

—: संस्कृत-निबन्ध-माला :—

—: प्रथमो भागः :—

7619

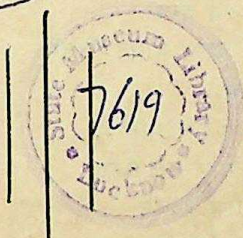
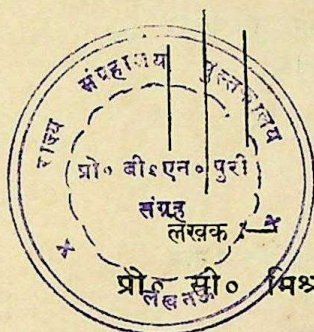

—प्रो० चिरञ्जीव मिश्रा

M. A.

संस्कृत-निबन्ध-माला

द्वितीय संस्करण

प्रकाशक :—

रतिराम शास्त्री

अध्यक्ष

साहित्य भण्डार,

सुभाष बाजार, शहर मेरठ ।

मूल्य १.७५ न० पै०

* विषयानुक्रमिका *

क्रम सं०	विषय	पृष्ठ
१	जननी जन्मभूमिश्च स्वादिपि गरीयसी	१
२	उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः अथवा नास्त्युद्यमसमो बन्धुः	२
३	यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः	३
४	परोपकाराय सतां विभूतयः	६
५	तीर्थयात्रावर्णनम्	८
६	दीपावली	१२
७	विजयदशमी	१४
८	मम सुप्रियं पुस्तकम्	१५
९	सत्संगति कथय किं न करोति पुंसाम्	१७
१०	विद्वान् सर्वत्र पूज्यते	१९
११	बुद्धिर्यस्य बलं तस्य	२२
१२	महात्मनो बुद्धस्य जीवनचरितम्	२४
१३	महात्मा गांधी	२६
१४	राष्ट्रपतिः श्रीराजेन्द्रप्रसादः	२८
१५	पण्डित जवाहरलाल नेहरूः	३०
१६	मम जीवनस्य लक्ष्यम्	३२
१७	छात्राणां कर्तव्यानि	३३
१८	ध्वनिवाहकयन्त्रस्य महत्त्वम्	३४
✓ १९	छात्राणामनुशासनहीनता	३६
२०	वैज्ञानिक आविष्कारा वरदानमभिशापो वा	३७
२१	आधुनिकयुगे विज्ञानस्य प्रगतिः	३९
२२	चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च	४०
✓ २३	कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन	४२
२४	संस्कृतभाषाया महत्त्वम्	४४
✓ २५	भारतीय सभ्यता	४६
२६	संस्कृतं लोकभाषा आसीन्नवा	४२

क्रम सं०	विषय	पृष्ठ
२७	संस्कृतवाङ्मयस्य वैशिष्ट्यम्	५०
✓ २८	संस्कृते महाकाव्यानामुत्पत्तिः क्रमिको विकासश्च	५३
✓ २९	संस्कृतसाहित्ये गद्यस्य विकासः	६०
✓ ३०	संस्कृते नाटकानामुत्पत्तिः क्रमिको विकासश्च	६२
३१	वाल्मीकिः	६६
३२	विधिरहो बलवानिति मे मतिः	७२
३३	महाकविरश्वघोषः	७४
३४	नाटकारो भासः	७६
३५	नाटकारः शुद्रकः	८०
३६	महाकविः कालिदासः	८२
३७	नाटककारो भवभूतिः	८७
३८	नाटककारो विशाखदत्तः	९२
३९	नाटककारो भट्टनारायणः	९५
४०	महाकविः वाणभट्टः	९८
४१	महाकविः श्रीहर्षः	१०४
४२	महाकविर्भारविः	१०८
४३	महाकविर्मविः	११२
४४	संस्कृतसाहित्ये कवयित्रयः	११५
४५	सन्ध्यावर्णनम्	११७
४६	चन्द्रवर्णनम्	१२०
४७	श्मशानवर्णनम्	१२२
४८	नागरिकता — तस्याः स्वत्वानि कर्तव्यानि च	१२५
४९	धर्माचरणं यन्मह्यमधिकतमं रोचते	१२७
५०	मम महाविद्यालयः	१२९
५१	व्यायामः	१३१
५२	कृषी न ऊर्ध्वं चरथाय जीवसि	१३३

(४)

क्रम सं०	विषय	पृष्ठ
५३	प्राप्तेण हि नरेन्द्रश्रीः सोत्साहैरेव भुज्यते	१३५
५४	वेदानां महत्त्वम्	१३६
५५	भारतीयसंस्कृती वेदानां स्थानम्	१३६
५६	संस्कृतस्य रक्षार्थं के उपायाः कर्तव्याः	१४२

प्रसिद्धप्रस्तावानां बाह्यरेखाः (Outlines)

५७	वसन्तोत्सवः	१४४
५८	स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम्	"
५९	सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्	१४५
६०	मन एव मनुष्याणां काराणं बन्धमोक्षयोः	"
६१	न महानिच्छति भूतिमन्यतः	१४६
६२	यतो धर्मस्ततो जयः	"
६३	सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते	१४७
६४	विद्या ददाति विनयं	१४८
६५	आपदां तरणीर्धैर्यम्	"
६६	चातुर्वर्ण्यव्यवस्था	१४९
६७	अहिंसा परमो धर्मः	१५०
६८	सन्मित्रम्	"
६९	न हि सत्यात्परो धर्मः	१५१
७०	सांप्रदायिक्यसहिष्णुता तत्प्रतीकारश्च	"
७१	वृत्तां यत्नेन संरक्षेत, वित्तमेति च याति च	१५२
७२	गुणाः पूजास्थातं गुणिषु न च लिंगं न च वयः	"
७३	सहसा विदधीत न कियामविवेकः परमापदांपदम्	१५३
७४	वैदिकसंस्कृतिः	"
७५	शब्दकोषः (Glossary)	

❀ संस्कृत-निबन्ध-माला ❀

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी

जनन्या वात्सल्यं गरीयस्त्वं चानुभूतेरेव विषयः । जनन्याः स्नेहा-
धिक्यं, स्निग्धा दृष्टिः, गम्भीरं प्रेमलालनं च वर्णयितुं कः प्रभवति ।

यदा यत्नो युधिष्ठिरं प्रश्नमपृच्छत्—“किंस्विद् गुरुतरा भूमेः ?”
युधिष्ठिर उदतरत्—“माता गुरुतरा भूमेः” ।

जन्मभूरपि जननीव पालयति लालयति च । तस्याः प्रेम सार्वत्रिकं
प्रतिदानानपेक्षं च वर्तते । मरणानन्तरमपि जन्मभूः शरणं प्रयच्छति ।
सा खल्वस्मभूभ्यमन्नं, जलं, वसु, रत्नं च ददाति अत एव साऽन्नदा, वसु-
न्धरा, रत्नगर्भा चेति नामभिः कीर्त्यते । यस्मिनदेशे वयं निवसामः, यत्र
जन्म लब्धवन्तः, यस्य जलमन्नं चोपभुज्य वयं पुष्टा बलवन्तश्च संजा-
तास्तस्य गरीयस्त्वं को न प्रत्येति । जन्मभूर्लोकान्पालयति, कुपुत्रानप्यंके
आरोपयति, देशद्रोहिभ्योऽप्याश्रयं ददाति, अलसेभ्योऽपि भोजनं प्रय-
च्छति, अपराधिनोऽपि रक्षति । अत एव जनाः सदा जन्मभूमिं स्मरन्ति ।
तद्दर्शनलालसया च भृशं तेषां चित्तं दूयते । देशभक्ताश्च स्वदेशस्य
रक्षणार्थं स्वप्राणान्, धनानि, स्वजनान् च हातुं सर्वदेव सन्नद्धा
लक्ष्यन्ते । बहवो देशभक्ता जन्मभूमिरक्षणार्थं स्वप्राणानपि निरुच्छन्ति ।

वस्तुतस्तु संसारे जननी जन्मदावृत्त्वेन, जन्मभूमिश्च जीवनदावृ-
त्त्वेन गरीयसी । उभयोरगौरवभारं मानवो यावज्जीवं धारयति । अन-
योऽर्द्धभारं मनुष्यैर्मानवभक्त्या जन्मभूसेवया चावतारयितुं प्रयति-
तव्यम् ।

क्षुद्रपशुपक्षिणामपि जन्मभूमिं प्रति प्रेम परिलक्ष्यते । वनभूमि-

लालितो गजो न तथा राजगृहे सौख्यमनुभवति यथा वनभूभागेषु । स्वर्गा
अपि न तथाऽमन्दमानन्दं विन्दन्ते प्रासादपञ्जरे यथा वनप्रान्तस्थवृक्षाणां
कुलायेषु । अचेतना अपि वृक्षा नारोहन्ति निजजन्मभूमिवियुक्ता अन्येषु
प्रदेशेष्वारोपिताः ।

अथर्ववेदस्य पृथिवीसूक्तं मानवस्य जन्मभूमिं प्रति नैसर्गिकमनुरागं
ललितया गिरा व्यनक्ति—“माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः ।”

निजजन्मभूमिं प्रति सत्योऽनुरागोऽन्यदेशान्प्रत्यग्रीति नोपदिशति ।
अयं अन्यदेशान्प्रति स्नेहस्य सीमा विस्तारयति । अस्यादर्शवाक्यन्तु
“वसुधैव कुटुम्बकम् ।” अतः स्वजन्मभूमिप्रशंसाऽपि न देशभक्तिः ।
निजजन्मभूमिवदन्येषामपि जन्मभुवः सम्मानकरणं देशभक्तिर्नाम ।

देशभक्तस्य चित्तं न स्वर्गेऽपि तादृग् रमते यादृङ् निजजन्मवसुन्ध-
रायाम् । तथाहि न मातृसदृशी विमाता संभाव्यते । अत एवाहः—

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।

उद्योगिनं पुरुषसिहमुपैति लक्ष्मोः

अथवा

नास्त्युद्यमसमो बन्धुः

कर्मणि प्रवृत्तिर्मानवस्य स्वाभाविकी खलु । कर्मविहीनः स क्षणमपि
स्थातुं न शक्नोति । “प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तते” इति
सूक्त्या मानवस्य कर्मणि प्रवृत्तिः सोद्देश्या एव भवति । तस्मिन्कर्मणि
सफलताधिगमाय स परिश्रमं च करोति । न परिश्रमं विना कश्चना-
ल्पमपि कार्यं साधयितुं क्षमः । परिश्रमहीनो हि सर्वसुखवञ्चितः, सर्व-
दुःखविपन्नः सर्ववैभवहीनः, सर्वक्लेशपीडितो भवति मानवः । दैवं परमं
मन्यमाना मानवा मनोरथैरेवात्मानं प्रीणयन्ति, किन्तु न तेषां लक्ष्य-
सिद्धिर्भवति मनोरथमात्रेण । अत एवाह नीतिकारः—

उद्यमेनैव सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविसन्ति मुखे मृगाः ॥

उद्यमेन किं न साध्यते ? सर्ववशेऽध्यवसायिनः । उद्योगेनैव कर्मसु सफलतामधिगच्छन्ति प्राणिनः । कृषको यदि क्षेत्रकर्षणं बीजवपनं, जलसेकं च यथाकालं न विदधीत, दैवं परमं मन्यमानो गृहे एव तिष्ठेत कथं तस्य धान्यप्राप्तिर्धनागमश्च स्यात् । घोरपरिश्रमेणैव क्षेत्रकर्षकाः समृद्धं धान्यं कृन्तन्ति, सम्पन्नाश्च भवन्ति । पिपीलिका अहर्निशमुद्योगमाश्रित्य ग्रीष्मे भोज्यपदार्थान् संगृह्णन्ति । पुनश्च वर्षासु सुखेन तान् भक्षयन्ति । उद्यमहीनाः प्राणिनस्तु एवंविधे संकटकाले लुधापीडिता जीवनं त्यजन्ति । उद्योगशीलाश्छात्राः परीक्षोदधिमुत्तीर्य मोदन्ते । इतरे तु गृहकोणे निपत्य दैवमुपलभमाना अश्रूणि विमुञ्चन्ति ।

दुष्करं नास्ति किञ्चिद् यत्परिश्रमेण न साध्यते । यास्याङ्गेऽध्यवसायः समुन्मीलति तस्य वह्निर्जलायते, जलनिधिः कुल्यायते, मेरुः स्वल्पशिलायते, मृगपतिः सद्यः कुरङ्गायते, व्यालो माल्यगुणायते, विवरसः पीयूषवर्षायते । किं बहुना उद्योगिनो दैवं परिवर्त्तयन्ति । न किमप्यशक्यं नाम उद्योगिनाम् । “असम्भवम्” इति शब्दः केवलमकिञ्चनकराणामेव शब्दकोषे स्थानं लभते नोद्योगिनां पुरुषाणाम् । ये पुनः कातराः सन्ति, तेषां सर्वाः सिद्धयो नश्यन्ति । कौलीनां लक्ष्मीमपि ते न प्राप्नुवन्ति, जनेषु तिरस्कारं विद्वत्सु चापमानं लभन्ते ।

महामहिममण्डिता महापुरुषा उपरता अपि यशसा भुवि विराजन्ते, तेषां जीवनमस्य साक्ष्यं यत्पौरुषमेव मानवप्रगतेर्निदानम् । रामकृष्णमहावीरबुद्धाशोकशंकरदयानन्दगान्धिनैरुपदेलादयोऽध्यवसायस्य साहाय्येन लोकोतराणि कार्याणि कृत्वा स्वं स्वं जीवनं सफलयामासुः । तेषामादर्शचरितानि स्मारं स्मारं जना अद्यापि प्रेरणां लभन्ते ।

अथ किं नाम दैवम् ? पुरा यानि कर्माणि अस्माभिरनुष्ठितानि तेषां परिणतिमेव नीतिविदो दैवमित्याचक्षते । वस्तुत एव दैवमपि पौरुषेणैव फलति ।

दैवं पौरुषं च खलु साफल्यरथस्य चक्रद्वयम् । द्वयोरेव चक्रयोः
साहाय्येन साफल्यं लभन्ते मानवाः । अत एवोक्तं केनापि नीतिविशारदेन—

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।

तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ॥

अतश्च पौरुषस्यावलम्बनमेव भाग्यस्य वास्तविकाऽऽराधना । पौरु-
षाश्रयं विना भाग्याराधनस्य न किमपि फलम् ।

अलमतिविस्तरेण—

नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥

इति श्रीभगवद्गीताया वाक्यमङ्गीकृत्य उद्यमो विधेयः । केवलं
स्वप्नलब्धमौदिकैर्ग्रामस्योपनिमन्त्रणं न शोभनम् ।

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः

पुरा नार्यः पुरुषतुल्यमधिकारान् लेभिरे । जनाचारेण ते पुरुषाणां
साहाय्यकारिण्यः सहधर्मिण्यश्चासन् । सीताया निवासनोत्तरं रामेण
प्रारब्धोऽश्वमेधनामा यज्ञो यज्ञमण्डपे सीतायाः सौवर्ण्योः प्रतिमायाः
प्रतिष्ठानानन्तरमेव सम्पन्नोऽभवत् । राजसभासु विद्वत्समाजेषु च नार्यो
वादप्रतिवादे पुरुषानखण्डयन् । उपनिषत्सु गार्ग्या उल्लेखनमस्ति ।
यया जनकस्य सभायां विद्वद्भिः समन्तं वादानुवादे याज्ञवल्क्यः पराभूतः ।

स एतादृशो युग आसीद् यदा न केवलं विद्याक्षेत्रे किन्तु रणक्षेत्रेऽपि
योषितः पुरुषाणां सहायिका अभवन् । कैकेयी द्वौ वरौ युद्धक्षेत्रे एव लेभे ।
दुर्गोऽपि 'यो मां युद्धे जेष्यति स एव मां वरिष्यति' इत्थं प्रतिज्ञां कृत्वा
अनेकान् राजासानहन् । तदानीं स्वयंवरस्यापि प्रथा प्रचलिता
आसीत् । वनिता निजव्यक्तित्वविभूषिता आसन् । ताः पुरुषाणाम-
धीनता प्रेमातिरेकभावनया, प्राणोत्सर्गभावनया च प्रेरिता एवाङ्गी-
कुर्वन्ति स्म । किरातार्जुनीयमहाकाव्यमस्य निदर्शनम्, यद् योषितो

निजभर्तारमपि उपदिशन्ति स्म । द्रौपद्या उपदेशेन समुत्तेजिता एव पाण्डवाः कौरवैः सार्धमयुध्यन्त । गणितस्याध्येत्रीं लीलावतीमपि को न जानाति । मन्त्रदर्शनमपि नारीणां कार्यक्षेत्रमासीत् इति कतिपयवैदिकर्षयो लोपामुद्राविश्ववारादयो नार्योऽत्र प्रमाणम् ।

नहि समयः सर्वदा समानरस एव सञ्चरति । योषितां पूर्वोन्नता-वस्था पतनोन्मुखी सञ्जाता । सेवाभावनया प्रेरिता नार्यो गृहव्या-पारस्य भारं सहर्षं स्वीचकुरुः, किन्तु तासां गृहलक्ष्मीणां सेवाभावं तिरस्कृत्य पुरुषैस्ता गृहेष्वेव निरुद्धाः । 'अवला' 'आश्रिता' इत्यादिभिः शब्दैश्च आहूताः । 'लज्जा योषितां भूषणम्' इत्यस्य मोहकमन्त्रस्य तानं श्रावं श्रावं गृहेष्ववरुद्धा अपि ताः सन्तुष्टा अभवन् ।

रामायणकालोत्तरं क्रमशः एतादृशी अवस्थाऽजायत । 'न स्त्री शुद्रा-वधीयताम्' इति चोद्घोषणा सञ्जाता । नार्यो अधोगतेः प्रथमः संकेतो महाभारते लक्ष्यते । तदनन्तरं च पुराणयुगे नारीणामनादरः सार्वत्रिकत्व-मभजत । समाजे च ता हीनदृष्ट्याऽवलोक्यन्ते । तासामधिकारा विलुप्ताः स्वातन्त्र्यं च विनष्टम् ।

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रो रक्षति वाद्वैक्ये न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

इत्यादिभिर्वज्रपातसदृशैर्नियमैस्तासामधिकारेषु शाश्वतकालाय मुद्रा दापिता । अवगुण्ठनप्रथायाः प्रारम्भोऽस्मिन्नेव युगे सञ्जातः । अन्या अपि कुप्रथाः सतीप्रथादयोऽस्मिन्नेव काले जन्म लेभिरे । नारीजातेः कठोरबन्धनम् 'असूर्यपश्या राजदाराः' इत्यादिभिः प्रयोगैरनुमातुं शक्यते ।

एवं मध्ययुगे विशेषतो नारीणां दुर्दशाऽभवत् । फलतश्च समाज-स्याप्यधोगतिः संजाता । यतो हि सुशिक्षिता नार्य एव सुसंस्कृतसंततीरु-त्पादयितुं प्रभवन्ति । इत्थं नारीणां दुरवस्थायाः प्रभावोऽन्ततो मानव समाजेऽप्यपतत् । फलतश्च भारतं चिराय परतंत्रं, दुरवस्थापन्नं, दीनहीनं चाभवत् ।

वस्तुतस्तु समाजस्योन्नतिर्नारीजगतः समादरकरणे निर्भरा ।

नारीपूजायास्तात्पर्यं ताभ्योऽधिकारप्रदानं तासां शिन्नास्वातस्त्र्यं सामाजि-
कस्वतंत्रता चास्ति । शिन्निता नार्य एव मानवसमाजं सुसंस्कृतं कर्तुं
क्षमाः । यतो हि नार्य एव सन्ततेः प्रथमगुरवः । नारीशिन्नायाः प्रसार
एव वास्तविकः शिन्नाप्रसारः । तेनैव च समाजस्य बहुमुखी प्रगतिः संभ-
वितुमर्हति ।

समाजस्य प्रगतिर्नारीप्रगतिमावृत्त्यैव संभवति । यतो नरश्च नारी
चेति जीवनरथस्य द्वे चक्रे । यथा नैकं चक्रः रथस्य कारणं तथैव
केवलेन नरेण केवलया वा नार्यो न जीवनं कथमपि संभवति । जीवनस्य
पथि साफल्यधिगमाय द्वयोरपि चक्रयोः स्वस्थत्वं द्रढिमा चापेक्ष्यते ।
यद्येकं चक्रं स्वलितप्रायं भग्नं वा स्यान्न तदा रथस्य प्रगतिर्भवेत् एवं
समाजेऽपि नरनार्योर्द्वयोरपि समत्वं समस्थितित्वं चानिवार्य संजायते ।

इत्थं नारीपूजा महिलाजनसमादरः समाजस्य श्रेयसे, तस्या अवहे-
लना च राष्ट्रस्य विधाताय । यदा यदा नारीजातिरवहेलिता, राष्ट्रस्य
पतनं परिणामोऽभवत् । नारीसम्मानश्च सर्वदैव सर्वत्र राष्ट्रोन्नतेः
पथप्रदर्शकोऽभूत् । यत्र नारीजातेः सम्मानस्तत्रैव सार्वत्रिकं सुखम-
खण्डा च शान्तिः संभाव्यत इति सत्यमुक्तं मनुना—

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ।

—:०:—

परोपकाराय सतां विभूतयः

सज्जनानामिह भूतले आगमनं परोपकारायैव भवति । नहि
सामान्यजनानामिव तेषां जीवनस्य लक्ष्यं स्वार्थसाधनम् । अद्यत्वे सर्व-
त्रैव स्वार्थान्धकारस्य साम्राज्यम् । सन्त एव परोपकारप्रकाशेन तद्
दूरीकृत्य संसारमानन्दयन्ति । यदि सन्तः स्वजन्मना इमां पृथ्वीं न
पावयेयुस्तदा इयं पृथ्वी नरकतुल्या भवेत् ।

दुर्लभाः खलु सन्तस्तेषां निकषोऽपि कठिनः कवेर्भर्तृहरेः शब्देषु—

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा-
स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।

परगुणपरमाणुपर्वतीकृत्य नित्यं

निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥

येषां जन्म जगतः कल्याणकामनायैव भवति, जीवनं परोपकरणाय संजायते, गतिविधिश्च विश्वकल्याणाय कल्पते ते एव सज्जनाः । भर्तृ-
हरिरप्याह—

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः,

नवाम्बुभिर्भूमिविलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः,

स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥

महापुरुषः खलु प्रच्छाद्यतरुरिव भवति यः—

सहति च किल मूर्ध्ना पादपस्तीत्रमुष्णं

शमयति परितापं ह्यायया संश्रितानाम् ॥

अस्मिञ्जगति एके तावत्ते सन्ति ये निजस्वार्थसिद्धिं विनाऽपि परक्षतये चेष्टन्ते, अन्ये तु स्वार्थसिद्धिं विनापि परक्षतये चेष्टन्ते, इतरे तु स्वार्थसिद्धये परेषां हानिं विदधति, परमपरे निजहानिमगणयन्तः परानुपकुर्वन्ति । भर्तृहरिरप्याह—

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान्परित्यज्य के,

सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।

तेऽमी मानुषाराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निध्नन्ति ये,

ये निध्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ।

‘उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्’ इत्यस्यादर्शमन्त्रस्य जप-
परायणा महात्मानः । परोपकारे रतानां सज्जनानां मनांसि न तथा निज-
दुःखेषु द्रवन्ति यथा परविपत्तिषु । संसारस्योपकरणं तेषां जीवनस्य
चरमं लक्ष्यमस्ति । यत्रैवार्त्ता विपन्ना वा तेषां साहाय्यमपेक्षन्ते ते क्षणेन
तत्रोपस्थिता भवन्ति । तत्र गत्वा क्लेशप्रतीकारं विदधते । तेषामुपकारो

नात्मप्रदर्शनाय, न ख्यातिप्राप्तये नाधिकारलिप्सया वा । येषां दानं व्यापारवृद्ध्याशया परोपकरणं च यशोऽवाप्तये उच्चपदप्राप्तये च ते न सज्जनाः । अस्माकं बहुलेषु नेत्रेषु एतादृशी प्रवृत्तिर्दृश्यते ।

सज्जनानां विभूतिः प्राणिमात्राय भवति । समाजं, राष्ट्रं, संसारञ्च सकलमेतादृशा एव महापुरुषाः प्रीणयन्ति । एतादृशां जीवनादर्शो न केवलं वर्तमानस्य किन्तु भविष्यकालस्यापि मार्गसूचनायाऽलम् । वस्तुत एतादृशः सन्तः कस्यचित्समाजविशेषस्य राष्ट्रावशेषस्य वा सम्पत्तयो न भवन्ति । सकलस्यापि विश्वस्यैतादृशेषु महापुरुषेषु सम-प्रभुत्वं भवति । महात्मनो गान्धिनो जीवनमस्यैव निदर्शनम् । नहि स भारतस्य विभूतिरपि तु समस्तस्य विश्वस्य । युगानि चास्य जीवनं विश्वस्मै जगते मार्गं प्रदर्शयिष्यति । भौतिकशरीराभावेऽपि स महात्मा यशःशरीरस्य माध्यमेन शाश्वतकालाय निजादर्शैः संसारं प्रेरयिष्यति । वस्तुतस्तु महात्मनां जीवनं परोपकारायैव भवति । अत एवोक्तम्—‘परोप-काराय सत वभूतायः ।’

—:०:—

तीर्थयात्रावर्णनम्

तीर्थमाहात्म्यश्रवणेनैव मानवाः पुण्यं लभन्ते, यात्रया तु शतगुण-मधिकं सुकृतमाप्नुवन्तीत्यास्था धर्मनिष्ठानां भारतीयानां खलु । तत्त्व-तस्तीर्थस्य पवित्रेण, पूतेन, सुरम्येण च वातावरणेन कस्य हृदयं न विशु-ध्यति । तस्य दर्शनमात्रेणैव शरीरस्य क्लान्तिर्विनश्यति चित्तं च प्रसी-दति । विशुद्धे मनसि सर्वाणीन्द्रियाणि शुभकृत्येषु प्रवर्तन्ते । एवं सिध्यति यत्पुण्यस्थाने धर्मभावेन सम्पन्नयात्रापूजानानप्रभृतयः पुण्या-वहा भवन्ति । तीर्थेषु वाराणसी मह्यमधिकं रोचते । यतो नारदपुराण-मपि वाराणसीमित्थं श्लाघते—

वाराणसी तु भुवनत्रयसारभूता ।

रम्या नृणां सुगतिदा किल सेव्यमाना ।

अत्रागता विविधदुष्कृतकारिणोऽपि ।

पापक्षये विरजसः सुमनः प्रकाशाः ॥

ऐतिहासिकदृष्ट्याऽपि काशी संसारस्य प्राचीनतमा नगरी वर्तते । वेदेष्वप्यस्या उल्लेखो विद्येते—“आप इव काशिना संगृभीताः । (ऋक् ७।१०४।५।) मधवन्, काशिरित्ते (ऋ० ३।३०।५) यज्ञः काशीनां भरत सात्वतामिव (शतप० ब्रा० १५।५।१६ ; ११) ।

पुराणानुसारमिदमाद्यवैष्णवस्थानमास्ते । अहर्निशं काशीमाहात्म्यमनुचिन्तयता मया तत्र गमनाय मतिर्दृढीकृता ।

ग्रीष्मावकाशे पथिकपरिच्छदेन सार्धमहं मयनगरस्य वाष्पयानस्थानमगच्छम् । तत्र निदर्शनपत्रगृहादभिज्ञानपत्रं नीत्वाऽहमन्तः प्रविष्टः । तत्रत्यं जनसंमर्दमवलोक्य प्रथममहं हतोत्साहोऽभवम् । परं सहसा सहाध्यायिनां साहाय्येन किञ्चिद्द्वोर्यमलम्बे । समागते वाष्पयाने जना अहमहमिकया स्थानप्राप्त्यर्थमधावन् । वयमप्येकस्मिन्कनेऽन्योन्यं समाघातं कुर्वन्तोऽन्तःप्रविष्टाः । सौभाग्येन तत्रेयान् सम्मर्दो नासीत् । यात्रिकसामग्रीमितस्ततो निधाय वयं निवृद्धेष्वस्तरेषु उपविष्टाः । यदा वाष्पयन्त्रं प्रस्थानमकरोत्तदाऽहं बहिः प्राकृतिकदृश्यानिस्मृताः । परमां विरक्तिमाप्नवम् । नयनाभिरामास्तरून्मलताश्चेतस्ततो धावमाना जगतोऽस्थिरतां सूचयन्ति । विहगकलरवकूजिता तरुराजिः प्रच्छन्नप्रेरणां करोति यदयं संसारोऽनित्यः । वनोपवनानां कम्पमानो हरितवृणावृतो भूमिभागः शिशिरं प्रति संकेतयति । भावनाविस्मृतोऽहं सहसाऽसहृदयैः स्वमित्रैर्विलुब्धः । तैस्तु गायनेन हास्येनातिकथया च परिहासं कुर्वन्तो बलान्मां मायावशं कर्तुं विचेष्टन्ते । मया स्वगतं विचारितं यदेते वराका न जानन्ति यतीर्थयात्रा नहि मनोविनोदाय, पर्यटनाय, स्वाद्यद्रव्याशनाय । तीर्थयात्रा परमार्थसाधनार्थं, चित्तशुद्ध्यर्थमिन्द्रियनिग्रहार्थञ्च खलु । भौतिकवादस्य नास्त्यत्रावकाशः । आध्यात्मिकतामाश्रित्य तीर्थसेवनेनैव लक्ष्यसिद्धिर्जायते । अत्रान्तरे इन्द्रप्रस्थनामकं वाष्पयानस्थानं समायातम् । वाष्पयानस्य सञ्चालकस्तत्र वाष्प-

यानमस्तम्भयत् । घोषणापूर्वं तुच्छद्रव्यविक्रेतृणां शब्दैस्तत्रत्यं सर्वं वायुमण्डलं प्रतिध्वनितमभवत् । पुनरेकवारं बालवृद्धवनिताश्चाप्यातेन बहिष्कृत्य स्वयमन्तः प्रविशन्तं जनसमूहमवलोक्य मया स्वगतं चिन्तितं यदेते स्वार्थान्धाः कीदृशाः कठोरहृदयाः । नूनं स्वार्थलिप्सा मानवं विवेकशून्यं करोति । प्रकाशचिह्नस्य पतनेन सार्धमेव वाष्पसंचालित-यन्त्रस्य संरक्तकेण ध्वनिनालेन शीशशब्दं कृतम् । वाष्पीययन्त्रस्य चाल-केनापि तदनुकृतम् । द्वितीयं शीशशब्दानन्तरं वाष्पयन्त्रं शनैः शनैः प्राचलत् । आज्ञासूचकचिह्नस्यातिक्रमणं कृत्वा वाष्पीययन्त्रं त्वरितगति खलु सञ्जातम् । प्रत्यासन्ने निशीथे सर्वे यात्रिका निद्रातुराः सञ्जाताः । निद्रां गतास्तेजानुषु शिरांसि निधाय सुषुप्ताः । धृष्टा यात्रिणस्तु आस्तरणानि प्रसार्य परमातन्द्रेण गतक्लमाः शेरते स्म । एवं प्रमुखा-वाष्पयानस्थानेषु विरममाणं वाष्पयानं वाराणस्या वाष्पयानस्थान-मधिगत्यव्यष्टमत् । स्तम्भिते वाष्पयाने भारवाहानाहूय तेषां शिरःसु-यात्रिकसामग्री निधाय निदर्शनपत्रं दत्त्वा वयं संक्रममारोहाम । बहि-र्गत्वा वाहनान्यारुह्य लच्छीरामस्य धर्मशालां सम्प्राप्नुम । पथिकपरिच्छे-दानि तत्र निधाय वयं स्नानार्थं भागीरथीमुद्दिश्यागच्छाम ।

वाराणस्या घट्टेषु पञ्च घट्टाः प्रमुखाः सन्ति । वरणासंगमघट्टः, पञ्चगंगाघट्टः, मणिकर्णिकाघट्टः, असीसंगमघट्टः । मणिकर्णिका-घट्टोवीरतीर्थं इति नाम्नापि कीर्त्यते । अत्र मणिकर्णिकाकुण्डोऽप्यास्ते । यत्र परितः सोपानानि विद्यन्ते । अस्य कुण्डस्य तले भैरवकुण्डो वर्तते । अस्य कुण्डस्य पानीयं सप्ताहान्त एकवारं बहिर्निसारयन्ति । एकस्मा-च्छिद्रात्स्फटिकवच्छेदं जलधारैः निसरति । यया कुण्डः परिपूर्णो भवति । अपूर्वपुण्यलाभायाऽत्र स्नात्वा वयं घट्टानां नगरस्य चा प्रतिमां शोभां निरीक्षमाणाः श्रीविश्वनाथमन्दिरस्य पार्श्वे समागताः । इदं मन्दिरं स्वर्णकलशेन सुशोभितं वर्तते । अयं कलशः पञ्चानदकेसरिणा रणजीतसिंहेन समर्पितः । अस्य सम्मुखीन एकः सभामण्डपस्तस्य प्रत्यक् च दण्डपाणीश्वरमन्दिरम् । सभामण्डपे एका पृथुपरिमाणा

यष्टा, अनेका देवप्रतिमाश्च खलु । मन्दिरस्य प्राङ्गणे एकपार्श्वे सौभाग्यगौर्या लम्बोदरस्य च मन्दिरे, द्वितीयपार्श्वे शृङ्गारगौर्या अविमुक्तेश्वरस्य, सत्यनारायणस्य च मन्दिराणि । दण्डपणीश्वरमन्दिरस्य प्रत्यक् च शनैश्चरो महादेवः सुशोभते । अस्य रूप्यनिर्मितं मुखमात्रमस्ति नहि शरीरम् । अस्यैकपार्श्वे मारुतिः, द्वितीयपार्श्वे च वटवृक्षः । अक्षयवट इत्यस्यापरं नाम । अत्र द्रुपदादित्यनकुलेश्वरौ महादेवौ विराजते ।

विश्वनाथमन्दिरं निकषाऽन्नपूर्णाया मन्दिरमास्ते । रूप्यनिर्मितसिंहासनस्योपरि अन्नपूर्णाया पित्तलमयी प्रतिमा विराजते । मन्दिरस्य सभामण्डपस्य पूर्वतः कुबेरस्य, सूर्यस्य, विनायकस्य, विष्णोः, मारुतेश्च प्रतिमा विद्यन्ते । श्रीभास्कररायेण निर्मित—यन्त्रेश्वरलिङ्गमप्यत्र गोचरीभवति । यस्योपरि श्रीयन्त्रमिति लिखितमस्ति । उपर्युक्ता देवताप्रतिमा विधिवदभ्यर्च्य वयमन्नपूर्णांमन्दिरस्य द्वितीयखण्डे प्रविशाम अस्य प्राङ्गणं विस्तृतं खलु । तत्र महाकाल्याः शिवपरिवारस्य, गङ्गावतरणस्य, लक्ष्मीनारायणयोः श्रीरामस्य राजसभायाः राधाकृष्णयोः, उमामहेश्वरयोः, नृसिंहस्य च मार्बलाख्यनानावर्णप्रस्तरमय्यौ रमणीयाः प्रतिमा विराजन्ते । अस्य मन्दिरस्य कियद्दूरं प्रत्यगत्वा वयं दुर्गिराजगणेशस्य साक्षात्कारेणकृतकृत्या अभवाम । अस्य सर्वं शरीरं रजतखचितमस्ति ।

श्रीविश्वनाथमन्दिरं समया ज्ञानवापीकूपोऽस्ति । तत्रावरङ्गजीवेन प्राचीनं शिवमन्दिरं भूमिसात्कृत्वा निर्मितं यावनधर्ममन्दिरं गोचरी भवति । मया स्वगतं चिन्तितं यद् यवनानां धार्मिकासहिष्णुताया एतदविस्मरणीयं निदर्शनम् ।

वस्तुतस्तु वाराणसी मन्दिराणां नगरी खलु । यतः पदे पदेऽत्र देवालया विराजन्ते । तेषामभिधानोल्लेखनमप्यत्र दुष्करम् ।

जनतीर्था अप्यत्र दर्शनीयाः । तेषां साक्षात्कारं कृत्वा वयं हिन्दु-विश्वद्यालयमुद्दिश्यागच्छाम । इयं नहि केवलं वाराणस्या अपि तु भारतस्य प्रमुखा शिक्षासंस्था खलु । भारतमाता इति नाम्ना प्रख्यातं

मन्दिरमण्यस्माभिरवलोकितम् । अत्र चारुप्रस्तरे भारतवर्षस्य चित्रमति-
सुन्दररीत्या चित्रितं खलु । काशीविद्यापीठकवीन्सकालिजसरस्वतीभवन-
काशीनागरीप्रचारिणीसभाप्रभृतीन् शिक्षाकेन्द्रानवलोक्य वयं सारनाथेति
नाम्ना प्रसिद्धं बौद्धानां प्रधानं तीर्थपदं प्रति प्राचलाम । भगवान् बुद्धो
निजसिद्धान्तानां प्रचारमित एव प्रारभत । तत्राशोकस्य चतुर्मुखं
सिंहस्तम्भं, भगवतो बुद्धस्य मन्दिरं, धमेखस्तूपं, चौखण्डीस्तूपं, सारनाथस्य
वस्तुसंग्रहालयं, जैनमन्दिरं, मूलगन्धकुटीं नवीनविहारं चावलोक्य वयं
परमां सन्तुष्टिमभजामहि ।

वस्तुतस्तु वाराणसी भारतस्य प्राचीनतमं विद्याकेन्द्रं सांस्कृतिक-
मुख्यस्थानं चास्ते । साम्प्रदायिकता प्रान्तीयता चेमां पूतां नगरीं न
दूषयतः । सर्वतोभावेन जनानां तारणात् तीर्थपदेनेयं व्यपदिश्यते ।
अतस्तीर्थयात्रानन्तरं मम हृदयेऽयं विचारः समुद्भूतः 'कथन्नु वाराणसी
स्वकीयं प्राचीनं गौरवं लभते ।'

—:०:—

दीपावली

दीपावली महोत्सवस्य महिमा सर्वेभ्यो भारतीयसांस्कृतिकसमारोहे-
भ्योऽतिशेते । प्रत्येको भारतीयः शाश्वत्कालादेव ऐश्वर्यदायिनीं वरदां
लक्ष्मीमर्चते । इयं लक्ष्मीपूजाऽस्माकं राष्ट्रियव्यवसायस्य भौतिकोद्योगस्य
च सहचिचहम् । अयं समारोहो यत्राध्यात्मिकतामाश्रयते तत्र भौतिकत्व-
मण्यवलम्बते । हरिप्रियाया अनुग्रहं विना नाध्यात्मिकताक्षेत्रे न भौतिक-
त्वक्षेत्रे कोऽपि जीवधारी प्रगतिं कर्तुं प्रभवति । अद्यतने युगेऽर्थस्य महत्त्वं
सर्वविदितमेव । अतोऽद्यत्वे लक्ष्मीपूजाया महिमाऽपि सर्वोत्कृष्टो वृत्ते ।
अस्मिन्पर्वदिवसे लक्ष्मीपूजा द्वारा जना निजजीवनस्थितिमुच्चतरां कर्तुं
प्रयतन्ते । वणिग्जना व्यापारे चरमामुन्नतिमधिगन्तुं लक्ष्म्या अर्चनं
कुर्वन्ति । आध्यात्मिकताया भौतिकत्वस्य च समन्वय एव भारतीय
संस्कृतेः सर्वाधिकं वैशिष्ट्यं खलु । अनेन हेतुना दीपपर्व भारतीय-

संस्कृतेर्वैशिष्ट्यमेव प्रकटयति । राष्ट्रियसांस्कृतिकैतिहासिकदृष्ट्यास्य
पर्वणः स्वरूपं चेमकरमास्ते । इयमेवास्य पर्वणो महनीयता ।

इदं पर्व रामस्यायोध्याऽऽगमनमप्युपलक्ष्य सम्पन्नं भवति ।

दीपावल्याः कतिपयदिवसपूर्वमेव जना नगराणि ग्रामांश्च ससमारोहं
संस्कुर्वन्ति । गृहाणि कुचीकुर्वन्ति, सुधया धवलीकुर्वन्ति, भूषयन्ति
च । मनोहरैश्चित्रैरन्यैश्च प्रसाधनसाधनैः गृहकुड्यान्यलंकुर्वन्ति च ।
एवं सदनानि सर्वतो हारीणि मनोज्ञानि च संजायन्ते । दीपपर्वदिवसे
प्रसन्नाननाः पुरुषा महिला बाला युवकाश्च सुवांसासि धारयित्वा पण्य-
व्रीथिकासु लक्ष्मीपूजाया उपकरणक्रयणार्थं विक्रयशालामभिगच्छन्ति ।
सर्वत्रापूर्वं उत्साहः प्रकटीभवति । रात्रौ जना निजभवनान्यापणान् च
दीपमालिकया विद्योतयन्ति । अमावस्यायास्तमिस्रे दीपानां पङ्क्तयोऽपूर्वा
कामपि शोभां दधते । नगराणि च विद्युतोऽतिशयतेजसा देदीप्यन्ते ।

दीपमालिकाया अप्रतिमं सौन्दर्यं तु कस्यापि नगरोपान्तसरोवरस्य
तटे सरसोऽम्भसि विद्युच्छटानां प्रतिबिम्बमवलोक्यैवानुभवितुं शक्यते ।
अस्यामनुपमदीपज्योत्स्तायामाग्निकर्मकेलग्रोऽपि (Fire Works) न
न्यूनां सौन्दर्यानुभूतिं जनयन्ति ।

अस्यामेव प्रदोषवेलायां केचिदैश्वर्याधिपत्नीं लक्ष्मीं पूजयन्ति,
आगामि वत्सराय च सुखं सम्पत्तिं च प्रार्थयन्ते । वैश्या व्यापारिणश्चा-
स्मिन्पर्वणि विशेषरूपेण भागं गृह्णन्त्यत एव चेदं पर्वं वैश्यपर्वेत्यभिधीयते ।

केचन धनलोलुपाः पुरुषा अस्मिन्नवसरेऽन्नादि क्रीडया लक्ष्मीमधि-
गन्तुं प्रयतन्ते । इयमन्नपरता दीपपर्वणः पवित्रतायां महान्कलङ्कोऽतश्च
नियम्या खल्वियं कुप्रथा । ऋग्वेदस्यान्नसूक्तमपिद्यूतक्रीडामित्यं गर्हति—

अन्नास इदङ्कुशिनो नितोदिनो,

निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः ।

कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो,

मध्वा संप्रक्ताः कितवस्य वर्हणा ॥

विजयदशमी

विजयदशमी हिन्दूनां महासमारोहदिवसो वर्तते । सर्वत्रापि भारते-
देशेऽयं महोत्सवो रावणोपरि रामस्य महाविजयमुपलक्ष्य सम्पन्नो
भवति ।

श्रीरामोऽयोध्याधिपतेर्दशरथस्य ज्येष्ठपुत्र आसीत् । विमात्रा कैकय्या
स चतुर्दशवर्षेभ्यो राज्याभिर्वासितः । वनाद्वनान्तरं पर्यटन् स राजसा-
नवधीत् । भगिन्याः शूर्पणखाया नासिकाच्छेदेन कुपितो रावणस्तस्य
पत्नीं सीतामपजहार । रामो वानराधिपतेः सुग्रीवस्य साहाय्येन रावणं
पराजित्य सीतां पुनः प्राप । विजयदशमी इममेव रामस्य विजयं लक्ष्मी-
करोति । एतस्यामेव तिथौ रामो रावणं हत्वा विजयश्रियमवृत् ।

इदं पर्व विभिन्नप्रान्तेषु विविधरूपेण सम्पद्यते । प्रायेणायमुत्सवोदश-
दिवसान् यावद् अनवच्छिन्नं प्रवर्तते । पण्डिता रामायणकथां
वितन्वते श्रोतारश्च श्रद्धान्वितास्तां शृण्वन्ति । प्रतिनगरं प्रतिग्रामं च
रामलीलाया अभिनयो भवति । यं जनसमूहः सोल्लासं पश्यति ।
रामलीलादिवसेषु नगरेषु ग्रामेषु वा महती प्रवृत्तिरवलोक्यते । प्रलतोलि-
कायामपणे च बालका एषु दिवसेषु रामलक्ष्मणपरशुरामादीनामनुराग-
जनकमभिनयं कुर्वन्तो दृश्यन्ते ।

विजयदशम्यां सर्वत्र ग्रामेषु नगरेषु चोपान्तभागेषु महान् समारोहो
भवति । नरा नार्यो युवका बालाश्च नियतस्थाने सूर्यास्तमयाद् द्वि-
त्रिघटिकापूर्वमेकत्रभवन्ति । सर्वत्रैव महान् जनसागर उद्वेलित इव
प्रतियते । सकलोऽपि भूमिभागोऽपूर्वया प्राणेशक्त्या संचारित इव
भवति । हास्यविनोदयोः प्रस्वावाः सर्वत्र प्रवहन्ति । रावणकुम्भकर्ण-
मेघनादादीनां वंशखण्डनिर्मितानि बृहदाकाराणि प्रतिरूपाणि तत्रोपस्था-
प्यन्ते । सूर्यास्तमनवेलायां विविधान्यग्नि कर्माणि प्रदर्शयन्ते रावण-
दीनां प्रतिरूपाणि अग्निसात्क्रियन्ते । ततश्च जनसंमर्दः स्वं स्वं गृहं

प्रतिनिवर्तते । इत्थं दशदिवसाधिकः समारोहः सानन्दं समाप्तिं गच्छति ।

विजयदशम्या उत्सवो हिन्दूनां कृते धार्मिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णोऽस्ति । आर्याणामनार्योपरि विजयस्येदं प्रतीकम् ।

मम सुप्रियं पुस्तकम्

मम सुप्रियं पुस्तकं श्रीमद्भगवद्गीताऽस्ति । इयं महाभारतमूला वर्तते । महाभारतस्य मध्यभाग इयं दीपस्तम्भ इव स्थिता स्वप्रकाशेन समस्तं महाभारतं प्रकाशयति । तत्त्वतो महाभारतस्य सारं निःसार्य श्रीमद्भगवद्गीतायां निहितं श्रीवेदव्यासेन । स चास्मिन्श्लोके स्फुट-
मभिव्यक्तः—

गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।

या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥

स्वयं भगवान्श्रीकृष्णोऽप्यस्या माहात्म्यमित्थमुपवर्णयति—

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभांल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥

प्राचीनकालादेवेयमुपनिषत्पद्भाक् खलु । उपनिषदामपीयं नूतमुपनिषद् । यतो गोपालनन्दनः सर्वोपनिषदां दोहनं कृत्वा वत्साय पाथ-
येदं गीतामृतं महद् दुग्धं प्रायच्छत् । इयं ज्ञानधर्मस्यैको महान्कोषोऽपि । जीवितविकासार्थमुपयोगिनः सर्वेऽपि विचारा अस्यां गोचरीभवन्ति । तेषां सामञ्जस्यमप्यत्र श्लाघ्यं खलु ।

अनासक्तिकर्मयोगस्यास्याः सिद्धान्तोऽप्रतिमः खलु । अयमेव सिद्धान्त आर्यधर्मस्य सर्वोत्कृष्टो सिद्धान्तः । 'कर्म मम स्वभावः मदीयो धर्मः, न तस्य फले ममाधिकारः' इति भावनया कर्मणि नियुक्तो मनुष्यो सिद्धिं समधिगच्छति; न च फलानामप्राप्त्याऽवसीदति । 'कर्म मया कृतं' तस्मिन्नेव मेऽधिकार आसीदिति च तन्मनः फलराहित्ये-

नापि सन्तुष्टं भवति । श्रीमद्भगवद्गीतायामस्यैव कर्मवादस्योप-
देशोऽस्ति । तत्र भगवान् श्रीकृष्णोऽनासक्तं कर्म प्रशंसति । अस्यानासक्ति-
वादस्योपदेशेनैवाजुर्न आत्मकर्तव्यमार्गं निरचिनोत् । अनासक्तिकर्म-
योगस्य महिमैव गीतायामगीयत भगवता । 'कर्म कुरु परं न तस्मिन्-
तुलिप्तो भव' इति गीतायाः सारः । स चास्मिन्श्लोके स्फुटमभिव्यक्तः—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

एवं सिध्यति यद् गीताधर्मः क्रान्तिकारी प्रगतिशीलः समुच्चयात्म-
कश्चास्ति ॥

गीताया भक्तिमार्गे न योनिभेदो न जातिभेदो न च श्रेणीभेदः खलुः ।
समताया ईदृशमुदाहरणं नान्यत्रोपलभ्यते—

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

गीतायाः समुच्चयात्मिकां शक्तिमाश्रित्यैवार्थमवलम्बिनो विभिन्न-
सम्प्रदायेषु विभक्ता अपि एकसूत्रे निबद्धा दृश्यन्ते । तत्त्वत आर्य-
धर्मस्य पुस्तिका गीतैव ।

संसारस्य सर्वासु भाषासु श्रीमद्भगवद्गीताया रूपान्तरमुपलभ्यते ।
अनया स्फूर्तिं प्राप्य कालोर्द्वैलमहोदयः टाल्स्टायमहोदयश्च विश्वसाहित्य-
मसृज्येताम् । नोबलपुरस्कारस्य विजेतुः रोम्यारोलामहोदयस्य रचनाया
उपरि श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रभावः स्फुटं परिलक्ष्यते । विदेशेष्वपि
दर्शनशास्त्रे इयं पाठ्यपुस्तकरूपेण स्वीकृताऽस्ति । विश्वस्य यादृशं सुन्दरं,
सर्वांगीणं, सनातनं युक्तियुक्तं च विवेचनमत्र विद्यते तादृशं समस्ते
पाश्चात्यसाहित्ये नोपलभ्यते । किम्बहुना यावत्कालं मनुष्यस्तापत्रय-
पीडितो भविष्यति तावत्कालं स श्रीमद्भगवद्गीतामश्रयिष्यति ।

अनेन हेतुना श्रीमद्भगवद्गीता मह्यमधिकं रोचते ।

सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम्? करोति

संसारेऽस्मिन्न कोऽपि चरोऽचरो वा संसर्गं विना स्थातुं पारयति ।
अचेतना अपि तरुलतावीरुधादयः संगेनैव जीवन्ति, समृद्धिं च लभन्ते ।
वनलता निकटस्थं वृक्षमाश्रयति । वनमृगी मृगं विना जीवितं धारयितुं
न प्रभवति । चक्रवाकः कोकीं विना रजन्यां चित्तवैकल्यमनुभवति ।
स्नेहपाशानुप्राणितो मानवस्तु संगं विना कदापि प्राणान् धारयितुं न
शक्नोति । यत्र कुत्रापि स आत्मानं प्रवर्त्तयते ।

मनुष्यो हि सामाजिकः प्राणी खलु । यस्मिन् समाजे स श्वसिति
वर्धते च तस्य समाजस्य तदुपरि प्रभावोऽनुष्ण एव । मनुष्यस्य यादृशी
संगतिस्तादृश्येव तस्य प्रकृतिः संजायते । यदि तस्य सहवासिनः
सज्जनास्तर्हि सोऽपि सज्जनः स्यात् । यदि ते दुष्टास्तर्हि सोऽपि दुष्ट
एव । दोषगुणाः संसर्गजा एव भवन्ति । यथा वृक्षस्तस्य पर्णैरनुमीयते
तथैव मनुष्यस्तस्य सहचरैर्ज्ञायते । एवं संगस्य महत्त्वं सर्वविदितमेव ।
अत एव संगत्या माहात्म्यमुपवर्णयन्कश्चित्कविराह—

अहं मुनीनां वचनं शृणोमि; शृणोति चासौ यत्र तस्य वाक्यम् ।

न तस्य दोषो न च मे गुणोऽयं संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति ॥

एवं च द्विविधा संगतिः खलु । दुर्जनानां संगतिः कुसंगतिः, सज्जनानां
संगतिः सत्संगतिः । यथा सत्संगतिः स्वप्रभावं करोति, तथैव कुसङ्गतिरपि ।
दुष्टानां संगेन तु मानवस्य पतनं शीघ्रमेव भवति । यतो हि मानवस्य इयं
प्रकृतिर्यत्स कुट्टयेषु सत्वरं प्रवर्तते, सुकृत्येषु तस्य प्रवृत्तिः प्रयत्नसाध्या
खलु । किन्न दृष्टं यन्निम्नप्रदेशे पातीयमनायासेनैवैकत्र भवति परमुन्न-
तस्थाने तु तस्य नयनं प्रयत्नसाध्यमेव । अत एव ज्ञायते बलवती
कुसंगतिस्त्वरितमेवाच्छादयन्ति दोषाः । दुर्जनो गुणसम्पन्नोऽपि परि-
हर्त्तव्य एव यतः स परिणामे नूनं भयावहः—

दुर्जनः परिहर्त्तव्यः विद्ययाऽलंकृतोऽपि सन् ।

मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥

किमसौ

वरं विरोधोऽपि सयं महात्मनि

सद्भिः सह विचरन् अपि मानवो यदि कुसंगतिं न त्यजेत्तदा न कोऽपि लाभः सत्संगत्याः ।

सत्संगतेः प्रभवो महान्खलु । नीचा अपि साधुतां यान्ति, अधोगता अप्युन्नतिश्चिरमारोहन्ति । दोषा विनश्यन्ति, शीलं सदाचारश्च विकसतः । सतां संगेन पापिष्ठोऽपि पुण्यात्मा, दुर्वृत्तोऽपि सद्बृत्तो, दुर्जनोऽपि सज्जनो, निरक्षरोऽपि साक्षरः सम्पद्यते । चन्दनवृक्षस्य संसर्गाग्निवपादपोऽपि चन्दनायते । रत्नानामाकरे पतिताः प्रस्तरा अपि रत्नानि भवन्ति । पिपीलिका अपि कुसुमानां साहचर्येण शम्भोर्जटाजूट-तटाधिरूढा चन्द्रबिम्बं चुम्बति । काचः कांचनसंसर्गान्मारकतीं द्युतिं धत्ते । किम्बहुना सत्संगतिः सर्वान्कामान्पूरयति—

कल्पद्रुमः कल्पितमेव सूते सा कामधुक् कामितमेव दोग्धि ।

चिन्तामणिश्चिन्तितमेव दत्ते, सतां तु संगः सकलं प्रसूते ॥

संसर्गस्य प्रभाव इतिहासग्रन्थेष्वपि गोचरीभवती । वाल्मीकि-प्रभृतयः प्रसह्यचौराः साधुसंसर्गेण मुनिपुंगवा अभवन् । कवीरोऽपि सत्संगादेव महात्माऽजायत । शाहजानस्य पुत्रो दारा पण्डितप्रवर-जगन्नाथस्य संसर्गेण विद्यामधीत्योपनिषदामुपरि भाष्यं चकार ।

वालेषु संगतेः प्रभावोऽधिकतरो जायते । यतस् तेषां चित्तानि निर्मलानि भवन्ति । श्वेतवस्त्रेषु राग इव तेषां हृदयेषु गुणदोषौ प्रसरतः यद्ये कवारं ते विपथगामिनो भवेयुस्तर्हि कोटिमात्रेणापि यत्नेन सत्पथे तेषामानयनं दुष्करम् । अतः कुसंगतन्या बालाः सदा परिवर्जनीयाः । अकाट्यो दुर्जनसंगत्याश्च प्रभावः खलु । कुसंगपतितो जनो न सद्बृत्तं रक्षति, न कर्तव्यमपेक्षते, न कुलमर्यादां पश्यति, न शीलं गणयति । स तु दुर्व्यसनासक्तः स्वविनाशाय गतं खनति । कदाचिन्महात्मानोऽप्यस्याः प्रभावेण सन्मार्गधृष्टाः संजाताः । अत एव कश्चित्कविराह—

वरं गहनदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।

न दुष्टजनसम्पर्कः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥

दृष्टो भवद्भिः प्रभावः संसर्गस्य । सत्संगो हि सर्वसुकृतां प्रदीपः,

सद्वृत्तस्य च बोधकः । सर्वगुणानां निधानमियं सत्संगतिः । अत एव
सुष्ठु कथितं भर्तृहरिणा—

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं ।
मानौत्रति दिशति पापमपाकरोति ॥
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं ।
सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसान् ॥

विद्वान् सर्वत्र पूज्यते

पूजायाः कामना प्राणिमात्रे नैसर्गिकी खलु । जुद्धाः कृमिकीट-
प्रभृतयोऽपि पूजार्थं समुत्सुका दृश्यन्ते । यदि कश्चित्तानर्चन्ति ते तं
स्निञ्चन्ति यदि कश्चित्तानभिद्रुह्यति ते तस्मात्पलायन्ते । कपोतादीनां
स्वामिनं प्रत्यनुरागस्य कथां को न जानाति । वने विसर्जिता अपि ते
तस्य गृहे पुनरायान्ति । पूजामभिलषतां अश्वकुक्कुरप्रभृतीनामितिहास-
प्रसिद्धानि साहसिककार्याण्यपि सत्कुर्वन्तं स्वस्वामिनं प्रति तेषां प्रगाढ़-
मनुरागं प्रकटयन्ति । मानवस्तु विवेकशीलप्राणित्वाद्विशेषरूपेण पूजा-
मभिलषति । अकीर्तिं च स मरणादप्यधिकतरां कष्टप्रदां मन्यते—
'सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ।' यशःप्राप्त्यर्थं मनुष्यः स्व-
शरीरमपि पातयति सत्यमाह कश्चित्कविः—

देहे पातिनि का रत्ना यशो रक्ष्यमपातवत् ।

नरः पतितकायोऽपि यशःकायेन जीवति ॥

विद्या खलु सर्वोत्कृष्टं विचित्रं धनंवर्तते । एतद्वि एकमात्रं धनं
यद्व्यये कृतेऽपि वर्धते । न बन्धुभिर्वण्यते । न चोरैरपह्रियते । न
ध्वंसते, न परिशुष्यति । एतदनर्थं धनमनुप्राप्यैव मानवः सर्वत्र पूजा-
मधिगच्छति । सुष्ठु आह कश्चित्कविः—

हर्तुं याति न गोचरं किमपि पुंशो यत्सर्वदा ।

ह्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ॥

(२०)

कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमन्तर्धनम् ।

येषां तान्प्रति मानमुज्झत नृपाः कस्तैः सह स्पर्धते ॥

विद्यायाः साहाय्येन सनुष्यो धर्मार्थकामलोक्षेष्वन्यतममधिगन्तुं प्रभवति । नूनं विद्या मानवस्य तृतीयं ज्ञानचक्षुः । अनेन नीरक्षीरविवेकी भवति मानवः । विद्यादीपेनाज्ञानान्धकारो विनश्यति । धर्माधर्मयोः विद्याऽविद्ययोश्चः विवेचनं सुकरं खलु भवति । विद्या विनयं ददाति, लक्ष्मीं तनोति, दिक्षु कीर्तिं च वितनोति । कल्पलतेव विद्या सर्वं साधयति विद्याद्वारैव मानवः प्रगतेः शिखरमारोढुं शक्नोति ।

असंभवान्यपि च वस्तून्यधिगन्तुं पारयति । न किमप्यशक्यं नाम विदुषाम् । विद्यैव मानवोन्नतेर्मूलमन्त्रः । विद्यां श्लाघयन्कश्चित्कविः सम्यगाह—

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते,

कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदम् ।

लक्ष्मीं तनोति, वितनोति च दिक्षु कीर्तिं,

किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ।

पृथिव्यां शतशो राजानोऽभवन् । तेषामद्य नामापि न श्रूयते । येषां नामाद्य सामान्यजनानां जिह्वासु नृत्यति तत्कस्य साहाय्येन, विदुषां साहाय्येनैव । यदि विद्वांसस्तेषां यशोगाथाः स्वपुस्तकेषु नाङ्कयन्ति स्म तदा तेषां नामापि विस्मृतिगर्भे नूनमन्तर्धत्ते स्म । परं विद्यावतस्तु स्वरचनाभिरमरत्वं भजन्ते । जीवनकालेऽपि तेऽप्रतिमं, सम्मानं विपुलां कीर्तिञ्च लभन्ते । वाल्मीकिवेदव्यासकालिदासप्रभृतानां नाम को नु विसस्मार ? को वा विस्मरिष्यति ?

नृपतिः शक्त्या प्रजानां शरीराणि शास्ति, विद्वांस्तु स्वप्रतिभायाश्चमत्कारेण तेषां हृदयानि वशीकरोति । केनचिल्लोभेन स्वार्थेन च वशीभूत एव मानवो राजानं पूजयति सत्करोति च । सिद्धे स्वार्थे पूजायाः सत्कारस्य च भावो विलुप्ते । परं विचक्षणान् जनानि स्वार्थभावेन पूजयन्ति, विश्वसन्ति च । एवं सिध्यति यद् विदुषां पूजाऽनश्वरा खलु ।

इतिहासोऽप्यस्य साक्ष्यं यद्विदुषां सत्कारः सर्वाधिकः खलु । श्रीरामो

मुनिं वशिष्ठमपूजयत् । सरहस्यानि जम्भकास्त्राणि च तभुपसंक्रान्तानि ।
तानि ताटकावधे प्रयुक्तान्यार्येण । चन्द्रगुप्तोऽपि चाणक्यस्य पूजाम-
करोत् । तस्मान्नन्दवंशं समूलमुन्मूल्य राज्यश्रियो वरणमकरोत् । महा-
राजः शिवराजोऽपि स्वगुरुरनुकम्पयाऽप्रतिमं शौर्यमलभत । अवरङ्गजे-
यस्य स महतीं शिरोवेदनामजनयत् । अद्यापि हिन्दुधर्मावलम्बिनस्तं
शिरसा प्रणमन्ति । तस्य साहसिककार्याणि स्मारं स्मारं ते स्फूर्तिं प्राप्नु-
वन्ति । गुरुद्रोही दुर्योधनः सपरिवारं विनष्टस्तस्य राज्यञ्चापगतम् ।
गुरुभक्तोऽजुनस्तेषामनुग्रहेण रिपून् हत्वा राज्यं निष्कण्टकमकरोत् । दृष्टं
भवदिभ्यर्च्य विद्वांसः पूजाहोः खलु । तेषामवहेलना कदापि न कार्या ।

एका जनश्रुतिरप्येतत्सम्बन्धिनी अनुश्रूयते । कविवरः कालिदासः
स्वपुत्रमेतद्धस्तं पद्यमध्यापयति स्म—

विद्वत्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥

तत्रासीनेन महाराजविक्रमादित्येन यदैष श्लोकः श्रुतस्तदा तेन स्वगतं
चिन्तितमहो ! धाष्ट्यं कालिदासस्य यन्मम वैभवोपरि आमोदप्रमोदं
कुर्वन्नयं सम्मुखीन मां गृह्णते । अतो नीरक्षीरविवेकाय स्वदेशादस्य
निर्वासनमेवोचितम् । तेन कालिदासः स्वदेशान्निर्वासितः । कविकुलगुरुः
कालिदासो यत्र गतस्तत्राधिकतरं राज्यसम्मानमलभत । कतिपयदिवसा-
न्तरं विक्रमादित्यः कालिदासं विना विषण्णवदनोऽभवत् । तमन्विष्यन्स
तस्मिन्नगरे आगच्छन् यत्र कालिदासो विराजते खलु । उत्क्षामकण्ठो
विक्रमादित्य एकमनर्थं रत्नं विक्रेतुं रत्नशालायां प्रविष्टः । प्रच्छन्नवेशं
विक्रमादित्यं चौरं मत्वा रत्नाजीविना स कोट्टपालाय समर्पितः ।

कोट्टपालस्तं राजसभायामानयत् । तत्र कालिदासं स्वर्णसिंहासने
विराजन्तमवलोक्य लज्जावन्तमुखो विक्रमादित्यः स्वस्वलितमनुभवत्
मुक्तकण्ठेन च 'विद्वान् सर्वत्र पूज्यते' इत्यस्य सत्यतामुद्घोषयत् ।

किं बहुना विद्वत्वं हि अन्नयधनम् । इदं खलु सर्वाधिकं धनम् ।
सर्वदा शं पुष्पाति । कीर्तिं, धनं, नेतृत्वं च प्रयच्छति । अतो विद्वत्त्वस्य

पूजा सत्या पूजा, अन्यस्य तु विध्यैव । अतः सुष्ठु आह कश्चित्कविः—

विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥

बुद्धिर्यस्य बलं तस्य

मानवः शारीरिकबलेन पशुभिर्हीनः खलु । आयुधं विना हिंस्रपशुभिरात्मानं स रक्षितुमपि न प्रभवति । पशवस्तु जन्मकालादेव स्वावलम्बिनः सन्ति मानवास्तु परावलम्बिनः । मानुजशिशुरेकहायनाऽचलायामवक्रः स्थातुं नमः । श्वापदशिशुर्जन्मकालादेवेतस्ततः कूर्दते धावति च । शिन्नणं विना मानवो नदीतरणमपि कर्तुं न प्रभवति । पशवस्तु श्रमं विनैवास्यां कलायां दत्ताः । तथापि मानवोऽद्य शेषसंश्रुतेः शासकः । स कृतस्त्वं विश्वमधिरोते । स्वल्पबलोऽपि मानवोऽद्य प्रकृतेर्नियन्ता । पञ्चभूतान्यहर्निशं तं सेवन्ते । कस्य साहाय्येन स इदं कर्तुमपारयत् ? शारीरिकबलस्य केवलस्य ? नहि नहि, बुद्धिर्बलस्य । धन्या खलु मानवस्य श्रेष्ठो यथा विभूषितः सोऽद्य जगन्नियन्तारं सर्वशक्तमन्तं प्रभुमप्याह्वयते । आयुनिका वैज्ञानिकास्तु स्वप्रज्ञाबलेन स्थलजलाकाशप्रदेशान्विजित्याऽधुना खलोकमपि विजेतुं प्रयतमाना दृश्यन्ते । ते खलु चन्द्रलाकेऽपि वसतिं कर्तुं प्रयतन्ते । इत्थमिदं निर्विवादमेव यज्जगत्यां बुद्धिरेव सर्वाणि कार्याणि साधयति । यदि विषण्णान्याः केवलमुत्साहयुक्ता नेतारो भवेयुस्तदा 'अन्धेतैव नीयमाना यथाऽन्धाः' सर्वे मनुष्या अन्धकूपे पतेयुः । बुद्धिर्हि महदुपकरोति । तां विना मनुष्यस्य नास्ति किमपि मूल्यम् । तथा हि मानवोऽन्यजीवधारिणः स्ववरो करोति । अतः सिध्यति यच्छारीरिकबलाद्बुद्धिबलमतिरिच्यते ।

विशालकायो बलिष्ठो मानवो यदि बुद्धिरहितस्तदा स यथेच्छं फलं न प्राप्नोति । सुकर्मणि पापकर्मणः, अधर्मे धर्मस्य, असत्ये सत्यस्य भ्रान्त्या तस्याधःपतनं निश्चितमेव । बुद्धिमास्तु धर्माधर्मयोः, सत्या-

सत्ययोः, पापपुण्ययोः, कर्त्तव्याकर्त्तव्ययोश्च तत्त्वमधिगम्य स्वयं सन्मार्गं चलनन्यानपि नीतिरीतिपथे चालयति । मानवः स्वबुद्धिकौशलेन श्वापदानापि पालयति शिक्षयति च तान् विविधाः क्रीडाः । मेधावी पुरुषस्तु शासकेषु अपि शासनं करोति, पण्डितानपि शिक्षां ददाति, धनिकानपि स्ववशं नयति । बुद्ध्या हि पवनसुतेन हनुमता लोकोत्तरमपि कार्यं साधितम् । बुद्धिवलेनैव स्वल्पानीकाः पाण्डवाः कौरवान् पराजयन्त । पञ्चतन्त्रस्य सिंहशशककथाऽप्यस्य निदर्शनं यत्स्वल्पवलोऽपि शशको मतिमान्वलवन्तं सिंहमनायासेनैव व्यापादयतिस्म । बुद्धिरहितो विद्यालंकृतोऽपि पुरुषो मूर्ख एव । पञ्चतन्त्रस्य मूर्खपण्डितानां कथाऽपि बुद्धिवलस्य महत्त्वं सूचयति । महात्मना गान्धिनाऽपि बुद्धिवलेन विदेशीयः शासकैः निगडिता भारतमाता बन्धनमुक्ता कृता ।

महानस्ति खलु बुद्धिप्रभावः । बुद्धिमन्तोऽस्मिल्लोके कीर्तिं लब्ध्वा परलोकेऽपि परमं पदं प्राप्नुवन्ति । बुद्धिहीनस्य तु धिग्जीवितम् । स किमपि कार्यं साफल्येन कर्त्तुं न प्रभवति । तस्यैश्वर्यमपि मतिमानुपभुङ्क्ते । तस्य बलमप्यन्येषां कार्याणि सम्पादयति । बुद्धिशून्या बलिष्ठा अपि बलरहिता जायन्ते । ससहायका अपि सहायकरहिता एव । सहस्रशः सैनिका यानि कार्याणि कर्त्तुं न क्षमास्तान्येव धीमान्स्वबुद्धिप्रभावेण साधयति । तस्य समक्षेऽस्त्रवतामस्त्राणि आयुधिकानामायुधानि च सकलानि विफलीभवन्ति । बुद्धिरेवैतादृशमेकमात्रं प्रहरणं यत्कुत्रापि निष्फलतां न भजते । शेरुपी हि बहिरिव उवलयति परं धूमं नोत्थापयति । बाण इव विध्यति परं रुधिरं न निष्कासयति । अतो बुद्धिवलस्य चमत्कारोऽल्लुण्ण एव । वेदेऽपि बुद्धेः प्रभावो मुक्तकण्ठे नाङ्गीकृतः ।

‘तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ।’

इत्थं हि सिध्यति यत्प्रज्ञा हि महद् धनम्, प्रबलं बलम्, सर्वसिद्धि-

निधानम् सर्वकार्यनिदानम् । अतः सुष्ठु उक्तं नीतिकारेण—
 बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निबुद्धेस्तु कुतो बलम् ।
 पश्य सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥

—:०:—

महात्मनो बुद्धस्य जीवनचरितम्

परिस्थित्यनुरूपं महात्मानोऽस्मिन्वरातले आविर्भवन्ति । ते च सामाजिकदूषणानि दूरीकृत्य सद्धर्मपथे जनान् प्रेरयन्ति । यदा किल यज्ञेषु पशवदानस्य प्राचुर्यं सञ्जातं तदा करुणामूर्त्तिभगवान् बुद्धोऽहिंसायाः प्रचारायाऽस्मिन् जगति अवततार ।

प्राचीनभारतेतिहासे महात्मनो बुद्धस्य जीवनं स्वत्वं च महिमापूर्णं खलु । तस्य जीवनं युगेभ्यो भारतीयानादर्शपथे प्रेरयत्प्रेरयति चैवाधुना । न केवलं भारतीयाः परं वैदेशिका अपि अस्य महात्मनः सद्धर्ममगृह्णन् । वस्तुतस्तु बुद्धस्य चरितं विदेशीयानां कृते यावदुपास्यमनुकरणीयं चाभवत् न तावत्कस्याप्यपरस्य भारतीयमहात्मनः ।

अस्मात्कालात्साद्धिसहस्र (२५००) वर्षपूर्वमुत्तरकोसलेषु कपिलवस्तु नाम्नि नगरे शुद्धोदननाम्नो राज्ञः गृहे भगवान् बुद्धो जनिमलभत । यदाऽयं शिशुरेवासीत्तदाऽस्य जननी मायादेवी उपरता । अतोऽस्य लालनं विमात्रा महाप्रजावत्या कृतम् । बाल्यकालादेवाऽस्य स्वभावोऽतिगम्भीरः खलु । एकान्ते स्थितः स सांसारिकदुःखेभ्यो विमुक्तः कारणमन्विष्यन्नासीत् । भौतिकेषु आमोदप्रदपदार्थेषु असावात्मनो मनो न दधौ । उदासीनं विरक्तं च राजकुमारमवलोक्य शुद्धोदनो यशोधरानाम्न्या राजकुमार्या सह तस्य पाणिग्रहणं चकार । तस्यां च स राहूलामिधं पुत्रमवाप । एकदा च पुरे विहरन् स जरसा जीर्णमेकं वृद्धं, ततो रोगग्रस्तं नरं ततो मृतञ्चैकपुरुषमवलोक्य संसाराद्विरक्तोऽजायत । अन्ततः कस्यचित्संन्यासिनस्तस्य सङ्गः सञ्जातः । तस्मात्ते नावगतं यत् सांसारिकदुःखविमुक्त्यर्थं संन्यासे प्रवेशोऽनिवार्यः । अन्ततः सिद्धार्थो विरक्तये दृढां मतिमकरोत् ।

एकस्यां निशि हर्म्यं, यशोधरां, स्तनन्धयं च राहुलं परित्यज्य स गृहान्निर्गतः । एतादृशोऽस्य गृहपरित्यागो महाभिनिष्क्रमणमिति कथ्यते । कालं कञ्चित्स राजगृहस्य दार्शनिकाभ्यां आलारकालमरामपुत्राभ्यां शिञ्जानलभत । पञ्चभिर्मित्रैः सार्धं स वर्षत्रयं भीषणं तपश्चचार । परं न तदाऽपि पूर्णं शान्तिं लेभे । ज्ञानपिपासुरसौ स्थानात्स्थानं पर्यटन् बोधगयां प्राप्नोत् तत्र च पट्वर्षाणि यावत् तपः प्रतिपेदे । अन्ततश्च तत्रैव वटमूले महाबोधनमवाप । तत्कालात्स बुद्ध इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभवत् । धर्मस्य सरलतमं स्वरूपं भगवता बुद्धेन प्रस्तुतम् ।

तत्पश्चात्स आत्मज्ञानज्योतिर्जगति प्रचारयितुमिच्छन् ग्रामाद् ग्रामान्तरं नगराच्च नगरान्तरं पर्यभ्रमंल्लोकं ज्ञानोपदेशामृतेन प्रबुद्धञ्चाकरोत् ।

तत्कालीने समाजे सर्वत्र यज्ञानामेव प्रधान्यमासीत् । यज्ञेषु वेदनाम्ना पशुहंसाऽपि विधीयते स्म । दयालुर्भगवान् बुद्धोऽस्य कर्मकाण्डस्य निर्थकताम् 'अहिंसा परमो धर्मः' इति सिद्धान्तस्य च श्रेष्ठतां लोके प्रसारयामास । स सर्वप्रथमं वाराणस्यां स्वसिद्धान्तान्प्रचारयामास । इदं च स्थानं सारनोथेति नाम्ना प्रसिद्धमद्यापि बौद्धानां तीर्थपदम् ।

भगवान् बुद्धः समस्तेऽपि उत्तरभारते निजसिद्धान्तानां प्रचारणमकरोत् । फलतश्च तत्रतया बहवो राजानः सामन्ताश्च तस्य शिष्याः सम्भवन् । तेषु अनाथपिण्डदशारिपुत्रौ च प्रमुखौ स्तः । स्वल्पेनैव कालेन निजधर्मं प्रचार्य बुद्ध एकोनचत्वारिंशद्वर्षदेशीय एव स्वर्गमारूरोह ।

बुद्धशिष्याया मूलभूताः सिद्धान्ताश्चतुर्षु आर्यसत्येषु अन्तर्भवन्ति— जगदिदं दुःखमयं, वासना भवबन्धनहेतवो, वासनानाशेन भवमुक्तिस्तदर्थं च अष्टचक्रस्य साधनाऽनिवार्या ।

बौद्धधर्म आचारप्रधानोऽस्ति । 'अहिंसा परमो धर्मः' अथ्य आदर्शमन्त्रः । बुद्धोपदिष्टा नैतिकसिद्धान्ताः सरलाः सुकराश्च सन्ति । वैदिक-यज्ञानां पशवदानस्य स्थाने भगवान् बुद्ध आत्मयज्ञं प्रचारयामास । अस्मिन्यज्ञे स्रुवो वाणी हृदयं च यज्ञवेदी । बौद्धधर्म ईश्वरं प्रत्युदासीनः ।

सत्कर्म, अहिंसा, दयैव मनुष्यमात्रस्य वास्तविको धर्मः । मानवः स्वयमेव निजदैवस्य निर्माताऽस्ति । स सत्कर्मसु प्रवर्तमानोऽन्ततो निर्वाणमधिगच्छतीति बौद्धो दृष्टिकोणः । अस्य धर्मस्य लोकप्रियतायाः कारणं बुद्धोपदेशानां सारल्यमस्ति । बौद्धधर्मे जातिभेदो, वर्गभेदो, लिङ्गभेदश्च न सन्ति । वर्णाश्रमव्यवस्थामपि बौद्धा न मन्यन्ते । इदमपि अस्य व्यापक-प्रचारे निदानम् ।

भगवान् बुद्धः स्वसिद्धान्तेषु अद्यापि श्वसिति । विश्वस्य जगतोऽधिको-
ऽशोऽद्य बुद्धस्य महिम्ना तद् व्यक्तित्वस्य च प्रभावेण प्रभावितोऽस्ति ।

महात्मा गान्धी

श्रीगान्धिनो जगतो महापुरुषेषु गणना श्रेष्ठतमरूपेण भवति भविष्यति चैव । सत्यस्य अहिंसायाश्च सन्देशस्तेन पीडिताय संसाराय प्रदत्तः । स एतादृशः प्रकाशस्तम्भ आसीद् यः स्वकीयेन सात्विकप्रकाशेन पूर्वाशां पश्चिमाशां च द्योतितवान् । श्रीगान्धिनश्चरणचिन्हानि जगद् बहुकाल-पर्यन्तमनुसरिष्यति ।

श्रीगान्धिनो जन्म १८६८ तमे ख्रिष्टाब्दे सौराष्ट्रान्तर्गतपोरबन्दर-नाम्नि नगरेऽभवत् । अस्य पिता श्रीकर्मचन्दो गान्धी राजकोटनगरस्य प्रधानमन्त्री आसीत् । श्रीगान्धिनो वास्तविकं नाम मोहनदास इत्यस्ति ।

राजकोटनगरे विद्यालयपरीक्षामुत्तीर्य मोहनदासो विधानपरीक्षा-मुत्तुर्म् इङ्ग्लैण्डनामकं देशं गन्तुमवाञ्छत् तस्य धर्मभीरुमाता कथमपि न तदनुमेने । ततस्तेन मातुः पुरतो मासादिग्रहणपरिहारस्य प्रतिज्ञा कृता । इत्थं जननीमाश्वास्य स इङ्ग्लैण्डनामकं देशमगच्छत् । तत्र च विधान-परीक्षामुत्तीर्य स भारतं प्रत्यागच्छत् । वाक्कीलरूपेण चात्र कञ्चित्कालं कार्यमकरोत् । ततश्चाफ्रीकावासिभिः कतिपयैः श्रेष्ठिभिराहूतः स तत्र गतः । तत्रत्यांश्च भारतीयान् दुर्दशापन्नानवलोक्य तेषामुद्धाराय सत्याग्रहादिद्वारा प्रायतत ।

१६१५ तमे ख्रिष्टाब्दे भारतं प्रतिनिवृत्त्य स कांग्रेसं प्रविवेश । १६२४ तमे ख्रिष्टाब्दे महात्मा गान्धी वेलग्रामकांग्रेसमहासम्मेलनस्य सभापति-पदमलञ्चकार, तत्पश्चात्स देशस्य प्रत्येकभागस्य भ्रमणञ्चकारोत् । ग्रामोद्धारस्य, हरिजनोद्धारस्य खादीप्रचारस्य च महत्त्वमनुवभूव । महात्मनो जीवनस्य शेषभाग एषु प्रचारकार्येषु व्यतीतः । स्वतन्त्रतासंग्राम-स्य च सोऽप्रतिमः सेनानीरासीत् । असहयोगान्दोलनं राजनीतिक्षेत्रे नीत्वा महतीं क्रान्तिं सोऽजनयत् । १६२० तमात् ख्रिष्टाब्दाद् १६२२ तमं ख्रिष्टाब्दं यावदसहयोगान्दोलने स महतीं सफलतां लेभे । परमसहयोगीभो यदा हिंसापथम् आरुढस्तदा तेन स परकालं यावत्परित्यक्तः १६२२ तमात् ख्रिष्टाब्दादारभ्य १६२४ तमं ख्रिष्टाब्दं यावत्स कारागारे न्यवसत् । १६३० तमाम् ख्रिष्टाब्दात् १६३२ तमं ख्रिष्टाब्दं यावत्स पुनरसहयोगान्दोलनं प्रारब्धवान् । गौरांगैश्च स पुनर्वन्दीकृतः । इतो मध्ये १६३१ तम ख्रिष्टाब्दे इङ्ग्लैड्नामकदेशे प्रोलमेजकान्फ्रेसे भागं जग्राह ।

१६४२ तमे ख्रिष्टाब्दे 'भारतं त्यजत' इत्यस्य चोभस्य परिचलना-त्पुनः स कारागारे निरुद्धः ।

१६४७ तमे ख्रिष्टाब्देऽगस्तमासस्य पंचदशतारिकायां भारतस्वा-यन्त्र्यस्यारुणोदयोऽजायत् । युगेभ्यो दासतायामावद्धः भारतः पुनः स्वतन्त्रताया वातावरणे निराश्वास । स्वतन्त्रतायाः संग्रामेऽस्मिन् यैर्देश-भक्तैराहुतात्मभिर्भागोऽग्राहि तेषु महात्मनो गान्धिनो नाम सर्वप्रथम-मास्ते ।

महात्मा गान्धी युगपदेव राजनीतिकनेता ससाजसुधारकश्चासीत् । अहिंसायाः, सत्यस्य, प्रेम्णश्च सिद्धान्ता आदर्शपूर्णः सन्तोऽपि व्याव-हारिकाः सन्तीति स निजजीवनेनैव निदर्शितवान् । तस्य सिद्धान्तानां महिमा न केवलं भारतेऽपि तु सकलेऽपि जगति साम्प्रतमवबुध्यते, तेषां चानुसरणाय जगत्प्रयतते ।

अयं विश्ववन्द्यो महात्मा स्वातन्त्र्याधिगमात्कतिपयमासानन्तरमेव भौतिकशरीरमत्याजीत् । १६४८ तमे ख्रिष्टाब्दे जनवररीमासस्य त्रिंशत्तमे

दिवसे यदाऽयं राष्ट्रपिता विरलाभवने प्रार्थनासभायां गच्छन्नासीत्, नाथूरामनामा कश्चित्पुरुषोऽस्य मृत्युकारणमभवत् । अस्य निधनसमाचरं श्रुत्वा सकलमपि जगत् शोकनिमग्नं समजायत । सर्वेषां देशानां राष्ट्रध्वजा अवानभ्यन्त अस्य सम्माने । अन्येद्युः यमुनातटेऽस्य राष्ट्रपितुर्दाहक्रिया जाता । असंख्यैश्च नरनारीसमवायैरन्तिमः श्रद्धाञ्जलिस्समं महामानवायार्पितः ।

पण्डितनेहरुणा तस्मिन्नवसरे प्रकटिता अधोलिखिता उद्गारा महात्मनोऽस्य महिमानं गरिमाणं चावगमयितुं पर्याप्नुवन्ति—

‘विशालच्छायामूर्तिवद् राष्ट्रपिताऽयमस्याः शताब्द्या अधर्भागेऽधुनाऽपि जीवितस्तिष्ठति । परमियं मूर्तिराध्यात्मिकी अस्ति, न खलु भौतिकी । तस्य महिमानमस्माकं चक्षूषि न स्पष्टतया द्रष्टुमलम् । आगमिन्यः सन्ततयः सम्भवतस्तं स्फुटतया न द्रष्टुं पारयेयुः, कथमेतादृशो मानवः संसारे जनिं लेभे इति साश्चर्यं प्रकटयेयुः ।

राष्ट्रपतिः श्रीराजेन्द्रप्रसादः

श्रीराजेन्द्रप्रसादो भारतगणतन्त्रराज्यस्य प्रथमो राष्ट्रपतिरस्ति । निजैरुदात्तैर्गौरवान्वितैश्च गुणैरस्य महापुरुषस्य खलु महद् व्यक्तित्वं राष्ट्रपतिपदानुरूपम् । अयं भारतीयसंस्कृतेर्महानुपासको वास्तविको भारतात्मा वर्त्तते । अस्य देशसेवाऽप्रतिमाऽस्ति । भारतीयस्वातन्त्र्यसंग्रामस्यायमन्यतमः सेनानीः । पञ्चविंशतिकाले दीर्घे संघर्षे सर्वत्रैव सोऽग्रणीरासीत् ।

श्रीराजेन्द्रो विहारप्रान्तस्य छपरामण्डलान्तर्गतजीरादेई नाम्नि ग्रामे कायस्थगृहे १८८३ तमे ख्रिष्टाब्दे जन्म अलभत । बाल्यकालादेवास्य बुद्धिस्तीक्ष्णा आसीत् । अष्टादशवर्षदेशीयोऽसौ विद्यालयपरीक्षामुत्तीर्य क्रमेण कलिकताविश्वविद्यालयात् बी० ए० परीक्षां प्रथमश्रेण्यामुदरत् । ततश्च विधानपरीक्षामपि प्रथमश्रेण्यामुत्तार । क्रीडायामप्यस्य महती रुचिरासीत् ।

अथासौ कलिकतायामुच्चन्यायालये विधानकार्याभ्यासमारभत । गोपालकृष्णगोखलेमहोदयः प्रेरणयाऽसौ सेवाकार्यक्षेत्रेऽवातरत् । देशव्यापिनि असहयोगान्दोलने श्रीराजेन्द्रो विधानकार्यं परित्यज्य श्रीगान्धिना सह भागगृह्णात् । महात्मागान्धी सदैव तं स्वकीयं दक्षिणबाहुमन्यत ।

१९३३ तमे ख्रिष्टाब्दे यदा विध्वंसकारी भूकम्पो बिहारमध्वंसयत् तदाऽस्वस्थः सत्रप्यसावापन्नानां साहाय्यमकरोत् । शिक्षाक्षेत्रेऽप्यस्य महानुभावस्य सेवाऽप्रतिमा । पाटलीपुत्रविश्वविद्यालयस्य वर्तमानं विकसितं स्वरूपं भवतः प्रयत्नानामेव फलम् । विहारविद्यापीठस्य संस्थापनाऽपि अनेनैव कृता । अस्य च विद्यापीठस्याङ्घ्रात्रैरसहयोगान्दोलने या राष्ट्रस्य सेवा कृता सा सर्वैः ज्ञायते ।

१९३३ तमे ख्रिष्टाब्देऽसौ कांग्रेसमहासम्मेलनस्य मनोनीतः सभापतिरभवत् । पञ्चवर्षानन्तरं च पुनरपि तं गौरवपदमलमकरोत् ।

१९४२ तमे ख्रिष्टाब्दे 'भारतं त्यजत' इति आंगलविरुद्धमान्दोलनं वदा देशं व्याप्नोत् तदा श्रीराजेन्द्रप्रसादोऽपि कारागारे निरुद्धो गौराङ्गः । तत्र श्री राजेन्द्रप्रसादः 'तस्य आत्मकथा' 'अखण्डभारतम्' इति द्वौ ग्रन्थावलिखत् । एतौ द्वौ ग्रन्थौ तस्य महतीं लेखनशक्तिमभिव्यंजयतः ।

१९५० तमे ख्रिष्टाब्दे जनवरीमासस्य षड्विंशे दिवसे श्रीराजेन्द्रः स्वातन्त्रगणतन्त्रस्य भारतस्य प्रथमो राष्ट्रपतिः समजायत । ततश्च कालान् सम्प्रति यावत्स इदं गौरवास्पदं पदमधिकरोति । कर्तव्य-भावतयैव स तत्पदमलङ्करोति ।

श्रीराजेन्द्र आकृत्या गम्भीरः, वेशेन साधुः, प्रकृत्या सरलः, गुणैश्चोदारो वर्तते । अस्यार्थगम्भीरा प्रभावशालिनी वक्तृताऽनुपमा खल्वस्ति । अस्य सरलः स्वभावः, सौम्या प्रकृतिः, निष्कपटश्च व्यवहार एतदीयं व्यक्तित्वमाकर्षकत्वं नयन्ति ।

श्रीराजेन्द्रप्रसादो भारतीयसंस्कृतेः प्रमुखः प्रतिनिधिः । अस्मान्च हेतोरस्य राष्ट्रपतित्वं भारतराष्ट्राय गौरवस्य महत्पदं वर्तते ।

पण्डित जवाहरलालनेहरुः

स्वतन्त्रभारतस्य मान्यः प्रधानमन्त्री पण्डितजवाहरलालनेहरुस्य विश्वस्य महती विभूतिः । विश्वराजनीतेः रङ्गमंचेऽपि नेहरुः स्थानं गौरवमयं प्रतिष्ठापूर्णं च विद्यते । दृढताया भावुकतायाश्चास्य प्रतीक-स्याग्रे श्रद्धया मस्तकं स्वयमेव नम्रीभवति । न हि केवलं भारतवर्षस्या-यमादर्शः कर्णधारो परं विश्वशान्तेरप्यग्रदूतः ।

श्रीमोतीलालनेहरुः प्रयागस्य प्रख्यातनामा वाक्कील आसीत् । पण्डितनेहरुस्तस्य योग्यपितुर्योग्यः पुत्रआस्ते । श्रीमोतीलालनेहरुर्मही-वस्या सम्पत्त्या महत्या च समृद्ध्या राजा इव जीवनयापनमकरोत् । पण्डितजवाहरलालोऽस्मिन् संस्कृतेऽथ प्रचुरे च वातावरणे उत्पन्नः । बाल्यकालादेवास्य मनसि महान्त आदर्शवन्तश्च संस्काराः पदं चक्रिरे । अस्मिन्मनोरमे वातावरणे तस्य स्वाभाविक्याः प्रतिभाया वाञ्छनीया प्रगतिरभवत् । तस्य प्रारम्भिकी शिक्षा गृहे एवाभवत् । यदाऽयं पंचदश-वर्षीयस्तदाऽसाविङ्गलण्डनामके देशेऽध्ययनाय प्रेषितः । तत्र हौरो-स्कूलाद् विद्यालयपरीक्षामुत्तीर्य कैम्ब्रिजविश्वविद्यालयान्तर्गते ट्रिनिटि-महाविद्यालये प्राविशत् । तत्रत्यां परीक्षामुत्तीर्योऽसौ लण्डननगर्या विधानपरीक्षामपि उदतरत् । ततोऽयं भारतं प्रत्याजगाम । पितुर्विशालो न्यायव्यवसायस्तस्मै नारोचत । भारतजननी विदेशीयबन्धनैः कथं विमुक्तः भवेदियमेव समस्याऽहर्निशं तस्य शिरोवेदनामकरोत् । माहात्मा गान्धी अपि एतस्मिन्नन्तरेऽप्रीकायां सत्याग्रहादिद्वारा विजयलक्ष्या वरणं कृत्वा भारतं न्यवर्तत ।

प्रथममहायुद्धे ब्रिटिशसर्वकारः “रोलट एक्ट” नाम दमनकारि विधानं भारतीयाणां पुरतः प्रास्तौत् । तद्विरोधाय श्रीमोहनोऽसहयोग-सत्याग्रहमारभत । महात्मनो गान्धिनोऽसहयोगान्दालने स्वपित्रा सहैव जवाहरलालोऽप्यकूर्दत । एवं च वैभवस्यामोदकरं मनोमोहनं चाकर्षणं शाश्वत्कालाय परित्यज्य देशस्यायं महान् पुत्रः राष्ट्रसेवायामात्मानं नियोजयामास, राष्ट्रं च पराधीनतापाशैर्विमोक्तं तनुमनोधनैः प्राय-

नत । भारतीयस्वतन्त्रतासंग्रामस्यासावप्रतिमो योद्धा । पञ्चविंशतिवर्षे दीर्घकालीने संघर्षे सोऽग्रणीः । प० मोतीलालनेहरूः प्राक् तस्य विचार-धारायाः प्रबलो विरोधी आसीत् । परं क्रियत्कालानन्तरं सोऽपि पूर्णं सहयोगमददात् ।

राष्ट्रस्याह्वानमाकर्ण्य अष्टवारानयं युवकहृदयसम्राट् कारागारवासं स्वीचकार । कतिपयवारं च भारतीयजनता इमं प्रियनेतारं कांग्रेस-महासम्मेलनस्य सभापतिपदप्रदानेन समाजयामास । राष्ट्रस्यायं लोकप्रियो नेता स्वातन्त्र्यात्पूर्वमपि 'मुकुटरहितो भारतसम्राट्' इति ससम्मानस-भिधीयते स्म ।

१९३० तमे ख्रिष्टाब्दे जनवर्याः षड्विंशे दिनेऽयमिरावत्यास्तटे लवपुरे स्वातन्त्र्यस्य महतीं घोषणामकरोत् । स्वतन्त्रतायाश्चिह्नं तिरंगं ध्वजं तत्र निचखान् । श्रीनेहरुनेर्भीकतायाः स्वातन्त्र्यव्यक्तित्व-स्य च एतदतिरिक्तानि अन्यान्यथि बहूनि निदर्शनानि सन्ति ।

श्रीनेहरूः राजनीतिनेत्रतिरिक्तो महान् वक्ता प्रशस्तो लेखकश्चापि वर्तते । अस्यार्थगम्भीरा प्रभावशालिनी वक्तृताऽनुपमा खल्वस्ति । तस्य आकाशवाण्या प्रसारितानि भाषणानि भारतीयानां हृदयेषु विद्युत् इव सञ्चरन्ति । श्रीगान्धिनो निधनेऽसौ प्रयागे दशलक्षाणां श्रोत्राणां समक्षे भाषणमकरोत् । विश्वस्येतिहासे नहि केनचित्तावत्संख्याकानां लोकानां समक्षेऽद्यापि भाषणं दत्तम् । किम्बहुनाऽयमेको नेता यस्य भाषणं श्रोतुं न केवलं भारतीयानामपि तु विश्वस्यापि कर्णविवराणि शाश्वदुत्सुकानि भवन्ति ।

श्रीनेहरुर्विश्वस्य महान् लेखकः खलु । एतदीया 'डिस्कवरी आव इण्डिया' 'भारतेति वृत्तम्' 'ग्लिम्सेज आव वर्ल्ड हिस्ट्री' 'विश्वेतिहास दर्शनम्' 'आत्मकथा' चेति ग्रन्था एनं विश्वलेखकरूपेण प्रतिष्ठापयि तुमलम् ।

श्रीनेहरुर्व्यक्तित्वं सौम्यमाकर्षकं प्रभावशालि चास्ति । अयमाकृत्या तेजस्वी प्रकृत्या च भावुको वर्तते ।

अद्यत्वेऽपि श्रीनेहरूः भारतीयगणराज्यस्य प्रधानमन्त्रिपदं परि-
पूर्णया योग्यतया निर्वाहयति ।

स्वातन्त्र्याधिगमनयानन्तरं जगद् यद् गौरवमयं सम्मानं भारतीय
प्रदात्तस्य महच्छ्रेयः श्रीनेहरूं गच्छति ।

मम जीवनस्य लक्ष्यम्

जगदेका प्रवहमाना नदीवाऽस्ति । अस्यां मानवः जलधारावन्त
जाने कियत्कालात्प्रवहते । तस्यां ममास्तित्वं बिन्दुतुल्यम् तथापि यथा
मानवमात्रस्य कोऽपि महान् अभिलाषो वर्तते ममापि कश्चिन्मनोरथो-
ऽस्ति । अहमपि स्वजीवनं सफलीकर्तुं मिच्छामि ।

केचिद्वनोपार्जनमेव जीवनस्य लक्ष्यं मन्यमानास्तस्मिन्नेव दत्तमनसा
जायन्ते । केचिद् विद्यामेव पूजायाः कारणं मन्यमानास्तत्रैव यतन्ते, के-
चिज्जगति येन केनापि प्रकारेण प्रसिद्धिमधिगन्तुमिच्छन्ति । केचिद्
राजनीतिक्षेत्रे ख्यातिं प्राप्य प्रधानमन्त्रिपदं राष्ट्रपतिपदञ्चाधिगन्तुं
कामयन्ते केचिन्मल्लयुद्धे पारंगतो भवितुमाकांक्षन्ति; केचिच्चलचित्रे-
ऽभिनेतृपदमाशंसन्ते । अन्यान्यपि बहूनि उद्देश्यानि भवितुमर्हन्ति
मानवानाम् । केचिल्लक्ष्यविहीना एवं जीवनं यापयन्ति ।

ममापि कदाचिदुक्तेषु लक्ष्येषु किञ्चिल्लक्ष्यं स्यात् । अथवा लक्ष्य-
विहीन एव जले प्रवहमानस्तृणवज्जीवनयापनं कुर्याम् । परं कस्यचि-
त्कवेः कविताः मम जीवनधारां पर्यवर्तयन् । तस्यां कवितायां पुष्पं
निजभिलाषं वर्णयन् कथयति । ममेयमाकांक्षा नास्ति यदहं देवबालानां
भूषणेषु गुम्फेयम्, ममेयमप्यभिलाषा नास्ति यदहं प्रणयिजनानां मालासु
मूत्रयेयम्, ममेयमपि कामना नास्ति यदहं राज्ञां किरीटेषु शोभेयम्, मम
तु इयमेव वाञ्छा अस्ति यत् हे मालाकार, मामुत्पाद्य तस्मिन्मार्गे प्रक्षिप
यस्मिन्पथि अनेके वीराः मातृभूमेः सम्मानरक्षणार्थं प्राणान् करतलेषु
निधाय गच्छन्ति । तथा कवितयाऽहं विशेषरूपेण प्रभाषितोऽस्मि ।

चुलकितगात्रोऽमहचिन्तयम्—“यद् देशभक्तानामेतावन्महत्त्वम् । एता-
दृशा वीरा यस्यां भुवि उत्पन्नाः सा धन्या । अधुना मम जीवनस्य
लक्ष्यं मानुभूसेवाऽस्ति । अहं तु स्वदेशमानसस्य मराल एवास्मि—

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजमण्डितम् ।

रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥

—:o:—

छात्राणां कर्त्तव्यानि

मानवजीवने गुरुतमं सौख्यं विद्यार्थिजीवन एव लभते । चिन्ता-
राक्षसी भीत्वाऽस्मिञ्जीवने न प्रविशति । हर्षविह्वलानां छात्राणां कूर्दमानं
समूहं दृष्ट्वा कस्य चित्तं न स्पृहयतेऽस्य जीवनाय । तथापि छात्राणां
कानिचित्कर्त्तव्यानि सन्ति । यतो विद्यार्थिजीवनमागमिजीवनस्य मूलम् ।

विद्याध्ययनं हि छात्राणां मुख्यं कर्त्तव्यमस्ति । परं शरीरस्य, मस्ति-
ष्कस्य, मनसः आत्मनश्च विकासोऽप्यनिवार्यः । एषां मध्ये एकस्या-
प्यविकासो न समुचितः । यतो वास्तविकं विद्याध्ययनं तु एषां विका-
सेन जायते ।

आलस्यं छात्राणां महान् रिपुः । अस्य मधुरं तानं श्रुत्वा छात्रास्त-
न्द्राधीनाः सन्तः स्वकीयममूल्यं समयं वृथा यापयन्ति । इत्थं ते स्वल-
क्ष्यं प्राप्तुं न प्रभवन्ति । विद्यार्थिजीवनस्य प्रत्येकं क्षणमनर्घमस्ति ।
तस्य वृथा यापनेन लक्ष्यप्राप्तिः कथं संभवति । कश्चिद्विचारक आह—

सुखार्थिनः कुतो विद्या विद्यार्थिनः कुतः सुखम् ।

वाक्चापल्यं चलचित्रदर्शनं च विद्यार्थिजीवनं सर्वथा विनाशयतः ।
इन्द्रियाणां निग्रहणमपि छात्रैः कर्त्तव्यम् । इन्द्रियैः पराजिताश्छात्राः
कदापि साफल्यं नाधिगच्छन्ति । तपश्चरणमेव विद्यार्थिजीवनस्य मूल-
मन्त्रः । विश्वस्यानेकेषां महापुरुषाणां विद्यार्थिजीवनं तपश्चरणस्य
निदर्शनम् । सौख्यैर्विताडितैरपि तैर्महता क्लेशेन विद्योपार्जिता ।

सुखार्थिनः

गुरुभक्तिरपि विद्यार्थिजीवनस्यानिवार्यमङ्गम् । गुरुभक्तिं विना न
कोऽपि छात्रो विद्योपार्जनं कर्तुं क्षमः । अर्जिताऽपि तस्य विद्या साफल्यं
न लभते । कश्चित्कविराह—

गुरुशुश्रूषेया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।

अथवा विद्यया विद्या चतुर्थं नैव कारणम् ॥

गुणग्राहिताऽप्यन्तेवासिनामप्रतिमं भूषणम् । गुणाः सर्वतो ग्राह्याः ।
मिथ्याऽहंकारमङ्गीकृत्य विद्योपार्जनाद् विमुखाः छात्राः सरस्वतीं
सम्यङ् नाराध्यन्ति । पण्डितस्मन्या अन्तेवासिनः कदापि उच्च-
शिक्षामधिगन्तुं न शक्नुवन्ति । कश्चिद् विद्वानाह—

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवम् ।

तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ॥

यदा किञ्चित्किञ्चिद् बुधजनसकाशादवगतम् ।

तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥

मितव्ययिता अपि छात्राणामन्यद् गुरुतरं कर्तव्यमस्ति । बहवोऽभि-
भावकाः प्रेमाभिभूताः सन्ततीनामुच्चशिक्षणार्थं स्वकीयं सर्वस्वं व्ययी-
कर्तुं सदैव सन्नद्धा दृश्यन्ते । परं विद्यार्थिनस्तेषां धनानि निरनुकोश-
तया व्ययन्ते । नह्यन्यः कश्चिद् गुरुतरो दुर्गुणोऽस्माद् ।

अनुशासननियन्त्रणसमयनिष्ठापुरुषार्थोदारतासत्यवादितानिर्भयता-
देशभक्तिविनोदप्रियताप्रभृतिभिर्गुणैरन्तेवासिनां जीवनं स्वर्णवत् चका-
सितुमर्हति ।

ध्वनिवाहकयन्त्रस्य महत्त्वम्

ध्वनिवाहकयन्त्रमाधुनिकजीवनस्यानिवार्यमङ्गम् । सर्वेषां समुन्नत-
देशानां प्रमुखनगरेषु आकाशवाणीस्थानानि स्थापितानि आसन् । जनानां
ध्वनिवाहकयन्त्रं प्रति प्रेम अहर्निशं वर्धमानं दृश्यते । एतत्स्वचितमेव

गृहमस्मिन्युगेऽलंकृतं मन्यन्ते जनाः । आकाशवाण्याः कार्यक्रमान् सर्वेऽतिशयेच्छया शृण्वन्ति ।

इटलीनिवासी मार्कोनो नामा कश्चिद्वैज्ञानिकः सर्वप्रथममाकाशवाण्या आविष्कारमकरोत् ।

मनोविनोदस्य, समाचारस्य, शिक्षाप्रचारस्य, विज्ञापनस्य च क्षेत्रे आकाशवाण्या महत्त्वं सर्वविदितमेव । निजभवनस्था एव च वयं दूरस्थितनेतृणां भाषणानि श्रोतुं, गायिकानां मधुरैर्गीतैरन्यैश्च मनोरंजनकार्यक्रमैरात्मानं विनोदयितुं प्रभवामः । कीदृशो विस्मापक आकाशवाण्या आविष्कारः । आकाशवाणीद्वारा विश्वस्यापि जगतो दैनिकान् समाचारन् क्षणेनैव ज्ञातुं शक्नुमः । महात्मनो गान्धिनो निधनस्य समाचारः क्षणेनैव सकले जगति आकाशवाण्या प्रसारितः ।

शिक्षाप्रसारोऽपि आकाशवाण्या महत्तमः कार्यक्रमोऽस्ति । आकाशवाणीद्वारा प्रसारिता शिक्षासामग्री बालकैरनायासेनैव हृदयङ्गमं कर्तुं शक्यते । आकाशवाणीद्वारा प्रौढशिक्षाप्रसारोऽपि सुचारुरूपेण संभवति । आकाशवाणी यदि राजनीतिकसामाजिकार्थिकसाहित्यिकवैज्ञानिकविषयेषु वादानुवादं प्रसारयेत्तदा ग्रामीणानां ज्ञानं पर्याप्तं वर्धेत नेत्रहीनानपि आकाशवाण्या शियितुं शक्नुमः ।

ध्वनिवाहकयन्त्रेण सह दूरदृष्टियन्त्रम् (Television) अपि आई० एल० बेर्ड नाम्ना वैज्ञानिकेन आविरक्रियत ।

युद्धकाले युद्धनिरता राष्ट्रा आकाशवाणीद्वारा सन्धिप्रस्तावं कार्यान्वितं कुर्वन्ति । विश्वशान्तिस्थापनेऽपि आकाशवाण्या महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति । राष्ट्राभिरागस्य भावनामपि क्षिप्रमेव प्रसारयति । विश्वशान्तेः सार्वभौमसंस्कृतेश्चायमग्रदूतः । किम्बहुना ध्वनिवाहकयन्त्रं विज्ञानस्य सर्वाधिकः प्रसादः ।

छात्राणामनुशासनहीनता

छात्राणामनुशासनहीनताऽद्य सत्यमेव एका प्रमुखा समस्या वर्तते । सर्वे विचारशीला इदं दृष्ट्वा चिन्ताविह्वलाः सञ्जाता यद्देशस्य भाविकर्ण-धारेषु इयं प्रवृत्तिः केन हेतुना उत्तरोत्तरं वर्धते । छात्राणां चरित्र-निर्माणस्य त्रीणि साधनानि वर्तन्ते— (१) तेषां गृहम् । (२) शिक्षा-संस्थानम् ; (३) शिक्षाप्रणाली च ।

वहवः संरक्षका बालकान्प्रति जागरूकाः सतर्काश्च न भवन्ति । प्रायो बहुलेषु गृहेषु तादृक् संस्कृतं पूतञ्च वातावरणं न वर्तते यादृग्बालानां चरित्रनिर्माणायाऽपेक्षितम् । पदे पदेऽभिभावकानामसत्यभाषणस्य प्रवृत्तिः बालकानपि मिथ्याभाषणे नियोजयते । शिक्षासंस्थानेषु छात्राणां प्रवेश-प्राप्त्यनन्तरं वहवः संरक्षकाः स्वकर्त्तव्यस्येतिश्रियं मत्वा तुष्यन्ति । इयं प्रवृत्तिः महती भयावहा ।

शिक्षका अपि छात्राणामनुशासनहीनताया निमित्तम् । ये पाठ्यपुस्तकानि परिसमाप्य सन्तुष्टा जायन्ते । अन्तेवासिनां शारीरिकमानसिकाध्यात्मिकशक्तीनां विकासाय ते स्वल्पमपि न प्रयतन्ते । अत इदमावश्यकं यदध्यापका आचारप्रधानां प्राचीनशिक्षां छात्रेभ्यो दद्युः । भारतीयसंस्कृतिरेवैकमात्रमुपचारश्छात्राणामनुशासनहीनतायाः ।

अद्यतना आध्यात्मिकभावनाशून्या अध्यापकवर्गा भौतिकसमृद्धये स्पृहयन्ते । एतादृशा अध्यापकाश्छात्राणां चरित्रनिर्माणं कर्त्तुं कदाऽपि न प्रभवन्ति ।

पुरा आचार्याः स्नातकानुपदिशन्ति स्म—“यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि ।” छात्रैः गुणग्राहिभिर्भवितव्यम् ।

वस्तुतस्तु शिक्षकः शिल्पी, राष्ट्रस्य निर्माता च । अस्मिन्बहुव्यये युगे शिक्षका अपि स्वल्पवेतनेनासन्तुष्टाः अतः इदं सर्वकारस्य कर्त्तव्यं यत्स प्रचुरंवेतनं दत्त्वा शिक्षकान् तोषयेत् । अस्याभावस्य पूर्तिं विना छात्राणामनुशासनहीनता कदापि दूरीकर्त्तुं न शक्यते ।

पाठ्यक्रमे शिक्षाप्रणाल्यां चापि परिवर्त्तनमनिवार्यम् । अद्यतनी शिक्षाप्रणाली छात्राणां प्रतिभां कुण्ठति । तेषां व्यक्तित्वस्य विकासोऽप्यनया न भवति ।

प्रज्ञाप्रतिनिधिसभायाः सदस्यानामपि अवधानमनया समस्या आकृष्टम् । तैरेकं प्रस्तावमपारीद् यदनुशासनहीनतायाः कारणपरिज्ञानाय एक आयोगो नियोक्तव्यः । अनुशासनहीनतायाः कारणानि अन्विष्य सन्तुष्ट आयोगस्तु व्यर्थ एव । अस्याः समस्यायाः समाधानमपि तेनान्वेष्टव्यम् ।

—:०:—

वैज्ञानिका आविष्कारा वरदानमभिशपो वा

युगमिदं विज्ञानप्रधानं वर्तते । वर्त्तमानयुगे मानवजीवनस्य चतुर्मुख विकासे विज्ञानस्य स्थानं निःसंशयं महदस्ति । विज्ञानमेव वर्त्तमानमानवजीवनं सत्यमेव सुखसमृद्धियुतं सुविधासम्पन्नं चाकरोत् । अस्माकं जीवने विज्ञानस्य सार्वत्रिकः प्रवेशोऽद्य संलक्ष्यते । आधुनिकसभ्यतया लालितो मानवः सुष्ठु अश्नाति, सुन्दराणि वस्त्राणि दधाति, रम्ये प्रासादे च निवसति । सत्यमेवास्मिन्विज्ञानयुगे स निजपूर्वजैभ्योऽत्यधिकः सुखी । विज्ञानस्य प्रयोगेणैव वयमद्य भौतिकजगतो विजेतारः संभवामः । विमानमारुह्य अद्य कतिपयैरेव दिवसैर्विश्वयात्रामपि कर्तुं पारयामः । आकाशवाणीद्वारा विश्वस्यापि जगतो दैनिकान् समाचारान् क्षणेनैव ज्ञातुं शक्नुमः । निजभवनस्था एव च दूरस्थितनेतृणां भाषणानि श्रोतुं, गायिकानां मधुरैर्गातैरन्यैश्च मनोरंजनकार्यक्रमैरात्मानं विनोदयितुं च प्रभवामः । आधुनिका वैज्ञानिका स्थलजलाकाशप्रदेशान्विजित्याधुना खलोकमपि विजेतुं प्रयतमाना दृश्यन्ते । ते खलु चन्द्रलोकेऽपि वसतिं कर्तुं प्रयतन्ते । एवं विज्ञानाविष्काराणां च चरमा प्रगतिरद्यावलोक्यते । वैज्ञानिकैराविष्कारैर्मानवजीवनमसंशयमुपकृतम् । परमियं प्रगतिर्भौतिकक्षेत्रे एवाजायत ।

शरीरशास्त्रद्वारा आयुनिका वैज्ञानिकातान् तान् रोगान् चिकित्सन्ति । शल्यचिकित्साएक्सकिरणोपयोगादिभिश्चासाध्यायानपि रोगान्वशीकृतुं मधुना शक्नुवन्ति । कृषिक्षेत्रेऽपि महति उन्नतिरस्य सञ्जाता । अखिलक्षेत्राणामपि चोद्धारो ट्रैक्टरद्वाराऽद्य क्रियते । केचन तु विद्युता सूर्यकिरणानां शक्तीः केन्द्रीकृत्य तद्द्वारा शीततमेष्वापि प्रदेशेषु शरदपि कालेऽभीष्टां कृषिमुत्पादयितुं प्रयतन्ते । कृत्रिमवृष्टिद्वाराऽद्यानावृष्टिहता अपि प्रदेशाः पुनः सुजलाः सुफलाश्च कर्तुं शक्यन्ते ।

एवं दुर्भिन्नस्यापि आशंका सर्वथैव तिरोहिता । परमाणुशक्तिमधिगम्य वैज्ञानिकास्तु कस्यापि धातोः धात्वन्तरपरिवर्त्तनेऽपि विश्वसन्ति । किंस्वहुना विज्ञानद्वाराऽद्य मानवो भूलोकमपि स्वलोके परिवर्तयितुं नमः । अतश्च विज्ञानं निःसंशयं वदानम् ।

परमद्य आचारस्य हासोऽपि सञ्जातः । जीवनस्य महत्त्वमपि स्मृत्यपेतम् । उद्जननमस्य निर्माणं विश्वविध्वंसं स्फुटं पिशुनयति । वर्त्तमाने युगे संघर्षस्य, लौकिकतायाः, राष्ट्रीयतायाः, जातीयस्वार्थस्य च प्रभुत्वम् । यो मानवः पुरा विज्ञानद्वारा यशः धनमात्मवृत्तिं चोपाजयत्सोऽद्य प्रलयंकरैः शस्त्रैरात्मानमलंकृत्य दिग्विजयाय सैनिकबद्धं गन्तुं प्रवृत्तः । अद्यत्वे विज्ञानं नहि सेवकोऽपि तु स्वामी । तद् विनाशपथे मानवं नयति अद्य विज्ञानं नहि मानवाधीनम् । या सभ्यता विज्ञानेन प्रगतिपथे आनीता सैवाद्य मरणासन्ना । आध्यात्मिकभावनाशून्योऽद्यतनीनो मानव ईदृशः स्वार्थपरायणः सञ्जातो यत्स बहुविधेषु पापकर्मसु प्रवृत्तः । स्वाधिकारे पराधिकारे च विवेचनां नैव करोति । 'सर्वाणि वस्तूनि ब्रह्मणा तद्धिताय सृष्टानि, इत्येव जनाति । आत्मानं जगद्विभूतिकेन्द्रं मनुते । कार्याकार्यविवेकशून्यो मानवो धर्मादपि ग्लायति, सर्वमनोरमां शान्तिमपि दूरत एव नमस्करोति ।

स्वार्थाधीना हि अन्योन्यराज्यं समीहमाना भूपतयः परस्परं कलहं कुर्वन्ति । कोटिशः प्राणिनो निर्जीवान् विदधति । नगरं रिक्तीकुर्वन्ति, क्वचिद् दारानपरहरन्ति, क्वचिद् गृहाणि अग्निमात्कुर्वन्ति ।

इत्थं विज्ञानासक्तस्य मानवस्य नहि भावनाः परिष्कृता नहि आध्यात्मिकगुणाश्च विकसिताः । तृतीयस्य महायुद्धस्य संभावना तस्य विभीषिका चाद्य भूलोकं प्रकम्पयति ।

अत इदमनिवार्यं यन्मानवजीवनस्य महत्त्वमङ्गीकृत्य वैज्ञानिकाविष्काराणां साहाय्येन मानव इमं भूलोकं स्वलोके परिवर्तयितुं यतेत ।

आधुनिकयुगे विज्ञानस्य प्रगतिः

बहवो वैज्ञानिका आविष्कारा अस्माकं जीवनस्याङ्गानि सञ्जातानि । मानवस्य सर्वाण्यपि कर्माण्यद्यत्वे वैज्ञानिकाविष्काराणां साहाय्येनैव सम्पद्यन्ते । स्थलं जलमाकाशं च स विजितवान् । वैज्ञानिकाविष्काराणां साहाय्येन मानवोऽद्य सुदूरस्य ज्योतिषां मण्डलमपि निरीक्षितुं शक्नोति । ते खलु चन्द्रलोकेऽपि वसतिं कर्तुं प्रयतन्ते । इति तु निश्चितं यत्तेऽद्य वा कालान्तरे वा चन्द्रलोकायात्रां सम्पादयिष्यन्ति ।

आधुनिकविज्ञानस्य प्रगतेरितिहास एकस्यामेव शताब्द्यां सन्निहितो वर्तते । गतशताब्द्यां वाष्पगन्त्रीविमानादीनामाविष्काराः समभवन् । ततश्च नवनवानामाविष्काराणां चर्चा अनुदिनं शृणुमः । द्वितीयमहायुद्धे वायुयानक्षेत्रे महती प्रगतिरभवत् । अद्यतनीनं व्योमयानमाकाशे प्रासादवल्लभ्यते । यद् अशीतिसंख्यकान् यात्रिकानुद्बोद्धुं क्षमम् । अर्द्धशतसंख्यकानां यात्रिकाणामस्मिन् स्वपनाय स्थानमस्ति । तत्र धूम्रपानस्य कक्षः, पाणिपादप्रक्षालनस्थानम्, खेलाकक्षश्च विद्यन्ते । अस्यामेव शताब्द्याममेरिकायां दुर्गमपथगन्त्र्याणां टैकानामप्याविष्कारोऽभूत् । मूकचलचित्राणां स्थाने सवाकचलचित्रमपि अस्यैव युगस्य वार्त्ता ।

विगतमहासमरे जापानस्य हिरोशिमाख्यानगरी परमाणुबोम्बेन समूलं

ध्वंसिता । उद्जनवम इतोऽप्यधिकः संहारकारीति श्रूयते । वैज्ञानिका
एतादृशां संहारकास्त्राणां निर्माणे व्यस्ताः, तच्चास्त्रनिर्माणं मानव-
संहारायेति सुनिश्चितम् ।

उद्जनवमस्य सीत्रमस्य च विभीषिका अद्य भूलोकं प्रकम्पयति ।

युद्धनौसमूहेऽपि चरमा प्रगतिरद्य सञ्जाता । युद्धसञ्जाऽलंकृतान्
भीमकायानर्णवयानानवलोक्य चित्ते भ्रान्तिजोयते । अन्तर्जलनौकाना-
मग्न्यस्त्रविशेषप्रक्षेपणेन भञ्जकानां पोतानामविष्कारेण युद्धनौसमूह-
समरोऽप्यतिशयो भयंकरो जातः । शान्तिकाले विज्ञानमस्माकं जीवनं
सुखसमृद्धियुतं सुविधासम्पन्नं च करोति । आकाशवाणी विश्वस्यापि
जगतो दैनिकान् समाचारान् क्षणेनैव प्रस्तुतं करोति । दूरदृष्टियन्त्रम्
(Television) अपि आइ० एल० वेर्ड नाम्ना वैज्ञानिकेनाविरक्रियत ।
दूरस्था व्यक्तिरप्यस्य साहाय्येन हस्तामलकवद् द्रष्टुं पारयति । एकस-
किरण (X-Ray) यन्त्राविष्कारेण शरीरशास्त्रं भूगर्भशास्त्रं चोपकृते-
ऽभूताम् ।

एवमाधुनिकयुगं विज्ञानदृष्ट्या महत्त्वपूर्णं विद्यते । विज्ञाना-
विष्काराणां च चरमा प्रगतिरद्यावलोक्यते ।

—: ० :—

चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च

अथवा

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा ।

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥

परिवर्तनं खलु संसारस्यालुण्णो नियमः । अत एव 'संसार' इति
नाम्नोऽन्वर्थत्वम् । यतो हि 'संसरति शश्वत्परिवर्तते' इति संसारः ।
अन्यथाभावः संसारस्य शाश्वतो नियमः । सूर्यचन्द्रमास्तारकामण्डलं
भूमण्डलं सर्वं चेदं भासमानं चराचरं जगत्परिवर्तननियमेऽस्मिन्निबद्धम् ।

मनुष्यजीवनमप्यस्य नियमस्य नापवादः । अस्य परिवर्तननियमस्य

(४१)

व्यापकः प्रभावोऽस्मिन् स्फुटं दृश्यते । जीवने कदाचित्सुखं कदाचिच्च दुःखम् , अधुना आशायाः प्रकाशोऽधुना च निराशाया निबिडोऽन्धकारः, साम्प्रतं तुष्टिः, साम्प्रतं चातृप्याः पिपासा, इदानीं हर्षस्वनः, इदानीं च क्रन्दनध्वनिरिति जीवनं शाश्वत्परिवर्त्तनैरापूरितं वर्त्तते । बाल्यं, यौवनं, प्रौढत्वं, वृद्धत्वं चेति जीवनपरिवर्त्तनस्यैव विविधानि रूपाणि सन्ति । सुखदुःखयोः परिवृत्तिर्नैसर्गिकी ।

अपि चानित्यानि हि कर्माणि, यतो हि क्रियन्ते । अनित्यानां कर्मणां फले सुखदुःखे चाप्यनित्ये भविष्यतः । नहि सर्वदा कोऽपि सुखमनुभवति, न चापि सर्वदा कोऽपि दुःखम् । कदाचित् सुखमाविर्भवति अन्तर्धत्ते च कदाचिद् दुःखम् । अत एवाह कविकुलगुरुः कालिदासः—

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा ।

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥

यदि सुखं च दुःखेन नानुस्त्रियते, कस्तावज्जनः सुखाय स्पृहयेत् ? दुःखानन्तरमेव सुखन्यानुबोधः प्रचुररूपेण भवति । सर्वथोचितमुक्तं नाटककारेण शूद्रकेण—

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते ।

धनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ॥

सुखदुःखयोर्नित्यत्वे तु महाननर्थः स्यात् । ये जगति सुखिनस्ते तु सुखं शाश्वतं मन्यमानाः सत्पथं परित्यज्य विपथगामिनो भविष्यन्ति । साधून्पीडयिष्यन्ति, दारानपहरिष्यन्ति, बालाभिः सार्धं बलात्कारं करिष्यन्ति । किम्बहुना को नु नामानर्थो यत्ते नाचरिष्यन्ति । दुःखाद् भीता एव मानवाः पापकर्मणो विरमन्ति । दुःखस्य नित्यत्वेऽपि दुःखिता मानवाः दुःखं शाश्वतं मन्यमानाः पुण्यकर्माणि नैव करिष्यन्ति । यतस्तैराचरितानां सुकर्मणां न किमपि फलम् ?

(४२)

इतिहासग्रन्थानामवलोकनेनापि सुखदुःखयोरनित्यत्वं स्फुटं लक्ष्यते । महतीं विपत्तिं प्रसह्य पाण्डवाः पुनः राज्यलक्ष्मीं लेभिरे । चतुर्दशवर्ष-पर्यन्तं वनवासदुःखमनुभूय श्रीरामो भूयोऽयोध्यां नगरीमलञ्चकार । शकुन्तला चिरं विरहदुःखमनुभूय दुष्यन्तस्य समागमेन पुनः सनाथाऽभवत् । वासवदत्तामहाश्वेताकादम्बरीदमयन्तीप्रभृतयो नार्योऽपि सुखाद् दुःखं दुःखाच्च सुखमन्वभवन् । अन्यान्यपि बहूनि निदर्शनानि सन्ति । परमलमतिविस्तरेण ।

सामान्यो जनस्तावत्सुखमधिगत्य प्रसीदति दुःखमवाप्य चावसी-दति । धीरस्तु सुखदुःखयोः परिवृत्तिं स्वाभाविकीं मन्यमानो न तथा व्याकुलीभवति । सुखदुःखयोरनित्यत्वे तु धीरतैवाधेया, अधीरता चात्र मुधा वर्त्तते । महामहिममण्डितानां विदुषां कृते सुखदुःखयोः परिवर्त्तनं सामान्यक्रीडामात्रमेव । अस्तेषां मनः सुखे दुःखे वा न विचलति ।

यथा सारथिश्चक्रारपंक्तीनामुपरिगमनेनाधोगमनेन च न कथमपि विह्वलति, तथैव मानवेन सुखदुःखयोरविचलितेन भाव्यम् । निजगन्तव्यं चानुसन्धेयम् । सुखमिदमिति हर्षातिरेको दुःखमिदमिति च विलापो वृथा । यतो हि—

चक्रवत्परिवर्त्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ।

—:०:—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन

संसारेऽस्मिन् चराचरं सर्वं जगत्किमपि कर्म अवश्यमेव करोति । न कोऽपि चरोऽचरो वा निष्क्रियत्वेन स्थातुं शक्नोति । कर्महीनता मृत्यो-रपरो नामाऽस्ति । मनुष्यो यावज्जीवति तावत्कर्मतन्तुना बद्धो भवति । अचेतना अपि तरुलतावीरुधादयः कर्मणैव जीवन्ति समृद्धिं च लभन्ते । उक्तं च भगवता श्रीकृष्णेन—

नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥

बहिरिन्द्रियाण्यवरुध्य ये कर्महीना इत्यात्मनो मन्यन्ते ते भ्रान्ताः ।
यतो बाह्यात् कर्मणो विरता अपि मानवा मानसिकं कर्म सदा कुर्वन्ति ।
मनसो गतिरप्रतिहता । मनः सर्वदेव स्वकर्मणि संलग्नो भवति ।
सुप्तेऽपि मानवे तद् दूरं विहरति ।

फलाभिलाषं परित्यज्य शुभकर्माणि कर्त्तव्यानि । गीतायां प्रतिपादि-
तमस्ति यत्फलेच्छया कृतानि शुभकर्माणि श्रेष्ठतां त्यक्त्वा मध्यमतां
भजन्ते । कर्मफलेच्छा हि कर्मकाष्ठं घुण इव विनाशयति । कर्मफला-
काञ्चना मानवः यत्कर्म करोति तत्र फलसिद्धिरेव प्रमुखं लक्ष्यं जायते ।
एषा प्रवृत्तिर्मानवं स्वार्थमयं करोति । विवेकशून्यः स्वार्थी मानवोऽपरा-
न्पीडयित्वाऽपि स्वार्थं साधयति । धनिकाः प्रसिद्धयर्थं धर्मशाला निर्मा-
पयन्ति, पाठशालाश्च उद्घाटयन्ति । परं यदि समाचारपत्रैस्तेषां
प्रसिद्धिर्न स्यात्तदा क्रुद्धास्ते घोरे संकटेऽपि विपन्नेभ्यो दानं न दास्यन्ति ।
एवं फलकामनया कृता भक्तिरपि निष्फला । यत एतादृशा भक्ताः
स्वार्थस्य साफल्यार्थं, प्रतिष्ठाप्राप्त्यर्थं च भक्तिमाचरन्ति । स्वार्थ-
सिद्धयर्थं तेऽपरान्पीडयन्ति, अत्याचारं च कुर्वन्ति । अतः कर्मफलेच्छां
त्यक्त्वैव शुभकर्मसु प्रवर्त्तितव्यम् ।

अपरं च फलोपलब्धिस्तु न निश्चिता सर्वदा । कदाचिच्च फला-
वाप्तिर्भवति कदाचिच्च नेति प्रतिदिनं दृश्यते । कदाचिच्चाप्रत्याशितं
फलं लभते । कदाचिच्च प्रतिकूलं कर्म कुर्वन्मानवो मनोवाञ्छितं फलं
प्राप्नोति । सफलो मानव आनन्दातिरेकेण हर्षस्वनं करोति असफलोऽश्रुणि
मुञ्चति । कर्म प्रति चोपेक्षायुक्तो भवति । बहुधा च विपरीतेषु कर्मसु
आत्मानं योजयते । एवमन्ततः कुपथानुगामी स दुःखमाप्नोति । अतः
फलावाप्त्यर्थं कृतं कर्म यः कल्याणप्रदम् । 'कर्म' मम प्रकृतिः, मदीया
धर्मः, न तस्य फले ममाधिकारः, इति भावनया यो मानवः कर्म करोति
स फलाफलकामनया विमुक्तः सफलतां प्राप्य न प्रसीदति असफलता-
मवाप्य च नावसीदति । 'कर्म मया कृतं, तस्मिन्नेव मेऽधिकार आसीत्'

इति च तन्मनः फलावाप्तिं विनाऽपि तुष्यति । एतादृशो मानवः कुमा-
र्गाच्च विरतः सत्पथे विचरन् नैहिकमासुष्मिकं चानायासेनैवाधिगच्छति
कल्याणम् ।

श्रीमद्भगवद्गीतायां भगवान् कृष्णोऽनासक्तं कर्म प्रशंसति । अस्याना-
सक्तियोगस्य एतादृशी सार्थकता यदजुं न आत्मकर्तव्यमार्गमन्वचिनोत् ।
अनासक्तियोगस्य महिमाऽस्मिन् श्लोके स्फुटमभिव्यक्तः—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

संस्कृतभाषाया महत्त्वम्

संस्कृतं पुरा भारतीयानां लोकप्रिया जमभाषा आसीत् । कामं
तस्याल्लोकभाषा केवलं शिष्टानामेव । यथा आर० जी० भाण्डारकर आह,
'न संस्कृतवैयाकरणाः स्वबुद्ध्याऽऽविष्कारमात्रमुपस्थापयाञ्जकुर्निज
ग्रन्थेषु ।' रामायणमहाभारतकाले संस्कृतं जनभाषारूपेण प्रचलितमासीत् ।
वाल्मीकिरिमां गिरं मानुषीति नाम्ना निर्दिशति ।

पतञ्जलिर्महाभाष्ये स्फुटं निर्दिशति यद् व्याकरणं न शब्दानुत्पादयति,
तत् केवलं शब्दापशब्दौ विवेचयति । यथा कश्चिन्मनुष्यो घटार्थं कुम्भकारं
प्रार्थयते—'घटं मे कुरु' इति, न तथा लोको व्याकरणज्ञं गच्छति—'शब्दं
मे कुरु प्रयोदये' इति प्रार्थयितुम् ।' महाभाष्ये वयं वैयाकरण-
सूतयोर्मध्ये प्राजितृशब्दमुद्दिश्य संस्कृतगिरिं विवादं शृणुमः ।

संस्कृतमेवाधुनिकप्रान्तीयभाषाणामेकजननी अस्ति । सर्वास्वपि
भारतीयासु बंगलाड्डियामराठीगुजरातीपंजाबीहिन्दीप्रभृतिषु प्रान्तीय-
यार्याषासु आन्ध्रतामिलमलयालमकन्नडादिषु चार्येतरभारतीयभाषासु
प्रतिशतकं षष्ठिशब्दाः संस्कृतभाषाया एव सन्ति । एवं संस्कृतमेव प्रान्तीय-

भाषासु जीवनरसं संचारयितुं प्रभवति साम्प्रतम् । अस्या ज्ञानादेव
प्रांतीयभाषाणां सम्यग् ज्ञानं भवितुमर्हति ।

अधुना हिन्दी भाषा राष्ट्रभाषा सञ्जाता । संस्कृतस्य शब्दकोशो
विशालः सम्पन्नश्चास्ति । संस्कृतमेव एकमात्रं हिन्दीभाषां समृद्धं सम्पन्न-
ञ्च कर्तुं प्रभवति । यतो जननी स्तनन्ध्यां स्वपुत्रीं लालयति
पालयति च ।

संस्कृतस्य व्याकरणमप्यप्रतिममस्ति । अस्य व्याकरणस्य शब्दरचना-
शक्तिरपूर्वाऽऽस्ते । यथा आङ्ग्लभाषा लेटिनतः शब्दानङ्गीकृत्याऽऽत्मानं
भरति तथैव हिन्दीभाषाऽपि संस्कृतभाषायाः शब्दान् गृहीत्वा निजशब्द-
राशिप्रवर्धनेनात्मानं सम्पन्नं प्रमृद्धं च कर्तुं पारयति ।

भाषाविज्ञानस्य सम्यग् ज्ञानार्थं संस्कृतस्य ज्ञानमनिवार्यम् । अतो
भाषाविज्ञानदृष्ट्याऽपि संस्कृतमद्य महत्त्वपूर्णं स्थानमधितिष्ठति । समा-
लोचनाशास्त्रस्यापि सम्यग् विवेचनं संस्कृतस्य ज्ञानं विना को नु कर्तुं
शक्नोति ? भारतीयपुरातत्त्वविद्यार्थिने तु संस्कृतस्य ज्ञानमनिवार्यं वर्तते ।
यतः प्राचीनाः शिलालेखाः संस्कृते लिखिताः सन्ति । प्राच्यभारोपीय
(Indo European) भाषाणां सम्यक्परिशीलनाय संस्कृतभाषापरिज्ञान-
मनिवार्यम् । साहित्यदृष्ट्यापीयं भाषा समृद्धा सम्पन्ना चास्ति ।

संस्कृतभाषाया इदमन्यद् गुरुतरं वैशिष्ट्यमस्ति यदस्यामेकस्य शब्द-
स्यानेके समानार्थाः सन्ति । इदं वैशिष्ट्यं नह्यन्यत्र दृश्यते । अस्या
व्याकरणमप्यनुपमम् । एतच्च प्रमाणयति यत्परःसहस्रवर्षेभ्यः प्रागपीयं
भाषा चरमां समृद्धिमभजत । अस्या वैज्ञानिकवर्गीकरणेनापीदं
प्रमीयते ।

नहि केवलमस्मदीया धर्मग्रन्थाः संस्कृते लिखिताः सन्ति, परं जैना-
नामपि ग्रन्थानां बहुलाऽऽः संस्कृतभाषायामेवास्ते । बौद्धा अपि पाली-
भाषाया मोहं परित्यज्य संस्कृतमन्वसरन् । विदेशेष्वप्यस्या महान्प्रचारः
पुरा आसीत् । यवद्वीप (Java), सुमात्रा (Sumatra), बकुलद्वीप

(Bornio), सुवर्णद्वीप (Malaya), बलिद्वीप (Bali), कम्बुज (Com-
bodia), ब्रह्मदेश (Burma) प्रभृतिषु सुदूरपूर्वदेशेषु संस्कृतस्य सार्वत्रिकः
प्रचारः आसीत् । चम्पानिवासिनो रामायणमहाभारतकौटिल्यार्थशास्त्र-
नारदीयधर्मशास्त्रभारतीयदर्शनप्रभृतिभिः सम्यक्पुरा परिचिता आसन् ।
एतेषां देशानां शिलालेखा अप्यस्मदीयकथनस्यानुत्तमाः साक्षिणः सन्ति ।
एवं संस्कृतभाषाया महत्त्वं सर्वैर्विदितम् ।

भारतीया सभ्यता

मनुष्यो विकासाय सर्वेभ्यः प्राणिभ्योऽधिकः प्रयत्नशीलोऽस्ति ।
बुद्धिविवेकाभ्यां सः सर्वेभ्यः प्राणधारिभ्यः श्रेष्ठः । अन्येभ्यो जीवधारिभ्य
इव न स पूर्णरूपेण प्रकृत्याधीनः । प्रकृतिप्रदत्तैः सौख्यैरसन्तुष्टः
सोऽन्यानि सुखान्यमार्गयत् । अद्यतनीनानि विज्ञानान्यस्य साक्ष्यम् ।
वैज्ञानिकाविष्काराणां सहाय्येन स्थलजलाकाशप्रदेशान्विजित्याऽधुना
मानवः खलोकमपि विजेतुं प्रयतमानो दृश्यते । स खलु चन्द्रलोकेऽपि
वसतिं कर्तुं प्रयतते । एवं वैज्ञानिकाविष्काराणां सहाय्येन मनुष्येण या
भौतिकानामाप्तं द्रव्यप्रदार्थानां प्रगतिः कृता सा सभ्यतायामन्तर्भवति ।
मानसिकात्मिकप्रभृतीनां शक्तीनां यो विकासो मनुष्येण कृतः स संस्कृता-
वन्तर्गच्छति । यस्य राष्ट्रस्य संस्कृतेः प्राणशक्तिरप्रतिमा समुन्नता चास्ति,
स एव राष्ट्रो जीवितराष्ट्रेषु गण्यते ।

भारतीया संस्कृतिर्भारतस्य पारम्परिकाणामादर्शविचाराणां चिह्न-
मस्ति । इयं भारतराष्ट्रस्य तान् सिद्धान्तान् प्रकाशयति यैर्भारत-
वासिनश्चिरादेकतायाः सूत्रे आवद्धाः सन्ति ।

सभ्यतादृष्ट्या भारते विविधाचारविचारसंस्काराणां समूहो दृश्यते ।
परं संस्कृतिदृष्ट्या इयं विविधता न लक्ष्यते । इत्थं भिन्नतायामपि अभिन्नता
भारतीयसंस्तेः प्रथमा विशेषता अभिदृश्यते ।

भारतीयसंस्कृतिरप्रतिमा विशेषताऽस्याध्यात्मिकता । मानवजीवनस्य चरमं लक्ष्यं निर्वाणप्राप्तिरस्ति । 'सर्वं खलिवदं ब्रह्म' इति भावनया प्रेरितो भारतीयः प्राणिमात्रे ब्रह्मणो ज्योतिः पश्यति । अनेनाध्यात्मिक-चिन्तनेनानुप्राणितः सः सहिष्णुः सञ्जातः । इदमेव कारणं यद् भारतीयो न कदापि केनचिदपि अन्यधर्मावलम्बितना सह कलहमकरोत् । भगवतो बुद्धस्याप्यवतारमध्ये गणनाऽस्य साध्यम् । इयं सहिष्णुता भारतीय-संस्कृतेरद्यावधि विद्यमानतायाः कारणम् ।

भारतीया संस्कृतिः प्राचीनत्वदृष्ट्याऽपि महत्त्वपूर्णा खलु । इदं तावत्संसारस्य प्राचीनतमसंस्कृतिष्वेकतमा विद्यते । यवनमिश्रसुमेरादि-संस्कृतयः स्मृतिशेषा एवाद्यत्वेऽवलोक्यन्ते । परमियं भारतीयैव संस्कृतिर्या संघर्षान् जयन्ती, विरोधिनीः शक्तीरात्मसात्कुर्वती चकारितत-माम् ।

भारतीयधर्मदर्शनयोरप्रतिमेन गौरवेण भारतीया संस्कृतिरद्यापि अपूर्वया प्राणशक्त्याऽऽपूरिताऽस्ति भारतीयसंस्कृतेरविच्छिन्ना धारा धर्मदर्शनयोर्मध्यमेनैवाद्यापि अस्माकं पुरतो वेगेन पूर्णतया च प्रवहति । धर्मसंस्कृत्योर्महदन्तरमन्वभूयत अत्र । द्वावपि तावद् आध्यात्मिक-चिन्तनमूलौ स्तः ।

भारतीयसंस्कृतेरनुपमा विशेषता तस्याः स्वीकरणशक्तिरस्ति । अन्याऽपि सांस्कृतिकधारा अस्या संस्कृतेर्धारया संगता क्रमशश्च विलीना अस्या वेगवत्यां धारायाम् । यवनाः, शकाः, कुषाणा, हूणाः, सर्वे स्वसं-स्कृतिभिः सार्धमागताः । परं भारतीयसंस्कृतेः समक्षं तेषां संस्कृतयो मन्दजवा अजायन्त क्रमशश्च व्यलीयन्त भारतीयायां संस्कृतौ ।

भारतीया संस्कृतिरन्यासां संस्कृतीनां प्रभावमप्यगृह्णात् भारतीया न संकुचितमानसा आसन् । अन्यासां संस्कृतीनां श्रेष्ठभावनाः पर-म्पराश्चात्मसात्कुर्वन्तस्ते न कदापि संकोचं प्रकटयामासुः । अत एव भारतीयसंस्कृतावन्यासामपि संस्कृतीनां श्रेष्ठभावनानामपूर्वं सम्मिश्रणं जातम् ।

भारतीयसामाजिकव्यवस्थायाऽपि भारतीयसंस्कृतिसंरक्षणे पर्याप्तं साहाय्यं प्रदत्तम् । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गवेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति पूतनया भावनया प्रेरितैर्ब्राह्मणैर्वेदा अक्षरशः कण्ठेकृताः । एतादृशां सरस्वतीसेवकानां परिश्रमस्येवेदं फलं यद् अस्माकं संस्कृतिरद्याप्यनुगुणा ।

आभिरेव विशेषताभिर्भारतीया संस्कृतिरद्यापि अप्रतिमया प्राणशक्त्या पूरिता जगतां संस्कृतीनां समक्षं महत्त्वपूर्णं स्थानं भजते ।

संस्कृतं लोकाभाषा आसीन्नवा

संस्कृतभाषा भारतवर्षस्यानुपमोऽमूल्यश्च निधिरास्ते । चिरकालात्साऽस्माकं जातीयजीवनमनुप्राणितस्मि । भारतवर्षस्य साहित्यं संस्कृतिश्च तया पूर्णतयाऽनुप्राणिते स्तः । 'देववाणीपदम्' अलंकुर्वती साऽद्यापि भारतीयानां हृदये श्रद्धां सञ्चरति । ईदृशीं प्राणभूतां भाषां ये 'मृता' इति शब्देन व्यवहरन्ति ते तु स्वयमेव मृता इत्यत्र नास्ति सन्देहास्पदम् ।

केचिदाधुनिका विद्वांसो मन्यन्ते यत्संस्कृतभाषाया अध्ययनमध्यापनं च ग्रन्थेष्वेव सीमिते आस्ताम् । प्राचीनकालेऽपि न सा व्यावहारिकी भाषाऽसीत् । तेषां मते वैयाकरणैरियं भाषा निरमायि । परमियं धारणा नितान्तं भ्रान्ता, भाषाविज्ञानस्य च सिद्धान्तैर्विरुद्धाऽस्ति ।

संस्कृतं प्राचीनवैदिकगद्यस्य साहित्यिकं विकसितरूपमास्ते संस्कृतं जनभाषाऽसीत्, कामं तत्स्याल्लोकभाषा केवलं शिष्टानामेव । यथा आर० जी० भाण्डारकर आह, न संस्कृतवैयाकरणः स्वबुद्ध्याऽविष्कारमात्रमुपस्थापयांचक्रुर्निजग्रन्थेषु ।

रामायणमहाभारतकाले संस्कृतं जनभाषारूपेण प्रचलितमासीत् । रामायणे इत्थलो नामा राजसो ब्राह्मणस्य स्वरूपं धारयित्वा संस्कृतभाषायामेव विप्रान् आह्वयति स्म । हनुमानपि सर्वप्रथमशोकवाटिका-

मुपेत्य सीतया सार्धं बहुविचारानन्तरं संस्कृतभाषायामेव भाषणम-
करोत्—

वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृतम् ।

वाल्मीकिरिमां गिरं मानुषीति नान्ना निर्दिशति ।

प्राचीनव्याकरणशास्त्रैरपि संस्कृतस्य प्रचारः सार्वत्रिकोऽस्तीति सिध्यति । ख्रिष्टाब्दपूर्वसप्तमशताब्द्यां (7th Century B. C.) वर्तमानो यास्को वैदिकलौकिकसंस्कृतयोर्भेदम् 'अन्वध्यायं भाषायाम्' इत्यादिभिः शब्दैर्विशिनष्टि । अथापि स देशविशेषु प्रचलितानि विविधरूपाणि उल्लिखति—'दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु, दात्रमुदीच्येषु' इत्येवं प्रकारेण ।

ख्रिष्टाब्दपूर्वपञ्चमे शताब्दे (5th Century B. C.) विद्यमानोऽष्टाध्यायीकारः पाणिनिरपि यास्कवद् वैदिकलौकिकसंस्कृतयोर्भेदं निरूपयति, निर्दिशति च तं, 'छन्दसि लोके' इत्यादिभिः शब्दैः । अथापि तस्य कतिपयाः सूत्रविधयो लौकिकभाषायामेव संघटन्ते, तथा च पाणिनिः सामान्यव्यावहारिकशब्दानुदाहरति । एतादृशेषु प्रयोगेषु 'खाद् खादेति खादति' इति प्रयोगोऽद्यापि 'खा खा खातो' इति रूपेण मराठीभाषायां लक्ष्यते । तत्त्वतः संस्कृतं नहि केवलं साहित्यिकभाषा प्रत्युत भिन्नभिन्नस्थानेषु प्रयोगास्थानीयविशेषताभिस्तदलंकृतम् । कात्यायनस्यापीदमेव कथनं खलु । ख्रिष्टाब्दपूर्वद्वितीयशताब्दीयः (2nd Century B. C.) पतञ्जलिरपि वैदिकसंस्कृतयोर्भेदं दर्शयति । यास्कवच्च विभिन्नस्थानेषु प्रचलिता न्प्रयोगान्निर्दिशति । तथाहि स कास्वोजसुराष्ट्रप्राच्यमध्यदेशेषु प्रयुज्यमानानि रूपाणि संकलयति । पतञ्जलिर्महाभाष्ये स्फुटं निर्दिशति यद्वाक्यकरणं न शब्दानुत्पादयति, तत्तु केवलं शब्दापशब्दौ विवेचयति । यथा कश्चिन्मनुष्यो घटार्थं कुम्भकारं प्रार्थयते—'घटं मे कुरु, इति न

तथा लोको व्याकरणज्ञं गच्छति-‘शब्दं मे कुरु, प्रयोक्ष्ये’ इति प्रार्थयितुम् । महाभाष्ये वयं वैयाकरणसूतयोर्मध्ये प्राजितृशब्दमुद्दिश्य संस्कृतगिरि विवादं शृणुमः ।

एवं निर्धार्यते यत्संस्कृतं त्रिष्टाब्दपूर्वासु पञ्चसु षट्सु वा शताब्दीषु जनभाषात्वेन हिमाद्रिविन्ध्ययोर्मध्यवर्तिनि समस्ते प्रदेशे व्यवहियते स्म । संस्कृतभाषिणस्तु शिष्टा इत्यभिधीयते स्म । संस्कृतभाषणेऽसमर्था अपि तस्य वाच्यमधिगच्छन्ति स्म इत्यत्र नास्ति सन्देहस्यावकाशः । संस्कृतनाटकैरपि निर्धार्यते यदेतानि नाटकानि तदानीमेव रूपयन्ति स्म यदा दर्शकाः संस्कृतमवगन्तुं प्रभवन्ति स्म । नाटकेषु प्राकृतभाषिणः क्वचित्संस्कृतं भाषयाणां गोचरीभवन्ति एवमिदं निश्चितमेव यत्संस्कृतं तदात्वे शिष्टानां, पुरोहितानां च सामान्या जनभाषाऽऽसीत् ।

संस्कृतस्य स्थानं तत्कालीने समाजे तादृशमेवासीद् यादृशं साम्प्रतिके ‘खड़ीबोली’ इति प्रसिद्धाया भाषाया अस्ति । राजकार्येष्वपि प्रायः सा एव व्यवहियते स्म । यवद्वीपसुमात्रावकुलद्वीपसुवर्णद्वीपकम्बुज-ब्रह्मदेशप्रभृतिषु भारतस्य सुदूरपूर्वेषु उपनिवेशेषु संस्कृतस्य सार्वत्रिकः प्रचार आसीत् । एतेषां देशानां शिलालेखास्तत्रास्य संस्कृतवाङ्मयस्य प्रसारस्यानुत्तमाः साक्षिणः सन्ति । एवमिदं स्वतः सिद्धं यत्तदात्वे संस्कृतं राष्ट्रभाषापदे विद्यते । अद्यापि दक्षिणदेशे कतिपया ब्राह्मणपरिवाराः संस्कृते एव भाषणं कुर्वन्ति ।

—: ० :—

संस्कृतवाङ्मयस्य वैशिष्ट्यम्

प्राचीनतादृष्ट्या संस्कृतवाङ्मयमप्रतिमं खलु । संस्कृते एव मानव-जातेः सर्वपुरातनमिति वृत्तमृग्वेदरूपेण तिष्ठति । तत्र तत्कालीनस्य समाजस्य जीवजाप्रच्य रूपमवलोकयितुं प्रभवामः । इत्थं संस्कृतसाहित्यं मानवेतिहासस्य सम्यगनुशीलनाय महदावश्यकम् ।

अविच्छिन्नतादृश्याऽपि संस्कृतसाहित्यमद्वितीयं खलु संस्कृत-
साहित्यस्याविच्छिन्नापरम्पराअष्टसहस्रवर्षाणि यावत् प्रावहत् ।
अन्यसाहित्यानामितिहासोऽस्य कथनस्य सादृश्यं यत्तेषां साहित्यमनुकूल
परिस्थितिषु विकसति, कियच्चिरं प्रवहति च परं विषमदशायामुपस्थि-
तायां प्रवाहो नितान्तं मन्दो भवति । संस्कृतसाहित्ये नैष दोषः प्रत्यक्षी-
भवति । वेदानामनन्तरं ब्राह्मणग्रन्था, ब्राह्मणग्रन्थानामनन्तरमारण्य-
कान्यारण्यकानामनन्तरमुपनिषद्, उपनिषदानामनन्तरं पुराणानि, पुराणा-
नामनन्तरं काव्यनाटकगद्यपद्यकथाऽऽख्यायिकास्मृतितन्त्रप्रभृतयोऽवि-
च्छिन्नरूपेण प्रवहमाना अभिदृश्यन्ते । नह्यन्यत्किञ्चित् साहित्य-
मियत्प्राचीनं विद्यते ।

यद्यपि संस्कृतग्रन्थानामधिकांशः सम्प्रति नास्माकं पुरतो विद्यते तथापि
परः पञ्चाशत्सहस्रसंख्या ग्रन्था अद्यापि तस्य विशालं वैभवं सूचयन्ति ।
संस्कृतवाङ्मयं प्राचीनभारतीयसंस्कृतेरमलो दर्पणः खलु । संस्कृत-
साहित्यस्याध्ययनेनैव वयं पुरातनीं सामाजिकव्यवस्थां, राजनीतिकदशां,
सांस्कृतिकीं चावस्थां ज्ञातुं शक्नुमः । साम्प्रतमपि यदस्माकं जीवनं तस्य
मूलाधारं संस्कृतसाहित्ये एव विद्यते ।

संस्कृतवाङ्मयं सर्वाङ्गीणमास्ते । मानवजीवनाय चत्वारः पुरुषार्था
विद्यन्ते—धर्मार्थकाममोक्षाः । संस्कृतसाहित्ये एषां चतुर्णां पुरुषार्थानां
विवेचनं सविस्तरं कृतं प्रत्यक्षीभवति । मिश्रदेशस्य साहित्ये तु प्रेयः
शास्त्राणां प्राचुर्यं विद्यते परं श्रेयःशास्त्राणामभावस्तावत् । इत्थमन्यः-
साहित्यानां सर्वाङ्गीणता सन्दिग्धैव ।

धार्मिकदृष्ट्याऽपि संस्कृतसाहित्यस्य गौरवमञ्जुणमेव । संस्कृत-
वाङ्मयं मानवीयसंस्कृतेरितिहासं स्फुटं प्रकटयति । वेदैरार्यधर्मस्य

विशुद्धं स्वरूपमुपलभ्यते । वेदेभ्य एव निःसृत्य बहुविधा धार्मिकधारां मानवहृदयं, मस्तिष्कं च सततं मोदमाना आसन् । वेदानुशीलनस्यैव फलं यत्पाश्चत्या विद्वांसस्तुलनात्मकपुराणशास्त्रेण समं नवीनशास्त्रमाविष्कृतुं प्राभवन् ।

संस्कृतवाङ्मयस्य परिपूर्णताप्यस्य प्रमुखं वैशिष्ट्यम् । जीवनस्य सकलोऽप्यंशो, मानवताया अखिलाऽप्यभिव्यक्तिः, कलायाश्च सकलं रूपं संस्कृतसाहित्ये संलक्ष्यते । इयं हि संस्कृतवाङ्मारायाः पूर्णता । मनुष्यस्थ भविष्यज्जीवनं, भाग्यं, सुखं, मङ्गलं चेति सर्वं सर्वतोऽप्यनुशीलितं वर्तते संस्कृतसाहित्ये ।

सांस्कृतिकदृष्ट्याऽपि संस्कृतवाङ्मयस्य गौरवं न तिरोहितम् । यवद्वीपसुमात्रावकुलद्वीरसुवर्णद्वीपवलिद्वीकम्बुजब्रह्मदेशप्रभृतिषु सुदूर-पूर्वदेशेषु भारतीयसंस्कृतेः सार्वत्रिकः प्रचार आसीत् । एतेषां शिलालेखा अप्यस्यानुत्तमाः साक्षिणः सन्ति । उपर्युक्तानां देशानां भाषा अपि आर्यावर्तस्य वर्णमालां स्वीचक्रुः । मंगोलीयायां मरुभूमावपि संस्कृतसाहित्यस्य प्रचार आसीत् ।

कलादृष्ट्या संस्कृतवाङ्मयस्य महिमाऽद्वितीयस्तावत् । शब्दार्थयोर्मणिकांचनसंयोगः, अलंकाराणां छटा, रसानां सरसत्वम्, व्यञ्जनायाः सन्निप्तोक्तित्वं च संस्कृतसाहित्य एव दृश्यते । साहित्यस्याखिलेष्वपि महाकाव्यनाटकगीतिकाव्यकथाऽऽख्यायिकाचम्पूप्रभृतिषु संस्कृतलेखकैरपूर्वं नैपुण्यं प्रादर्शि । विण्टरनिट्जमहोदयानुसारं साहित्यस्य व्यापकेऽर्थे दूयदन्तगर्तं भवति तत्सर्वमपि संस्कृतसाहित्ये विद्यते ।

भारतीयपुरातत्त्वजिज्ञासवेऽपि संस्कृतसाहित्यस्याध्ययमनिवार्यम् । संस्कृतवाङ्मयमेव तावत्प्राचीनभारतस्य आध्यात्मिकनैतिक-सामाजिकव्यावहारिकसांस्कृतिकराजनीतिकजीवनस्योज्ज्वलो मुकुरः ।

संस्कृतवाङ्मये न केवलं काव्यसाहित्यमन्तर्भवति अपितु
व्याकरणकोषालङ्कारशास्त्रगणितसंगीतायुर्वेदज्योतिषषड्दर्शनधर्मशास्त्रा-
दिवैज्ञानिकग्रन्थानामपि अन्तर्भावः ।

संस्कृते महाकाव्यानामुत्पत्तिः क्रमिको विकासश्च

संस्कृतकाव्यस्याभा सर्वप्रथमं ऋग्वेदे गोचरीभवति । ऋग्वेदे
एतादृशो बहवो मन्त्रा येषु तेषां कर्तारः प्रार्थनास्तरं परित्यज्य कविप्रति-
भायाः परिचयं ददति । वेदेषु देवस्तुतिमन्तरा तत्कालीनानां दानशीलानां
राज्ञां श्लाघनीयाः स्तुतयोऽपि दृश्यन्ते । या 'नारांशसी' इति नान्ना
अभिधीयन्ते । ऋग्वेदे श्यावाशयो नामा ऋषिः राज्ञस्तरन्तस्यैवं तस्य
पत्न्याः शशीयस्या दानस्य भूरि भूरि श्लाघामकरोत् । ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि
प्राचीनानां कीर्तिसम्पन्नानां राज्ञां विषयेऽनेका प्राह्यगाथा उद्धृता अभि-
दृश्यन्ते । एतादृशामुपकरणानामस्तित्वेऽपि कविजनैः स्वकाव्ये एषामुप-
योगो विशेषरूपेण न कृतः । केवलं कविमूर्धन्यः कालिदासः स्वकीये
विक्रमोर्वशीये नाटके ऋग्वेदीयमुर्वशीपुरुषासंवादं साहित्यिकरूपं प्रदाय
अङ्गीचकार । परन्तु प्रमुखतया संस्कृते महाकाव्यस्योत्पत्तिं रामायण-
महाभारताभ्यां मन्यते । रामायणं संस्कृतस्यादिकाव्यं गण्यते । अत्रैव
सा काव्यधारा प्रादुरभवद् या अश्वघोषकालिदासभारविमाघादि-
विभिन्नस्रोतःसु विभक्ता संस्कृतस्य काव्यकाननं चिरकालादसिञ्चत् ।

कतिपयाः पाश्चात्या विद्वांसः प्राकृतकाव्यान्त्येव संस्कृतमहाकाव्यानां
प्रेरका इति मन्यन्ते । परमिदमापातरमणीयं प्रतिभाति ।

महाकाव्यस्यानवरूढा परम्पराऽश्वघोषात्परमनवच्छिन्नरूपेण
लक्ष्यते । अश्वघोषस्यालंकृता विकसिता च काव्यशैली ततः प्रागपि

महाकाव्यस्यास्तित्वं संकेतयति । नहि तेन नवीनकाव्यधारायाः सर्जनं कृतमपि तु प्राचीनकाव्यधारापरम्परया स प्रेरणामलभत ।

जह्णकृतायां सूक्तिमुक्तावल्यां राजशेखरनाम्नोद्धृते एकस्मिन् श्लोके पाणिनेर्जाम्बवतीजयम् इति नाम्नः काव्यस्य चर्चाऽस्ति—

नमः पाणिनये तस्मै यस्मादाविरभूदिह ।

आदौ व्याकरणं, काव्यमनु जाम्बवतीजयम् ॥

अस्य कविता मधुरा सरसा चास्ते । अलंकाराणां शोभा रसिकानां हृदयमावर्जयति । एतादृशी अद्भुता उत्प्रेक्षा अत्र प्रयुक्ता या हृदयसागरे बलाद् आनन्दतरंगान् उद्वेलयन्ति । शृंगाररसस्यैव प्राधान्येन वर्णनमस्ति । प्राकृतिकदृश्यानामत्यलंकृतभाषायां वर्णनं महत्सजीवं मनोहरं चास्ते—

निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः ।

धारानिपातैः सह किन्तु वान्तश्चद्रोऽयमित्यार्ततरं ररास ॥

एकमन्यदुदाहरणमपि दृश्यताम्—

ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद् दधानाद्रनखक्षताभम् ।

प्रसादयन्ती सकलंकमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥

ख्रिष्टाब्दपूर्वद्वितीयशताब्द्यां पतञ्जलिर्न केवलं महाभारतेन निज परिचयं व्यनक्ति, अपितु वाररुचं काव्यमेकमुल्लिखति ।

यद्यपीदं काव्यं सम्प्रति नोपलभ्यते तथापीदं ख्रिष्टाब्दपूर्वासु शताब्दीष्वपि महाकाव्यस्य सत्तां सूचयति ।

सम्भवतो वाररुचं काव्यं कण्ठाभरणमिति नाम्ना प्रसिद्धमासीद् यस्योल्लेखोऽधस्तने पद्ये राजशेखरेण कृतः—

यथार्थता कथं नाम्नि माभूद् वररुचेरिह ।

व्यधत्त कण्ठाभरणं यः रोहणप्रियः ॥

वररुचेः कविता नूनमतिमनोहारिणी । माधुर्येण प्रसादेन चैय-
मोतप्रोताऽस्ति । ऋतुवर्णनस्य प्राचुर्यमत्र खलु । यद्यपि वर्णनं सरलं
तथापि सजीवमलंकारसुसज्जितं चास्ते । अस्य प्रकृतिवर्णनं तत्त्वतो वि-
शदं, सजीवं, संश्लिष्टं चास्ति । अस्य निरीक्षणशक्तिरप्याशुग्राहिणी खलु ।
स्थाने प्रयुक्ता अलंकारा अपूर्वा शोभामावहन्ति । 'लुब् आख्यायिकाभ्यो
बहुलम्' वार्तिकस्य व्याख्याप्रसंगे पतञ्जलिः वासवदत्तासुमनोत्तराभैम-
रथीति नामभिश्चाख्यायिकात्रयस्य स्फुटोल्लेखं कुरुते । येन गद्यकाव्य-
स्यापि प्रचुरलोकप्रियता संलक्ष्यते । इमे ग्रन्था अपि सम्प्रतिर्नो-
पलभ्यन्ते ।

उपलब्धेषु महाकाव्येषु सर्वप्रथममश्वघोषविरचितं काव्यद्वयं गण्यते ।
अश्वघोषो बौद्धो दार्शनिकः कविश्चासीत् । 'सौन्दरानन्दम्' 'बुद्ध-
चरितम्' चेत्यस्य द्वे महाकाव्ये स्तः । भाषायाः सारल्ये, भावनानां
मार्दवे, वर्णनानां च सजीवतायां द्वे अपि महाकाव्ये संस्कृतसाहित्ये
उत्कृष्टतमं स्थानं भजेते । उपमानां सोन्दर्यं, प्राकृतिकवर्णनानां नैसर्गि-
कता, कथानिर्वाहे च साफल्यं पाठकानां मनो मोहयति ।

संस्कृतमहाकविषु कालिदासस्य स्थानमद्वितीयं वर्तते । तस्य कुमार-
संभवमेघदूतरघुवंशनामानि त्रीणि काव्यानि विद्यन्ते । अत्र रघुवंशस्य
स्थानं न केवलं कालिदासस्य काव्येषु प्रत्युत समस्तेऽपि संस्कृतवाङ्-
मयेऽप्रतिममास्ते ।

कुमारसंभवः कलादृष्ट्या मनोरमा कृतिरस्ति । मर्मस्पर्शिनी भाव-
व्यंजना, उदात्तकोमला कल्पना, प्राञ्जाला च पदावली पदे पदे हृदयमाच-
र्जयन्ति । कालिदासस्य वर्णनशक्तिः स्फुटमत्र दृश्यते । क्वचिन्नगाधिराज-
स्य हिमालयस्य, क्वचिद्वासन्त्या वनश्रियः, क्वचिद्विलपन्त्या रतेः, क्वचिच्च
तपस्यन्त्याः पार्वत्या वर्णनं मनो रमयति । रघुवंशं महाकाव्यं कवेः

परिणतायाः प्रज्ञायाः, प्रौढायाश्च प्रतिभाया उत्तमं निदर्शनमस्ति । रोचकस्य कथावस्तुनो दृष्ट्या काव्यमिदं नितान्तं सफलं वर्तते । रोचकेषु प्रसङ्गेषु इन्दुमतीस्वयंवरस्य, अजविलापस्य, रामसीतयोर्विमानयात्रायाश्च प्रसङ्गा नितान्तं दृष्ट्यावर्जकाः सन्ति । सर्वेषामपि रसानां सफलः परि-
पाकोऽस्मिन्दृश्यते । कालिदासस्योपमाः सत्यमेव सौन्दर्यवहाः, अनुरूपाः सरसाश्च वर्तन्ते ।

मेघदूतं तावद्विप्रलंभशृंगारस्यानुपममुदाहरणं विद्यते । गीतिकाव्य-
दृष्ट्या विलक्षणमिदं काव्यं संस्कृतवाङ्मयेऽखिलेऽपि ।

अश्वघोषकालिदासयुगानन्तरं चत्वारः प्रसिद्धा महाकाव्यः प्रादुर-
भवन् । येषु महाकाव्यैर्भारवेर्नाम प्रथमं कीर्त्यते । भारवेः कीर्तिस्तम्भस्यैक-
मात्रं काव्यं किरातार्जुनीयमस्ति । संस्कृतबृहत्त्रय्यामस्य प्रथमं स्थान-
मास्ते । काव्येऽस्मिन् महाकाव्यस्य सर्वाण्यपि काव्यशास्त्रनिर्दिष्टानि
लक्षणानि संघटन्ते । भारविर्निजार्थगौरवाय प्रसिद्धिमलभत । तस्य काव्ये
प्रतिपदमयं गुणः स्फुटिभवति । चित्रकाव्यनैपुण्यप्रदर्शनार्थं लिखिते
सकलेऽप्येकस्मिन् सर्गे सर्वतोभद्रादिविविधवन्धानां कौतुकमवश्यमेव
श्लाघ्यमस्ति । किरातार्जुनीयकवेः पाण्डित्यप्रदर्शनप्रवृत्तिर्लक्ष्यते । वीर-
रसोऽस्मिन् प्रधानस्तस्मिंश्च कविः पूर्णतया सफलीवभूत् । कवित्वदृष्ट्या
भारवेः स्थानं कालिदासानन्तरं महत्त्वपूर्णमस्ति ।

भट्टिकाव्येति नाम्ना प्रसिद्धस्य महाकाव्यस्य कविर्भट्टिः बलभीराज्यस्य
नृपतेः श्रीधरसेनद्वितीयस्य सभापण्डित आसीत् । भट्टिकाव्यं शास्त्रकाव्यस
स्तोति केचिन्मन्यते । परमिदं महाकाव्यस्य सर्वैर्गुणैर्विभूषितं खलु । अथ
चत्वारः सर्गाः—दशमसर्गात्त्रयोदशसंख्यकसर्गं यावत्—काव्यस्य सर्वा
विशेषताः प्रकटयन्ति । दशमः सर्गः शब्दालंकारस्यार्थालंकारस्य च

सुन्दरशोभाभिरलंकृतो विद्यते । यमकालंकारस्य यावन्ति उदाहरणान्यत्रोपलभ्यन्ते तावन्ति नान्येषु काव्येषु उपलभ्यन्ते । एकाशसर्गो माधुर्यगुणं व्यनक्ति । समग्रो द्वादशसर्गोऽद्भुतान् उदात्तान् च भावान् प्रकटयति । त्रयोदशे सर्गे भाषानिवेशो मनोज्ञो विद्यते । अन्येषु सर्गेष्वपि प्रसादस्य माधुर्यस्य च न्यूनता नास्ति । प्राकृतिकदृश्यानां रमणीयं, संलक्षिष्टं, विशदं च वर्णनमुपलभ्यते । क्वचित् माघकाव्येऽप्यस्य छाया गोचरीभवति ।

कुमारदासस्य रामायणकथामूले जानकीहरणे रघुवंशस्य प्रभावो वर्तते ।

राजशेखरः कुमारदासः कालिदासस्य शैलीमनुसरतीति मन्यते—

जानकीहरणं कतुं रघुवंशे स्थिते सति ।

कविः कुमारदासश्च रावणश्च यदि जमौ ॥

श्लेषालंकारस्य प्रयोगो जानकीहरणे उपलभ्यते । वर्णनेषु कालिदासस्य स्वाभाविकतायाः स्थाने कृत्रिमताऽवश्यमेव गोचरीभवति । उपमारूपकाथान्तरन्यासानां समुचितः सन्निवेशोऽत्राभिदृश्यते । महाकाव्येन समं ऋतुयुद्धप्रसादादीनां वर्णनं सविस्तरं पदे पदे कृतं कविना । वस्तुतस्तु जानकीहरणस्य कविता कालिदासस्य कवितावत् प्रसादगुणविशिष्टा खलु । स्वल्प ओजगुणोऽप्यत्र विद्यते यः कालिदासे न प्रत्यक्षीभवति ।

श्रवणकुमारस्येद्यमुक्तिः कीदृशी स्वाभाविकी वर्तते—

एकं त्वया साधयतापि लक्ष्यं नीतं विनाशं त्रितयं निरागः ।

मन्त्रचतुषा कल्पितदृष्टिकृत्यौ वृद्धौ वने मे पितरावहं च ॥

शिशुपालवधस्य माघकाव्येति संचिप्यतयाऽभिधीयमानस्य कर्ता माघः संस्कृतकविषु विशिष्टं स्थानं लभते । माघ उत्कृष्टकोटिकः कविरासीत् । तस्य काव्यमुदात्तकलाशैल्याश्च निदर्शनमस्ति । शैल्या असाधारणताऽद्भुतता च प्रतिपदं स्फुटीभवति । रसपरिपाकोऽलङ्कारसन्नि-

वेशश्च पदे पदे काव्यश्रियं पुण्यतः । कवेर्वर्णनाशक्तिः सजीवाऽऽस्ते, तस्य प्रकृतिनिरीक्षणसामर्थ्यमपि श्लाघ्यं खलु । कल्पनाशक्तिरप्यप्रतिमा । माघस्पोषमा अप्यनुपमाः सन्ति । शब्दालङ्कृतीनां मधुरो भंकारोऽपि अस्मन्मनांसि मोहयति । कवेः पदलालित्यमनुत्तमं वर्तते । तस्य विद्वत्ताऽपि स्थले-स्थले प्रस्फुटीभवति । बौद्धदर्शननाट्यशास्त्रव्याकरण-संगीतशास्त्रलंकारशास्त्रराजनीत्यादिविषयेषु तस्य पारङ्गतत्वं विशिष्ट-स्थलेषु प्रत्यक्षीभवति । एभिरेव गुणैः शिशुपालवधस्य गणना वृहत्त्रय्यां विशिष्टित्वेन भवति ।

माघानन्तरं विरचितेषु महाकाव्येषु हासयुगमाविर्भवति । अस्मिन् युगे वास्तविकी सृजनशक्तिर्न संलक्ष्यते । सकलमपि साहित्यमनुकरणात्मकं वर्तते । काव्येषु स्वतन्त्रकविताशक्तिः कल्पनावेगो वा न गोचरीभवति ।

एतेषु हासकालीनेषु कविषु रत्नाकरकविराजादीनां नामान्युल्लेखनीयानि सन्ति । रत्नाकरस्य हरिविजयः पंचसर्गात्मकं महाकाव्यं वर्तते । अस्य विशालकलेवरमेवास्य महत्तां व्यनक्ति । परं काव्यगुणानां चमत्कारेणापीदमप्रतिममास्ते । कवेरियं गर्वोक्तिः न खलु तथ्यरहिता—

ललितमधुराः सालंकाराः प्रसादमनोहराः ।

विकटयमकश्लेषोद्धारप्रबन्धनिरर्गलाः

असदृशमतीरिचित्रे मार्गे समोद्दिगर्तो गिरो

न खलु नृपतेश्चेतो वाचस्पतेरपि शंकते ॥

यद्यप्यालोचका इदं काव्यमत्यधिकं श्लाघन्ते तथापि पाण्डित्य-भारेणस्य काव्यस्य चमत्कारपूरिताः, प्रतिभासमन्विता-श्चोक्तयोऽन्तर्दधते ।

हरिश्चन्द्रस्य धर्मशर्माभ्युदयनाम काव्यं जैनमहाकाव्येषु विशिष्टं पदं भजते । सदुक्तिकर्णामृते महाकविषु तस्य गणनाऽस्ति—

सुबन्धौ भक्तिर्नः क इह रघुकारे न रमते ।

धृतिदांजीपुत्रे हरति हरिचन्द्रोऽपि हृदयम् ॥

विशुद्धोक्तिः सूरः प्रकृतिमधुरा भारविगिरः ।

तथाप्यन्तर्मादं कमपि भवभूतिर्वितनुते ॥

अस्य काव्यस्य शैली वैदर्भी खलु । चित्रालंकारस्यापूर्वा शोभा-
मावहतीदं काव्यम्—

रैरोऽरी रोरुररुत्काकुक् केकि कङ्किः ।

चञ्चच्चञ्चुचिच्चोचे तततातीति तं ततः ॥

कवित्वस्य माधुर्यं प्रसादश्च दर्शनीये स्तः—

सकर्णपीयूषरसप्रवाहं रसध्वनेरध्वनि सार्थवाहः ।

श्रीधर्मशर्माभ्युदयाभिधानमहाकविः काव्यमिदं विद्यते ॥

कविराजस्य राघवपाण्डवीये रामायणमहाभारतयोः कथा श्लेषद्वारा
युगपद्वर्णिताऽस्ति । एकमुदाहरणं पर्याप्स्यति—

नपेण कन्यां जनकेन दित्सितामयोनिजां लम्भयितुं स्वयं वरे ।

द्विजप्रकर्षेण स धर्मनन्दनः सहानुजस्तां भुवमप्यनीयत ॥

एतादृशं शाब्दिकं कौतूहलं संस्कृतवाङ्मयाद्विना संसारस्य नहि
कस्यांचिद्भाषायां विद्यते ।

श्रीहर्ष एतेषु उत्तरकालीनेषु कविषु उत्कृष्टं पदमलङ्करोति । अस्य
प्रसिद्धं महाकाव्यं नैषधीयचरितं बृहत्त्रय्यां प्राप्तपदमस्ति । श्रीहर्षो द्वादश-
शताब्द्यां कान्यकुब्ज (कन्नौज) नृपतेर्जयचन्द्रस्य राजकविरासीत् ।
श्रीहर्षोऽन्यानप्यनेकान्प्रन्थानरचयत् । नैषधीयचरिते द्वाविंशतिसर्गेषु
नलदमयन्त्योः प्रेम्णः परिणयस्य च कथाऽलंकृतायां काव्यशैल्यां
वर्णिताऽस्ति ।

श्रीहर्षे पाण्डित्यस्य वैदग्ध्यस्य चाप्रतिमं सम्मिलनमस्ति । विशुद्ध-
विदग्धपदावल्याः स आदरणीय आचार्योऽस्ति । नारीरूपवर्णनेऽपि
सोऽत्यधिकः निपुणः । नवार्थघटनायामपि स कुशलः । स्थाने प्रयुक्ता
अलङ्कारा अप्यपूर्वा शोभामावहन्ति । प्रकृतिवर्णनमप्यस्य विशदं, संश्लिष्टं,
स्वाभाविकं च विद्यते । वस्तुतस्तु पाण्डितकविग्वस्य स्थानं निरापदं,
नितान्तमुन्नतं तथा महत्त्वशालि वर्तते ।

वेशश्च पदे पदे काव्यश्रियं पुष्यतः । कवेर्वर्णनाशक्तिः सजीवाऽऽस्ते, तस्य प्रकृतिनिरीक्षणसामर्थ्यमपि श्लाघ्यं खलु । कल्पनाशक्तिरप्यप्रतिमा । माघस्पोपमा अप्यनुपमाः सन्ति । शब्दालङ्कृतीनां मधुरो भङ्कारोऽपि अस्मन्मनांसि मोहयति । कवेः पदलालित्यमनुत्तमं वर्तते । तस्य विद्वत्ताऽपि स्थले-स्थले प्रस्फुटीभवति । बौद्धदर्शननाट्यशास्त्रव्याकरण-संगीतशास्त्रलंकारशास्त्रराजनीत्यादिविषयेषु तस्य पारङ्गतत्वं विशिष्ट-स्थलेषु प्रत्यक्षीभवति । एभिरेव गुणैः शिशुपालवधस्य गणना बृहत्त्रय्यां विशिष्टित्वेन भवति ।

माघानन्तरं विरचितेषु महाकाव्येषु ह्यासयुगमाविर्भवति । अस्मिन् युगे वास्तविकी सृजनशक्तिर्न संलक्ष्यते । सकलमपि साहित्यमनुकरणात्मकं वर्तते । काव्येषु स्वतन्त्रकविताशक्तिः कल्पनावेगो वा न गोचरीभवति ।

एतेषु ह्यासकालीनेषु कविषु रत्नाकरकविराजादीनां नामान्युल्लेखनीयानि सन्ति । रत्नाकरस्य हरिविजयः पञ्चसर्गात्मकं महाकाव्यं वर्तते । अस्य विशालकलेवरमेवास्य महत्तां व्यनक्ति । परं काव्यगुणानां चमत्कारेणापीदमप्रतिममास्ते । कवेरियं गर्वोक्तिः न खलु तथ्यरहिता—

ललितमधुराः सालंकाराः प्रसादमनोहराः ।

विकटयमकश्लेषोद्धारप्रबन्धनिरर्गलाः

असदृशमतीशचित्रे मार्गे ममोद्दिगर्तो गिरो

न खलु नृपतेश्चेतो वाचस्पतेरपि शङ्कते ॥

यद्यप्यालोचका इदं काव्यमत्यधिकं श्लाघन्ते तथापि पाण्डित्य-भारेणस्य काव्यस्य चमत्कारपूरिताः, प्रतिभासमन्विता-श्चोक्तयोऽन्तर्दधते ।

हरिश्चन्द्रस्य धर्मशर्माभ्युदयनाम काव्यं जैनमहाकाव्येषु विशिष्टं पदं भजते । सद्भुक्तिकर्णामृते महाकविषु तस्य गणनाऽस्ति—

सुबन्धौ भक्तिर्नः क इह रघुकारे न रमते ।

धृतिर्दाचीपुत्रे हरति हरिचन्द्रोऽपि हृदयम् ॥

विशुद्धोक्तिः सूरः प्रकृतिमधुरा भारविगिरः ।

तथाप्यन्तर्मोदं कमपि भवभूतिर्वितनुते ॥

अस्य काव्यस्य शैली वैदर्भी खलु । चित्रालंकारस्यापूर्वा शोभा-
मावहतीदं काव्यम्—

रैरोऽरी रोरुररुत्काकुं केकि कङ्किः ।

चञ्चच्चञ्चुचिच्चोचे तततातीति तं ततः ॥

कवित्वस्य माधुर्यं प्रसादश्च दर्शनीये स्तः—

सकर्णपीयूषरसप्रवाहं रसध्वनेरध्वनि सार्धवाहः ।

श्रीधर्मशर्माभ्युदयाभिधानमहाकविः काव्यमिदं विधत्ते ॥

कविराजस्य राघवपाण्डवीये रामायणमहाभारतयोः कथा श्लेषद्वारा
युगपद्वर्णिताऽस्ति । एकमुदाहरणं पर्याप्स्यति—

नपेण कन्यां जनकेन दिस्तितामयोनिजां लम्भयितुं स्वयंवरे ।

द्विजप्रकर्षेण स धर्मनन्दनः सहानुजस्तां भुवमप्यनीयत ॥

एतादृशं शाब्दिकं कौतूहलं संस्कृतवाङ्मयाद्विना संसारस्य नहि
कस्यांचिद्वापायां विद्यते ।

श्रीहर्ष एतेषु उत्तरकालीनेषु कविषु उत्कृष्टं पदमलङ्करोति । अस्य
प्रसिद्धं महाकाव्यं नैषधीयचरितं बृहत्त्रय्यां प्राप्तपदमस्ति । श्रीहर्षो द्वादश-
शताब्द्यां कान्यकुब्ज (कन्नौज) नृपतेर्जयचन्द्रस्य राजकविरासीत् ।
श्रीहर्षोऽन्यान्तप्यनेकान्प्रन्थान्तरचयत् । नैषधीयचरिते द्वाविंशतिसर्गेषु
नलदमयन्त्योः प्रेम्णः परिणयस्य च कथाऽलंकृतायां काव्यशैल्यां
वर्णिताऽस्ति ।

श्रीहर्षे पाण्डित्यस्य वैदग्ध्यस्य चाप्रतिमं सम्मिलनमस्ति । विशुद्ध-
विदग्धपदावल्याः स आदरणीय आचार्योऽस्ति । नारीरूपवर्णनेऽपि
सोऽत्यधिकः निपुणः । नवार्थघटनायामपि स कुशलः । स्थाने प्रयुक्ता
अलङ्कारा अप्यपूर्वा शोभामावहन्ति । प्रकृतिवर्णनमप्यस्य विशदं, संश्लिष्टं,
स्वाभाविकं च विद्यते । वस्तुतस्तु पाण्डितकविष्वस्य स्थानं निरापदं,
नितान्तमुन्नतं तथा महत्त्वशालि वर्तते ।

नैषधानन्तरं संस्कृते नोल्लेखनीयं किमपि महाकाव्यं व्यरचयत् ।
यद्यपि कृष्णानन्दस्य सहृदयानन्दं, देवप्रभुसूरेः पाण्डवचरितम्, वेदान्त-
देशिकस्य यादवाभ्युदयम् इत्यादीनि महाकाव्यानि उत्तरकाले
निरमीयन्त ।

—:०:—

संस्कृत साहित्ये गद्यस्य विकासः

संस्कृतवाङ्मये गद्यस्य दर्शनं सर्वप्रथमं वैदिकसंहितासु भवति ।
कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयसंहितायां प्राचीनतमस्य गद्यस्योदाहरणमुप-
लभ्यते । अस्य वेदस्यान्यसंहितास्वपि गद्यस्यास्तित्वं तावन्मात्रमेव गोचरी-
भवति । अथर्ववेदस्य पष्ठो भागोऽपि गद्यनिर्मित आस्ते । समस्तं
ब्राह्मणं छन्दोरहितवाक्येषु निर्मितम् । आरण्यकेष्वपि गद्यस्य प्राचुर्यम् ।
इत्थं वैदिकसाहित्ये गद्यस्य प्रयोगो बाहुल्येनाभवत् ।

दर्शनग्रन्थेषु सिद्धान्तविवेचनावसरे गद्यं प्रयुक्तमस्ति । परं ज्यौतिष-
वैद्यकप्रभृतिषु वैज्ञानिकग्रन्थेष्वस्य प्रयोगः प्रायिक एव । विशुद्धसाहित्यिक-
ग्रन्थेष्वपि पद्यस्य साम्राज्यम् । शास्त्रीयग्रन्थेषु गद्यस्याधिपत्यमास्ते ।
तत्पश्चात् महाभारते गद्यस्य प्रयोगो दृश्यते । यास्कस्य निरुक्तमपि
गद्यविरचितं खलु । पतञ्जलिना स्वकीयं महाभाष्यमपि गद्यमाध्यमेन
लिखितमस्ति । श्रीमद्भागवतस्य विष्णुपुराणस्य च गद्ये साहित्यिक-
गद्यस्य समस्तं सौन्दर्यं विद्यते । श्रीमद्भागवतस्य गद्यं नितान्तं प्रौढमलं-
कृतं भावाभिव्यञ्जकञ्चस्ति । पतञ्जलेर्गद्यशैली तु कथोपकथनयोग्या,
प्राञ्जला, उदात्ता च वर्तते । शबरस्वामिनः शैली सरला, हृदयग्राहिणी च ।
शङ्कराचार्यस्य गद्यस्य सुपमाऽप्रतिमा । तस्य गद्ये वीणाया भङ्गारः खलु ।
जयन्तभट्टस्यापि गद्यं सुन्दरं, सरसं, प्राञ्जलञ्च विद्यते ।

गद्यकाव्यस्योत्पत्तिसम्बन्धेऽस्माकं ज्ञानमत्यन्तं सीमितं वर्तते ।
अस्योद्भवः कदा कथं वाऽभवदिति निश्चितरूपेण वयं कथयितुं न

प्रभवामः । गद्यकाव्यस्य विकसिततमं रूपं सर्वप्रथमं दण्डिनः, सुबन्धो-
वाणस्य च कृतिषु उपलभ्यते । एषामलंकृता काव्यशैली ततः प्रागापि गद्य-
काव्यस्यास्तित्वं संकेतयति । कात्यायनः स्ववार्तिके आख्यायिकाया उल्लेखनं
करोति । पतञ्जलिमहाभाष्ये वासवदत्तासुमनोत्तराभैरर्थीति नामभि-
श्चाख्यायिकात्रयस्य स्फुटोल्लेखं कुरुते । यद्यपीमे ग्रन्था न सम्प्रत्युप-
लभ्यन्ते तथापि ते ख्रिष्टाब्दपूर्वासु शताब्दीष्वपि महाकाव्यस्य सत्तां
सूचयति । वाणस्य हर्षचरिते भट्टारहरिश्चन्द्रस्य गद्यलेखकस्य चर्चा-
ऽस्ति । तस्य कृतिरद्य नोपलभ्यते ।

गद्यकाव्यस्य लेखकेषु सुबन्धुः सर्वप्रथमो लेखकः खलु । यस्य
कृतिर्वासवदत्ताऽलंकृतशैल्यां निबद्धा गद्यस्योत्कृष्टतममुदाहरणमस्ति ।
असौ नानाविद्यासु पारंगतो दार्शनिकश्चासीत् । वस्तुतस्तु सुबन्धुः
श्लेषकविः । अस्य गद्यकाव्ये कलापक्षस्यैव प्राधान्यम् । भाषायाश्चमत्कारे,
भावनानां मार्दवे, वर्णनानां सजीवतायामिदं संस्कृतसाहित्येऽपूर्वं स्थानं
भजते । वाणभट्टस्य वासवदत्तां प्रतीयमालोचना तत्त्वतः श्लाघ्या तथ्य-
पूर्णा चास्ते—

कवीनामगलद्दर्पो नूनं वासवदत्तया ।

शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥

संस्कृतगद्यकविषु वाणभट्टस्य स्थानमद्वितीयं वर्तते । वाणभट्टस्य
हर्षचरितम् कादम्बरी चेति द्वे काव्ये उपलभ्येते । अत्र कादम्बर्याः
स्थानं न केवलं वाणभट्टस्य रचनासु परं समस्तेऽपि संस्कृतवाङ्मयेऽनु-
त्तमम् । कादम्बर्या गद्यकाव्यशैल्या विकसिततमं रूपं खलु ।
इदं काव्यं कवेः परिणतायाः प्रज्ञायाः, प्रौढायाश्च प्रतिभाया
उत्तमं निदर्शनमस्ति । वाणस्य लेखनशैली विषयवर्णनस्य नितान्त-
मनुरूपा, सरसा च वर्तते । अलंकाराणां स्थाने प्रयोगोऽपूर्वं सौन्दर्य-
मावहति । अनुप्रासा भाषायां विलक्षणस्वरमाधुर्यस्य संचारं कुर्वन्ति ।

मर्मस्पर्शिनो भावव्यञ्जना, उदात्तकोमला कल्पना, प्राञ्जला च पदावली
पदे पदे हृदयमावर्जयन्ति । धर्मदासस्येयमुक्तिरत्तरशः सत्या खलु—

रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।

सा किं तरुणि ? नहि नहि वाणी वाणस्य मधुरशीलस्य ॥

दण्डिनः काव्यादर्शः, दशकुमारचरितं, छन्दोविचितिशेति तिस्रो
रचना उपलभ्यन्ते । अत्र दशकुमारचरितं संस्कृतसाहित्यस्य गद्यकाव्य-
त्रय्यामेकं महत्त्वपूर्णं स्थानमधितिष्ठति । आख्यानानां रोमाञ्चकता
कौतूहलपूर्णता चास्याप्रतिमे । नवीनशैल्या उद्भाषकः खलु दण्डी ।
अस्य गद्यशैली सुबोधा, सरसा, प्रवाहमयी च वर्त्तते । अर्थस्य विशदता,
रसस्य सुन्दराभिव्यञ्जना, पदलालित्यं, दैनन्दिनी प्रयोगक्षमता दण्डिनः
शैल्या वैशिष्ट्यम् । ‘दण्डिनः पदलालित्यम्’ अस्थोपरि पण्डितसमाजो
विमुग्ध एव । शब्दचयनमपि अतिरमणीयं खलु । व्याकरणदृष्ट्याऽपि
दशकुमारचरितं दोषरहितमेव ।

दशकुमारचरितानन्तरं संस्कृते धनपालस्य तिलकमञ्जरी, वादीभ-
सिंहस्य चिन्तामणिः, वामनभट्टवाणस्य वेमभूपालचरितम्, सोड्डलस्य
उदयमुन्दरीकथा अम्बिकादत्तव्यासस्य शिवराजविजयः गद्यकाव्यानि
निरमीयन्त । अम्बिकादत्तव्यासो यथार्थतयाऽभिनवो वाणः ।

संस्कृते नाटकानामुत्पत्तिः क्रमिको विकासश्च

संस्कृतनाटकानामुत्पत्तिविषयकः प्रश्नोऽतिविवादग्रस्तः खलु ।
डा० रिजवेमहोदयः संस्कृतनाटकानां बीजं वीरपूजायां निहितमिति मनुते
नाटकप्रणयनस्य प्रवृत्तिः रुचिश्च दिवंगतान्वीरपुरुषान्प्रति सम्मान-
प्रदर्शनेच्छाया जागरिते इति तस्य धारणा । रामलीला कृष्णलीला चास्य
सिद्धान्तस्य सत्यतां प्रमाणयतः । परमूरोपीया विद्वांसोऽपीदं मतं
नाङ्गीकुर्वन्ति । डा० कीथमहोदयस्य मते प्राकृतिकपरिवर्त्तनानामभिनय

एव संस्कृतनाटकानामुत्पत्तेः मुख्यं कारणम् । महाभाष्ये निर्दिष्टः कंसवधनाटकस्याभिनय इदं मतं किञ्चित्स्थिरीकरोति । डा० कीथमहोदयस्य कथनमस्ति यदस्य नाटकस्य मुख्यमुद्देश्यं हेमन्तोपरि वसन्तस्य विजय-सिद्धिरास्ते । परमस्य मतस्योद्भावकोऽप्यस्मिन्न विश्वसिति ।

शर्मण्यदेशजः डा० पिशलमहोदयो नाटकानामुत्पत्तेर्निदानं पुत्तलिकानृत्यमङ्गीकरोति । सूत्रधारस्थापकादिशब्दानां वाच्यमिदं मतं द्रढयति । किन्तु पुत्तलिकानां सामान्यनृत्यात्सरसनाटकस्य जन्म कथं सम्भवति ।

पिशलल्यूडर्सकोनोप्रभृतयो विद्वांसो नाटकानां प्रादुर्भावस्यादिकारणं छायानाटकमुररीकुर्वन्ति । परमिदं मतमपि न समीचीनम् । यतस्ते छायानाटकानां प्राचीनतां प्रमाणीकत्तु^१ न प्रभवन्ति ।

केपांचन विदुषां मते संस्कृतनाटकांनामादिकारणमृग्वेदीयेषु यम-यमीसरसापणिप्रभृतिसंवादेपूपलभ्यते । हिलेब्राण्डकोनोप्रभृतीनां विदुषां मतेन वेदेषु यज्ञयागादिसम्बन्धीनि नाटकानि विद्यन्ते । परमिदं मतमप्यापातरमणीयम् । कामं स्याद्वैदिककर्मकाण्डेऽभिनयकलायाः प्रभावः, परं न वयं नाटकस्योत्पत्तिं द्रष्टुं प्रभवामः ।

वैदिकवाङ्मये नाटकस्य मूलतत्त्वमवश्यं विद्यते, परं नाटकस्य याथातथ्येन स्वरूपं न वेदेषु वैदिकग्रन्थेषु वाऽभिदृश्यते ।

महाभारते विराट्पर्वणि रंगशालाया निर्देशोऽस्ति । नटशब्दस्याप्यत्र प्रयोगो गोचरीभवति । श्रीधरस्वामिनो मतेऽस्य बोधगम्योऽर्थो नवरसाभिनयचतुर इति । हरवंशे रामायणकथामूलस्यैकस्य नाटकस्याभिनयस्यो-ल्लेखो वर्तते । रामायणेऽपि नटरङ्गनर्तकनाटकादिशब्दानामस्तित्वं वर्तते । तत्र कुशीलवशब्दस्य प्रयोगोऽपि नटस्य अभिनेतुर्वा कृतेऽभवत् ।

पाणिनिः पाराशर्यशिलालिभ्यां भिन्ननटसूत्रयोरिति सूत्रे नटसूत्रम्

अर्थात् नाट्यशास्त्रं वर्णयति । अतः स्पष्टमिदं यत्पाणिनेः स्थितिकालेऽथवा तस्य प्रागेव बहूनि नाटकानि जनिं लेभिरे । यान्याश्रित्य नटसूत्राणां निर्माणमभवत् । यतो लक्षणग्रन्थानां रचना लक्ष्यग्रन्थानामनन्तरं भवति । पतंजलेर्महाभाष्ये कंसवधवलिवधनाम्नी द्वे नाटके संकेतिते स्तः ।

एवं संस्कृतनाटकानामुत्पत्तिः ख्रिष्टाब्दपूर्वशताब्दीषु समजायतेति निश्चीयते । अत इदं निर्धार्यते यत्संस्कृतनाटकानि स्वकीये क्रमिकविकासे कतिपयानि तत्त्वानि वैदिकसाहित्यादुपलब्धानि, कतिपयानोतिहासपुराणाभ्यां, कतिपयानि च लोकगीतेभ्यः । धार्मिकैः सासूहिकैरुत्सवैश्चापि तानि प्रेरणामलभन्त । पतंजलिसमये तु तेषां पूर्णविकसितरूपेणाभिनयोऽपि प्रारब्धः । एवं भारते संस्कृतनाटकानां पूर्णविकासस्येतिहासोऽनेकशतकेषु वेष्टितः । तस्याविर्भावेऽभ्युदये चानेकेषामुपादानानामुपयोगोऽपि समभवत् ।

संस्कृतवाङ्मये वास्तविको नाटकस्याविर्भावः ख्रिष्टाब्दप्रथमशताब्दीयस्याश्वघोषस्य शारिपुत्रप्रकरणेन भवति । इदं नाटकं मध्यैशिशयां तुर्फानेति नाम्नि प्रदेशे डा० ल्यूडर्समहोदयेन लब्धम् । नाट्यशास्त्रानुसारमिदं प्रकरणाभिधं रूपकं वर्तते । भावानां, विचाराणां शब्दानाञ्च पारस्परिको विनिमयो यत्र तत्र स्फुटं परिलक्ष्यते । अश्वघोषस्य द्वे अन्ये अपि अपूर्णे नाटके स्तः ।

महाकविभासकृतित्वेन प्रसिद्धानि नाटकानि सर्वप्रथमं नवोत्तरैकोनविंशतितमे (१६०६) ख्रिष्टाब्दे श्रीमहामहोपाध्याय टो० गणपतिशास्त्रिमहोदयैस्त्रिवेन्द्रम् इति स्थानात्प्राकाश्यं नीतानि । एषु त्रयोदशसु नाटकेषु स्वप्नवासवदत्तं कवेः श्रेष्ठतमा कृतिः, यामग्निरपि न दग्धुं प्रवभूव । यथाऽऽह राजशेखरः—

भासनाटकचक्रेऽपिच्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् ।
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभूत् पावकः ॥

भासस्य रचनाकालः सामान्यतः ख्रिष्टाब्दद्वितीयशतीद्वीति अच-
धार्यते । यद्यपि नात्र विदुषां मतैक्यम् । भासस्य नाटकानि
विकसिताया नाट्कलायाश्चरमं निदर्शनानि सन्ति ।

भासस्य नाटकेषु विविधता, बहुमुखिता च विशेषरूपेण गोचरी-
भवतः । एषां वैशिष्ट्यं चेदस्ति यदेतानि सर्वाणि नाटकानि
रंगमंचेऽभिनेयानि सन्ति । नाटकीयदृष्ट्या सर्वाण्येतानि नाटकान्य-
शिथिलानि, व्यवस्थितानि, सुसंघटितानि च । पात्राणां संवादा अपि
नातिविस्तृताः । भासः संवादतत्त्वस्य विशेषो मर्मज्ञो विद्यते । अत एव
भासस्य रूपकाणि शास्त्रीयदृष्ट्या सरलानि, सुबोधानि, अभितेयानि च
वर्तन्ते ।

भासस्य पत्राणि सजीवानि व्यक्तित्वयुतानि च सन्ति । नहि
तानि प्रकारमात्राणि । विषयानुरूपं नानारसानामुन्मीलनं च तत्र ।
तेषु वीरशृंगारौ च प्राधान्येन स्तः । अनेन हेतुना कथावस्तुविन्यासे
चरित्रचित्रणे च भासः प्रतिभासम्पन्नो नाटककारः खलु ।

कालिदासस्य रचनाकालो विक्रमादित्योपाधिकचन्द्रगुप्तद्वितीयस्य
शासनकाल इति मन्यते ।

अस्य कवरभिज्ञानशाकुन्तलं, मालविकाग्निमित्रं, विक्रमोर्वशीयं चेति
त्रीणि नाटकानि सन्ति ।

कालिदासस्य रचनासु काव्यशैल्या विकसिततमं रूपमुपलभ्यते । तस्य
भौलिकताऽपूर्ववास्ते । कवेरस्य लोकप्रियतायाः कारणमस्त्यस्य
प्रासादिकी लालित्ययुता वैदर्भी शैली-‘वैदर्भीरीतिसन्दर्भे कालिदासो
विशिष्यते ।’ तस्य शैली व्यंजनां वृत्तिमाश्रयति नाभिधाम् । कालिदासस्य
शब्दलाघवमेव तस्य कलायाः प्रधानं वैशिष्ट्यम् ।

शृङ्गाररसपरिपाके कालिदासः खल्वद्वितीयं स्थानं भजते संस्कृत-
कविषु । तस्य शृङ्गाररसः सीमितः, श्लीलः, सुरुचिपूर्णश्चास्ति । करुण-
रसोऽप्यस्य मार्मिको व्यङ्ग्यश्च ।

कवेरलङ्कारप्रेम सीमितं रुचिकरं चास्ते । अलंकाराः स्थाने प्रयुक्ता अपूर्वा शोभामावहन्ति । चरित्रचित्रणेऽपि तस्य प्रतिभाऽप्रतिमा । तस्य पात्रसृष्टिः सजीवा व्यक्तित्वयुता च विद्यते ।

संस्कृतनाट्यकलायाश्चरमो विकासः कालिदासकृतिष्ववलोक्यते । तस्याभिज्ञानशाकुन्तलं तु विश्वस्मिन्नपि जगति लब्धख्याति विश्व-साहित्येऽपूर्वं पदमलङ्करोति । शर्मण्यकविर्गेटेमहोदयः शाकुन्तलं प्रति यान् भावान् व्यनक्ति तेऽस्य नाट्यकलायाः श्रेष्ठत्वं ज्ञापयन्ति । अन्येऽपि द्वे नाटके तस्य नाट्यकलाया उत्कृष्टे उदाहरणे स्तः ।

शूद्रकस्य मृच्छकटिकमपि स्वविलक्षणतया संस्कृतवाङ्मयेऽपूर्वं स्थानं भजते । संस्कृतनाटकेषु एषमात्रमिदमेव नाटकं चरित्रचित्रण-प्रधानमस्ति । संस्कृतस्यान्यैः समं नहि तस्मिन्नस्माकं समाज-स्य सम्भ्रान्तवर्गस्यैव चित्रणमास्ते, प्रत्युत समाजस्य सर्वप्रकाराणां व्यक्तीनां यथार्थं निरूपणं वर्तते ।

शूद्रकस्य शैली सरला, प्रवाहयुता चास्ति । तस्य भाषाऽपि कस्यचि-न्मार्मिकभावस्योद्घाटने समर्था खलु । क्वचित्करुणरसस्य धारा प्रवहमाना दृश्यते, क्वचिच्च शृंगाररसस्य स्निग्धा व्यंजना । प्रकृतिचित्रणमपि यत्र तत्र मनोरमं प्रत्यक्षीभवति । सुन्दरा भावा, रमणीया उपमाः, सरसाः कल्पनाश्च पाठकानां चित्तमावर्जयन्ति ।

भट्टनारायणस्य वेणीसंहारोऽपि संस्कृतसाहित्ये वीररसस्य सफलं नाटकं वर्तते । काव्यदृष्ट्या इदं सुन्दरं, शोभनं, हृदयावर्जकं, प्रभावशालि चास्ते ।

हर्षस्य प्रियदर्शिकानागानन्दरत्नावलीति त्रीणि नाटकान्युल्लेखनीयानि सन्ति । घटनानामाश्चर्यजनकं साम्यमत्र दर्शनीयम् । रत्नावली संस्कृतसाहित्यस्य प्रथमा सफला नाटिका खलु । श्रीहर्षस्य चरित्र-चित्रणमपि व्यक्तित्वयुतं, सजीवमुदात्तं, प्रणयपरितं, स्निग्धं चास्ति ।

श्रीहर्षः संस्कृतनाटकारेषु प्रणयनाटिकानां निर्मातृत्वरूपेणऽग्रगण्यो वर्तते । अस्य प्रकृतिचित्रणं नूनं सजीवं, संश्लिष्टं, विशदं च । काव्यशैली सरला, सुबोधा च खलु । एवं काव्यकलाया नाट्यकलायाश्च चरमो विकासस्तस्य कृतिषु उपलभ्यते ।

विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसनाटकमप्यद्वितीयं खलु । वस्तुतस्तु अस्य नाटकस्याद्यन्तमेकान्तत ओजस्वि, पौरुषमूर्जस्वलं च वर्तते । नाटकस्य व्यापारः पूर्णरूपेण गत्यात्मकः । सुघटितकथावस्तुयोजनायां व्यक्तित्वयुतचरित्रचित्रणे, ओजस्विवातावरणस्य सृष्ट्यां च संस्कृतसाहित्येऽद्वितीयमेतत् सफलनाटकमित्यत्र नास्ति विदुषां मत-वैपरीत्यम् ।

भवभूतेर्महावीरचरितं मालतीमाधवमुत्तररामचरितं चेति नाटकत्रयी तदीयां कीर्तिपताकां संस्कृतवाङ्मयस्य व्योम्नि विस्तारयन्ति । महावीरचरिते कविः रामायणकथां रोचकरूपेण प्रस्तोतुं प्रयतते, यद्यप्यत्र तस्य कलाया नास्ति परिपूर्णः परिपाकः । मालतीमाधवं मालतीमाधवयोः प्रणयं, परिणयं च चित्रयति । अस्मिन्नाटके कवेः प्रतिभा महावीरचरिता-पेक्षयाऽधिकतरं विकसिताऽस्ति । उत्तररामचरितं कवेरन्तिमं सर्वोत्कृष्टं नाटकं वर्तते । नाटकेऽस्मिन्सफलनाटकापेक्षिताः सर्वेऽपि गुणाः प्राप्यन्ते । मानवीयभावानां, मभिव्यक्तौ, कोमलभावानां च मार्मिकविश्लेषणे भवभूतिरप्रतिमः खलु । भवभूतेः प्रकृतिवर्णनं विशदं, सजीवं, संश्लिष्टं चास्ते । करुणरसस्य नितान्तं गम्भीरो मर्मस्पर्शी च एरिपाकः खलु । एभिर्गुणैरा-कृष्टाः समालोचका आहुः—

उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते ।

दिङ् नागस्य कुन्दमाला, मुरारेरनर्घराघवं, राजशेखरस्य कर्पूरमंजरी, विद्धशालभंजिका, बालरामायणं, बालभारतं चेति नाटकचतुष्टयम्, जयदेवस्य प्रसन्नराचवम्, कृष्णमिश्रस्य च प्रबोधचन्द्रोदय इतीमानि नाट-कानि उल्लेखनीयानि सन्ति ।

वैस्तुतस्तु भवभूत्यनन्तरमुत्कृष्टनाटकानामभावः एव सञ्जातः । भवभूतौ तत्पूर्ववर्तिषु च नाटककारेषु नाट्यकलाया नाट्यशैल्याश्च विकासः स्वाभाविकरूपेणाभवत् । इयं स्वाभाविकता उत्तरस्मिन्काले विरलाऽजायत । तत्स्थानं च कृत्रिमनाट्यकौशलेनाप्राहि । मुरारिशेखरादीनां नाटकानि ह्यसयुगस्य प्रवृत्तीनां निर्देशं कुर्वन्ति, तथाप्येषां कृत्रिमतायां न सा पराकाष्ठाऽवलोक्यते या ख्रिस्ताब्ददशमशताब्दयुत्तरकालीनासु कृतिषु संलक्ष्यते ।

मुरारेरनर्घराघवनाटकं भवभूतेः महावीरचरितमाश्रयते । कथानकमपि प्रायस्तुल्यमेव । कथानकस्यानावश्यको विस्तारस्तस्मै रोचते । भावप्रदर्शनेऽत्युक्तीनां प्राचुर्यमभिदृश्यते । पात्राणां प्राचीनं रूपं तादृशमेव लक्ष्यते । कवेः शब्दराशिः विशाल एव । पदशय्या प्रौढा एवं गम्भीरा । उपमा मौलिका एव । कवेः विलक्षणमौलिकतामवलोक्य कश्चित्समालोचक आह—‘मुरारेस्तृतीयः पन्थाः ।’ कवेः भावप्रकाशनक्षमता सर्वोत्कृष्टा । परवर्तिनः कवयो मुरारेः गम्भीरतां भूरि श्लाघन्ते । पद्यानां नादसौन्दर्यमपि दर्शनीयम् । प्रौढकवित्वदृष्ट्या व्याकरणविषयकपाण्डित्यदृष्ट्या च अनर्घराघवनाटकमादर्शा कृतिः । वस्तुतस्तु नाट्यकलापेक्षया तस्मिन्नाटके पाण्डित्यस्य प्राधान्यम् । ऐभिर्गुणैराकृष्टा भारतीयसमालोचकास्तमित्थं प्रशंसन्ति—

मुरारिपदचिन्ता चेत्तदा माघे रतिं कुरु ।

मुरारिपदचिन्ताचेत्तदा माऽघे रतिं कुरु ॥

कतिपया आलोचका भवभूतेरपि मुरारेः श्रेष्ठत्वमुद्घोषयन्ति—

मुरारिपदचिन्तायां भवभूतेस्तु का कथा ।

भवभूतिं परित्यज्य मुरारिमुदरीकुरु ॥

राजशेखरस्य कर्पूरमंजरी वालरामयणवालभारतविद्वशालभञ्जिकेति चत्वारि नाटकान्युपलभ्यन्ते । कर्पूरमंजरीः पदलालित्यं दर्शनीयमस्ति । भारतीयसाहित्ये आद्योपान्तं प्राकृतौ रचितमेकमात्रमिदमेव नाटकमास्ते । ह्यस्यरसोऽप्यत्राप्रतिमः ।

राजशेखरस्य नाटकेषु प्रवाहस्य शिथिलता, हास्यरसस्य न्यूनता, नाट्यकलाकौशलस्याभावश्च स्फुटं गोचरीभवन्ति । पद्यानां रमणीयं गीत-सौन्दर्यं, चारुः शब्दविन्यासो, ध्वन्यर्थकानुप्रासश्च दर्शनीयानि खलु । कवेर्भाषाकौशलश्चाप्यद्भुतः । कश्चित्प्राचीनः कविः सुष्ठुराह—

पातुं श्रोत्ररसायनं रचयितुं वाचः सतां सम्मता ।

व्युत्पत्तिं परमामवाप्तुमवधिं लब्धुं रसस्रोतसः ॥

भोक्तुं स्वादुफलं च जीविततरोर्यद्यस्ति ते कौतुकं ।

तद् भ्रातः शृणु राजशेखरकवेः सूक्तीः सुधास्यन्दिनीः ॥

ख्रिष्टैकादशशताब्दीतः संस्कृतनाटकानां ह्रासयुगं प्रारभते । ह्रासकालेऽस्मिन्नाटकानां संख्यादृष्ट्या ह्रासोऽपितु गुणदृष्ट्यैव । नाटकानि तु परःशतसंख्यकानि विरचितानि, परं तेषु स्वाभाविकनाट्य-कलायाः ह्रासः स्फुटमाभाति ।

वाल्मीकिः

महर्षिर्वाल्मीकिः संस्कृतभाषाया आद्यः कविरस्ति । तस्य रामायणं चादिकाव्यं वर्तते । अत्रैव सा काव्यधारा प्रादुरभवत् या अश्वघोष-कालिदासभारविमाघादिविभिन्नस्रोतःसु विभक्ता संस्कृतस्य काव्य-काननं चिरकालादसिञ्चत् । मधुमयभण्णितीनां मार्गदर्शी महर्षिः खलु । संसारे एतादृशं प्रियं महाकाव्यं नोपलभ्यते । समस्तं भारतमेतदेकस्वरेण पवित्रमादर्शभूतञ्चाङ्गीकरोति । कश्चित्कविराह—

कवीन्दुं नौमि वाल्मीकिं यस्य रामायणीं कथाम् ।

चन्द्रिकामिव चिन्वन्ति चकोरा इव साधवः ॥

इदं महाकाव्यं तु विश्वस्मिन्नपि जगति लब्धख्यातिं विश्वसाहित्येऽपूर्वं पदमलङ्करोति । ऐतिहासिकालस्यारुणोदये विरचितमपीदमप्रतिम-मास्ते ।

रामायणात्प्राक् किल लौकिकछन्दसामाविर्भावो नाभवत्-‘आस्नायो-
दन्यत्र नूतनश्छन्दसामवतारः ।’ अनुष्टुब्छन्दसो वाल्मीकिः खलु
आविष्कर्त्ता । तमसातीरे क्रौञ्चमिथुनात्काममोहितमेकं निपादोऽवधीत् ।
क्रौञ्चं महीतले निहतं दृष्ट्वा तस्य भार्या क्रन्दनमकरोत् । स्नानार्थं तत्र
समागतो भगवान्वाल्मीकिर्यदा क्रन्दन्तीं तामवलोकितवान् तदा तस्य
चित्तं करुणाद्रमभवत् । सहसा तस्य पवित्रकण्ठादियं करुणामयी गिरा
निःसृता —

मा निपाद प्रतिष्ठां त्वमगमश्शाश्वतीस्समाः ।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

चकितो मुनिर्यावत्तमेवार्थं चिन्तयन्नासीत्तावद् ब्रह्मा प्रादुर्बभूव । स
तमृषिमवोचत्—‘ऋषे, वाङ्मये ब्रह्मणि त्वं प्रकृष्टो ज्ञानवानसि, अतो
रामचरितमुपवर्णय । अप्रतिहतज्योतिरार्ष ते चक्षुः प्रतिभातु । आद्यकवि-
रसि ।’ इत्युक्त्वा तत्रैवान्तर्हितः । ततो भगवान्वाल्मीकिरादिकाव्यं
रामायणं प्रणिनाय । रामायणस्य रचनाकालः ख्रिष्टाब्दपूर्वपञ्चम-
शतकमस्ति ।

भारतीयसंस्कृतेर्यादृशं समुज्ज्वलं सुन्दरमेवं स्वाभाविकं चित्रण-
मत्रास्ति तादृशं विश्वकाव्येषु नोपलभ्यते । भारतस्य बालवृद्धवनिता
नहीदं केवलं शिचयति परं तेषां हृदयान्यपीदमावर्जयति ।

रामायणे महाकाव्यानु रूपं विषयस्योदात्ता, घटनानां वैचित्र्यपूर्णं
ध्वन्यासः, भाषायाः सौष्ठवञ्च गोचरीभवन्ति सर्वत्र । अलंकृतशैली-
विभूषितेषु माहकाव्येष्वस्य स्थानं सर्वमुखमास्ते । यतो रचनाशैली,
विचारमनोज्ञता, रमणीयदृश्यचित्रणञ्चास्याप्रतिमानि खलु । होमरवर्जिल-
मिल्टनप्रभृतीनां महानुभावानामपेक्षया भाषाया गम्भीरर्यं, छन्दसामौ-
चित्यं, रसपरिपाकश्च नूनमत्रातिशेरते । मानवस्यान्तःप्रकृत्याः स्वा-
भाविकं, सूक्ष्मं, सुन्दरं च विश्लेषणं यादृङ् मनोहारि तादृगेव ब्राह्मप्राकृति

कदृश्यानां सजीवं याथातथ्येन चित्रणमपि । मानवमनोवृत्तीनां
यादृशं व्यापकं विशदं निरूपणमत्रोपलभ्यते तादृशमन्यत्र दुर्लभम् ।
भारतीयसभ्यताया नूनमेतत्प्रतीकम् ।

यथा रामायणं नैतिकादर्शनामाकरः खलु तथैव तदेकं महत्त्वपूर्णं
मानवीयसमाजशास्त्रमपि । तत्कालीनयुगस्यामलो मुकुरोऽयमास्ते ।
भारतीयार्याणां जीवनयापनस्य सजीवं वर्णनमिदमुपलोकते ।

आद्यकवेरिदं समस्तं काव्यं कवितायाः सत्यं स्वरूपं प्रकटयति ।
मनोरमाणामुपमानामुत्प्रेक्षाणाञ्चोदमेकं भव्यं हस्यं खलु । इदं नूनं
महाकाव्यस्याद्यं रमणीयं निदर्शनमास्ते । अस्य प्रमुखो रसः करुण एव ।
आनन्दवर्धनाचार्योऽपि करुणरसमेवास्य मुख्यरसं मन्यते—

‘रामायणे हि करुणो रसः स्वयमादिकविना सूचितः ‘शोकः
श्लोकत्वमागतः, इत्येवंवादिना । निर्व्यूढश्च स एवं सीताऽत्यन्तवियोग-
पर्यन्तमेव स्वप्रबन्धमुपरचयता ।’ (ध्वन्यालोकः) ।

चरित्रचित्रणेऽपि वाल्मीकेः प्रतिभाऽप्रतिभा । तस्य पात्रसृष्टिः सजीवा
व्यक्तित्वयुता च विद्यते । महर्षिवाल्मीकिदृष्ट्या चरित्रमेव मानवताया
निकषः खलु । सीतारामयोः पतं चरित्रं हि वाल्मीकेः कोमलकाव्य-
प्रतिभाया मनोरमं निदर्शनमास्ते । स्वयं पद्मयोनिरस्य श्लाघां
कुर्वन्नाह—

यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले ।

तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥

एवं सिध्यति यत्र हि वाल्मीकिरेकमात्रं भारतीयसाहित्यस्योच्चाय-
कोऽपि तु भारतीयसंस्कृतेः स संस्कारको मनीषी च । कश्चित्कविः
कृतकृत्यः सन्वाल्मीकिमिथं वदन्ते—

कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।

आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥

विधिरहो बलवानिति मे मतिः

भाग्यपुरुषार्थयोर्विवादस्तु प्राचीन एव । भाग्यं परमं मन्यमानास्तु भाग्यमेव सर्वस्य मन्यन्ते । तेषां मते दैवेऽनुकूले सर्वं सिध्यति प्रतिकूले दैवे च हस्तगतमपि विनश्यति । बहुसाधनता हि विधौ प्रतिकूलतामुपगते विफलत्वमेति । दैवहतको यत्र गच्छति तत्रैवापदोऽपि यान्ति । कृतेऽपि विपुले प्रयत्ने भाग्यहीनः लघुमात्रमपि फलं न लभते । एवमेषां मते भाग्यमेव सर्वस्वम् ।

भाग्यं तुच्छं मन्यमानास्तु पुरुषार्थमेव परमं मन्यन्ते । पुरुषस्य स्वसुखसम्पादनार्थं कृत उद्योगः पौरुषमित्युच्यते । पौरुषेणैव मनुष्यः सफलीभवति निजोद्देश्ये । न पुरुषकारं विना कश्चनाल्पमपि कार्यं क्षमः साधयितुम् । दैवं परमं मन्यमाना मानवा मनोरथेनैवात्मानमानन्दयन्ति, परं न तेषां लक्ष्यसिद्धिर्जायते मनोरथमात्रेण । एतच्चोक्तं कविना —

उद्यमेनैव सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥

दैवमेवावलम्ब्य हस्ते हस्तं धृत्वा स्थितो मानवः परिणामे दुःखमाप्नोति सिद्धिश्च तेषां कर्मणि दूरीभवति । तथाऽऽहविशाखदत्तो मुद्राराक्षसे—
'दैवमविद्वांसः प्रमाणयन्ति ।' अथ किं नाम दैवम् ? पुरातनानुष्ठित-
कर्मणां परिणतिरेव दैवमिति भ्रणन्ति नीतिविदः । वस्तुतस्तु एवं दैवमपि पौरुषेणैव फलति । अतः पौरुषस्यावलम्बनमेव भाग्यस्य वास्त-
विकाऽऽराधना । पौरुषाश्रयणं विना भाग्याराधनस्य न किमपि फलम् ।

एवंविधे मतद्वयस्य कलहे प्रवृत्ते कविराय—

नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे ।

शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ॥

यथा सत्कविः शब्दार्थावाश्रयते तथैव विद्वानपि दैवपुरुषार्थयोर्द्वयमा-
श्रयते ।

(७३)

पौरुषेणैव यदि सर्वाणि कार्याणि सिध्यन्ति तदाऽकृतप्रयत्ना अपि सफलतां कथमधिगच्छन्ति कृतप्रयत्नाश्च कथं विफलीभवन्ति । मेधा-
विनश्छात्राः कथमवतीर्णा भवन्ति, अयोग्याश्च कथं परीक्षामुत्तरन्ति ।
कठिनेयोगे कृतेऽपि विरुद्धे दैवे कृपकाः समृद्धं धान्यं न प्राप्नुवन्ति समृद्धं
धान्यमपि दैवे प्रतिकूले ईतिभिर्विनश्यति । कृपकस्य क्षेत्रकर्षणं, बीजवपनं,
जलसेकं च सर्वं तदा मुधैव सिध्यति । अत्र पुरुषार्थस्य निरर्थकता स्वतः-
सिद्धा । परमस्यैतन्न तात्पर्यं यत्पुरुषार्थं विनैव सिद्धिरवाप्यते मनुजैः ।
पुरुषार्थं विना सञ्जितमपि भोजनं नात्तुं शक्यते । यदि कोऽपि पुरुषार्थं न
कुर्यात्कथं तस्य कार्यं सिध्यति । कृपको यदि क्षेत्रकर्षणं, बीजवपनं, जलसेकं
च यथाकालं न विदधीत दैवं च प्रमाणयन्गृहे एव तिष्ठेत्कथं तस्य धान्य-
प्राप्तिर्विनागमश्च स्यात् । अतः पुरुषार्थोऽपि महत्त्वं धारयति । दैवं
पौरुषं च खलु साफल्यरथस्य चक्रद्वयम् । द्वयोरेव चक्रयोः साहाय्येन
साफल्यमधिगच्छति मानवः । अत एवोक्तम्—

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।

तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥

नहि केवलं दैवं सर्वं साधयितुं प्रभवति, नापि पुरुषार्थः सर्वं
समुत्पादयति । विद्वांस एतद्द्वयमेवाश्रित्य कार्येषु प्रवर्तन्ते । यदा यत्ने
कृतेऽपि कार्यसिद्धिर्न जायते अथवा प्रस्तुतेऽपि साधनशते विफलतामधि-
गच्छति मानवस्तदा दैवस्य बलवत्त्वं मुक्तकण्ठेन सोऽङ्गीकरोति ।

प्रायेण विपत्तिकाले मतिमन्तोऽपि मूर्खा जायन्ते । दैवाधीन-
मेतत्सर्वम् । एतादृशेऽवसरे दैवं हि मानवानां मतिं हरति । तदा मति-
मन्तोऽपि किंकर्त्तव्यविमूढा जायन्ते । मतिमतामप्रणीयो रामभद्रोऽपि
कनकमृगमवलोक्य मोहमवाप । कश्चित्कविराय—

असम्भवं हेममृगस्य जन्म, तथापि रामो लुलुभे मृगाय ।

प्रायः समापन्नेविपत्तिकाले धियो हि पुंसां मलिना भवन्ति ॥

अत इदं सिध्यति यद्विधाता यथेच्छं मानवं नर्तयति ।

सत्रापन

दैवं परमं मन्यमानस्तु फलानामप्राप्त्या नावसीदति । 'कर्म मया कृतं तत्परिणतिस्तु दैवाधीन' इति भावनया कर्मणि नियुक्तो मनुष्यः कार्यवैफल्येऽपि सन्तोषं करोति । अतः सुष्ठु कथितं केनचित्कविना—
रविनिशाकरयोर्ग्रहपीडनं, गजभुजङ्गविहङ्गमबन्धनम् ।
मतिमतां च निरीक्ष्य दरिद्रतां, विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥

महाकविरश्वघोषः

संस्कृतवाङ्मये येषामल्पसंख्यकानां कवीनां रचनाकालविषये विद्वत्सु अधिको मतभेदो नास्ति तेषु अश्वघोषोऽपि वर्तते । अश्वघोषः कनिष्कस्य समकालीन आसीदिति तु सर्वे मन्यन्ते । अतोऽश्वघोषस्य रचनाकालः कनिष्क (१—५० A. D.) राज्यकालेऽवधार्यते । तदीयान्तःसारं येनाप्येतत्सिध्यति ।

असौ साकेते जन्म लेभे । ब्राह्मणकुले उत्पन्नोऽयं वैदिकसाहित्यस्य चूडान्तः पण्डित आसीत् । महाभारतस्य विशेषरूपेण वाल्मीकि-रामायणस्यायं मर्मज्ञश्च । अश्वघोषस्य निम्नाङ्किताः प्रामाणिकाः ग्रन्थाः सन्ति । बुद्धचरितम्, सौन्दरनन्दम्, शारिपुत्रप्रकरणम् ।

बुद्धचरितं भगवतो बुद्धस्य चरितम् । अस्मिन् तस्योपदेशानां सिद्धान्तानाञ्चापि निरूपणमस्ति । बुद्धचरितस्य प्रथमसर्गः, पञ्चमसर्गश्च त्रयोदशसर्गस्य मारविजयस्य कतिपया अंशाः काव्यकलादृष्ट्या सुन्दरा महत्त्वपूर्णाश्च सन्ति । शेषं समस्तं बुद्धचरितं धर्मशास्त्रवद् दर्शन-शास्त्रवच्च नीरसं जातम् । वस्तुतस्तु अस्मिन् काव्ये धार्मिकताया नीतिवादस्य च प्राधान्यम् ।

कलायाः शैल्याश्च दृष्ट्या अश्वघोषस्य बुद्धचरितं महाकाव्यं संस्कृतेऽपूर्वं स्थानमर्हति । तस्य काव्यमुदात्तकलाशैल्याश्चरमं निदर्शन-मस्ति । शैल्या असाधारणताऽङ्गवता च प्रतिपदं स्फुटीभवति । रस-

परिपाकोऽलङ्कारसन्निवेशश्च पदे पदे काव्यश्रियं पुण्यतः । उपमाः
 सुषमासमन्विताः रुचिकराश्च । रमणीयोपमानां नास्ति तत्राभावः ।
 वर्णनाशक्तिः सजीवा आस्ते । तस्य निरीक्षणसामर्थ्यमपि श्लाघ्यं
 खलु । कल्पनाशक्तिरप्रतिमा वर्तते । प्रकृतिवर्णनमपि दर्शनीयम् ।
 शब्दालङ्कृतीनां मधुरो भङ्गारोऽपि अस्मन्मनांसि मोहयति । कवेः
 पदलालित्यमप्रतिमं वर्तते । शृंगारे करुणरसस्य समावेशेनास्य कविता
 सहृदयान् स्वतः आकृषति । शान्तरसप्राधान्यमेतत् काव्यम् । रसपरिप-
 केऽपि कविर्नितान्तः सफलः खलु । इदं काव्यं कवेः परिणतायाः प्रज्ञायाः
 प्रौढायाश्च प्रतिभाया उत्तमं निदर्शनमस्ति । रोचकस्य कथावस्तुनो दृष्ट्या
 काव्यमिदं नितान्तं सफलं वर्तते । भाषायां च कवेरासामान्योऽधि-
 कारोऽस्ति । अस्य शैल्या विशिष्टो गुणो मनोहारी शब्दविन्यासः ।
 तत्त्वत इयं कृतिः सर्वाशतः सफलतामलभत ।

सौन्दरनन्दे महाकाव्ये भगवतो बुद्धस्य विमानुजस्य नन्दस्य एवं
 सुन्दरीनाभिकायास्तस्य भार्यायाः कथाऽस्ति । काव्यशैलीद्वारा बौद्ध-
 धर्मस्योदात्तान् सिद्धान्तान् स्पष्टीकृत्य वैराग्यं प्रति उद्बोधनमेवास्य
 काव्यस्योद्देश्यं प्रतीयते । अस्य काव्यस्य शैली शुद्धा वेदभीं अस्ति ।
 भाषायाः सरलता, भावानां कोमलता, वर्णनस्य च सजीवता बलात्पाठ-
 कानां चित्तमाह्लादयन्ति । एतत् महाकाव्यं विषयस्य गम्भीरतायां
 कोमलकाव्यभावनाचित्रणे च बुद्धचरितादधिकतरं सरसम् ।

नाटकानां वास्तविक आरम्भः ख्रिष्टाब्दप्रथमशताब्दीयस्य अश्वघोषस्य
 शारिपुत्रप्रकरणेन भवति । इदं नाटकं तुर्फानेति नाम्नि प्रदेशे डा० ल्यूडर्स
 (Dr. Lüders) महोदयेन सम्प्राप्तम् । नाट्यशास्त्रानुसारमिदं
 प्रकरणाभिधं रूपकं वर्तते ।

भगवतो बुद्धाद् दीप्तां गृहीत्वा शारिपुत्रो मौद्गल्यायनश्च बौद्धधर्मे
 प्राविशतामित्यस्यात्र वर्णनमस्ति । नान्दीप्रस्तावनासूत्रधारप्रभृतीनां

प्रयोगोऽन्येषां संस्कृतनाटकानामिवोत्रोपलभ्यते । भरतवाक्येन तु नोपलक्ष्यते । प्राकृतभाषायाः प्रयोगोऽपि संस्कृतनाटकानां सममेवाभवत् । प्राकृतभाषायाः प्रभाषेणात्र संस्कृतभाषायां यत्र तत्र अशुद्धयोऽपि दृश्यन्ते । प्राकृतभाषायां बहव आर्षप्रयोगा अपि उपलभ्यन्ते ।

अश्वघोषस्य प्रतिभा उन्मुक्ता, उदात्ता चास्ति । स खलु संस्कृत-साहित्यस्य मौलिकः कलाकारो वर्तते ।

एवं चाभिविशेषताभिरश्वघोषः संस्कृतवाङ्मये उच्चतरं स्थानमलं-करोति ।

—:०:—

नाटककारो भासः

संस्कृतसाहित्यस्येतिहासे नाटककारेषु भासस्य नाम सर्वप्रथमेव गण्यते । तस्य नाटकेषु स्वप्नवासवदत्तं श्रेष्ठतमा कृतिः ।

भासस्य रचनाकालः सामान्यतः ख्रिष्टाब्दद्वितीयशताब्दीति अवधार्यते, यद्यपि नात्र मतैक्यम् । महाभासकृतित्वेन प्रसिद्धानि सर्वप्रथमं नवोत्तरैकोनविंशतितमे (१६०६) ख्रिष्टाब्दे श्रीमहामहोपाध्यायै, टी० गणपति-शास्त्रिमहोदयैस्त्रिवेन्द्रमिति स्थानात्प्राकाशयन् नीतानि । एषु नाटकेषु स्वप्न-वासवदत्तमेव केचिद् भासस्य कृतिं मन्यन्ते । भासस्य त्रयोदशनाटकानि निम्नाङ्कितान्युपलभ्यन्ते—

स्वप्नवासवदत्तम्, प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, बालचरितम्, पञ्चारात्रम्, प्रतिभा, नाटकम् अभिषेकः, दरिद्रचारुदत्तम्, मध्यमव्यायोगनाटकम्, दूत-वाक्यम्, दूतघटोत्कचनाटकम्, कर्णभारनाटकम्, उरुभंगनाटकम् ।

अभिषेके प्रतिभायां च कविः रामायणकथां संक्षेपेण प्रस्तोतुं प्रयतते । अभिषेके तस्य कलाया नास्ति परिपूर्णः परिपाकः । इदं नाटकमभिनययोग्यमास्ते । प्रतिभायां च कवेः प्रतिभा अभिषेका-पेक्षयाऽधिकतरं विकसिताऽस्ति, कतिपया मौलिकोद्भाषना अप्यत्र

दृग्गोचरीभवन्ति । उभयोर्नाटकयोश्चरित्रचित्रणे कविः सफलतां न लेभे । 'मध्यमव्यायोगस्य' दूतघटोत्कचस्य' च कथायामपि नूतनाः कल्पना दृश्यन्ते । दूतघटोत्कचे दुर्योधनघटोत्कचयोः संवादा वीररसपूरिताः सन्ति । दूतवाक्ये श्रीकृष्णदुर्योधनयोश्चरित्रस्य वैषम्यं प्रदर्शितम् । श्रीकृष्णचरित्रस्य महत्ता दुर्योधनचरित्रस्य हीनतेदमेवोभयोश्चरित्रस्य वैषम्यम् ।

'उरुभंगे' भीमदुर्योधनयोः गदायुद्धस्य सविस्तरं वर्णनमस्ति । दुर्योधनोऽस्य नाटकस्य नहि नायकः प्रत्युत प्रतिनायकः । दुर्योधनस्य चरित्रचित्रणे कविः सर्वशः सफलतामलभत । संस्कृतवाङ्मये उरुभङ्ग-नाटकमेव एकमात्रं दुःखान्तं नाटकमस्ति । बालचरिते श्रीकृष्णस्य बाल-लीलानां चित्रणमस्ति । कतिपया नूतनाः कल्पना अप्यत्र विद्यन्ते । व्यापारान्वितेरत्राभावो दृश्यते । पञ्चरात्रे महाभारतस्य विराट्पर्वस्य कथा नवीनोद्भावनया प्रस्तुता कविना । विराट्पर्वस्य अनेकानि नाटकीयदृश्यानि अत्रोपलभ्यन्ते ।

अविमारकस्य कथा लोककथामूला वर्त्तते । डा० कीथमहोदयः प्रेमकथामाश्रित्य निर्मितमिदं नाटकं मन्यते । परं चरित्रचित्रणे अतिभावुकतायाः प्रदर्शनेन कथानकस्य प्रगतिर्निरुद्धा । 'दरिद्रचारुदत्तम्' चारुदत्तवसन्तसेनयोः प्रणयं चित्रयति । अस्य चत्वारोऽङ्का एव उपलब्धाः । अतोऽनुमीयते यद्भासस्य मृत्युकारणादिदं न समाप्तम् । शूद्रस्य मृच्छकटिकमपीदमवलम्बते ।

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे उदयनकथाया उल्लेखोऽस्ति । आखेटविद्यानु-रागिनं कौशाम्बीनृपमुदयनं महासेनः कृत्रिमहस्तिव्याजेनापहृतवान् । उदयनस्यामात्यो दृढप्रतिज्ञो यौगन्धरायणो नहि केवलमुदयनं बन्धनादमुञ्चत् प्रत्युत कपटेन वासवदत्तामपि अपहरत् । अमात्यस्य दृढप्रतिज्ञाया एवं कुटिलनीत्याश्चेदं सर्वश्रेष्ठं निदर्शनमस्ति । महासेनस्य प्रासादस्य दृश्यं, तृतीयाङ्कस्य विदूषकः, उन्मत्तकस्य च संवादा नाटकमधिकं विभूषयन्ति ।

स्वप्नवासवदत्तं तत्त्वतो भासस्य सर्वोत्कृष्टा कृतिः, यां पावकोऽपि न दग्धुं प्रबभूव । यथा आह राजशेखरः—

भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकैः क्षिप्ते परिक्षितुम् ।

स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥

उदयनस्याद्वैतिहासिकीं कथामत्राङ्कयति कविः । श्रीहर्षस्य रत्नावली प्रियदर्शिका चापि इमां कथामाश्रयेते । नाटकेऽस्मिन् सफलनाटकापेक्षिताः सर्वेऽपि गुणाः प्राप्यन्ते । अस्य घटनाचक्रं मतिकौशलेन कविरगुम्फत । कार्यान्वितेरेत्रापूवो निर्वाहोऽभवत् । येन नाटकमधिकं प्रभावोत्पादकं सञ्जातम् । उदयनः स्वशत्रुं वत्सं जेतुमिच्छति । एतदर्थं मगधस्य राज्ञो दर्शकस्य साहाय्यमपेक्षितमस्ति । वासवदत्ता आत्मानं निगुह्य पद्मावतीपरिणये तस्य साहाय्यं करोति । मृता वासवदत्तेति विश्वासे सञ्जाते उदयनो दर्शकस्य भगिनीं पद्मावतीं परिणयति । श्यालकस्य दर्शकस्य साहाय्येन उदयनो वत्सं विजयते । पश्चाद् वासवदत्ता उदयनेन संगच्छते । चरित्रचित्रणेऽपि कविरधिकः सतर्को जागरूकश्च । तस्य पात्रसृष्टिः सजीवा व्यक्तित्वयुता च । वासवदत्तायास्वयागोऽप्यप्रतिमः । पद्मावत्या सार्धं निवसन्ती अपि सा सपत्नीद्वेषेण न सीदति । प्रत्युत सा पद्मावतीपरिणये उदयनस्य प्रच्छन्नरूपेण साहाय्यं करोति ।

एतादृशं पूतं विशुद्धञ्च प्रेम नान्यत्रोपलभ्यते । कुरंग्याश्चरित्रमपि सुन्दरमस्ति । परं नास्ति तत्र भावानां संघर्षः । वस्तुतस्तु इदं नाटकं भासस्य नाट्यकुशलतायाश्चूडान्तं निदर्शनमस्ति ।

भाषायां कवेरसामान्योऽधिकारः प्रतीयते । तस्य भाषायमेको विस्मापकश्चमत्कारः । स्वल्पानि वाक्यानि भावगम्भीराणि च सन्ति । भासस्य रचनासु नाट्यकुशलताया विकसिततमं रूपमुपलभ्यते । तस्य मौलिकताऽपूर्ववाते । यद्यपि तदीयकृतिविषयाः प्राचीनाख्यानेभ्य

(७६)

उद्धृतास्तथापि तस्य काव्यासृष्टिरद्भुता मौलिका चास्ते । तस्य शैली प्रासादिकी लालित्ययुता च । तस्य शैली व्यञ्जनां वृत्तिमाश्रयति नाभिधाम् । भासस्य शब्दलाघवमेव तस्य कलायाः प्राधान्यं वैशिष्ट्यम् । कवेरलङ्कार-प्रेम सीमितं रुचिकरं चास्ते । अलंकाराः स्थाने प्रयुक्ता अपूर्वा शोभामावहन्ति । भासस्य वर्णनाशक्तिरप्रतिमाऽस्ति । प्रकृतिवर्णनं विशदं, सजीवं, संश्लिष्टं चास्ति । प्रकृतिवर्णनस्यैकमुदाहरणं पर्याप्त्यति—

खगा वासोपेताः सलिलमवगाढो मुनिजनः
प्रदीप्तोऽग्निर्भाति विचरति धूमो मुनिवनम् ।
परिभ्रष्टो दूराद्रविरपि च संक्षिप्तकिरणो
रथं व्यावर्त्याऽसौ प्रविशति शनैरस्तशिखरम् ॥

भासस्य उपमाः सत्यमेव रमणीया अनुरूपाः सरसाश्च वर्तन्ते । एकं पद्यमुदाह्रियते—

सूर्य इव गतो रामः सूर्य दिवस इव लक्ष्मणोऽनुगतः ।
सूर्य दिवसावसाने छायेव न दृश्यते सीता ॥

अन्यच्च भासस्थोपमाः सरला मार्मिक्यो बोधगम्याश्च सन्ति—

कः कं शक्तो रक्षितुं मृत्युकाले रज्जुच्छेदे के घटं धारयन्ति ।

एवं लोकस्तुल्यधर्मा वनानां काले काले छिद्यते रूह्यते च ॥

रसपरिपाकेऽपि भासः खल्वद्वितीयं स्थानं भजते संस्कृतकविषु ।

विषयानुसारं नाना रसानां तस्य कृतिषु उन्मीलनमस्ति । येषु वीरशृंगारी

प्रावान्यौ । सवर्णाक्षराणां प्रयोगेऽपि खलु तस्य नैसर्गिकी प्रवृत्तिः—

कुलद्वयं हन्ति मदेन नारी, कुलद्वयं जुब्धजला नदीव ।

लोकोक्तीनां प्रयोगेऽपि मार्मिकः प्रभवोत्पादकश्च—

कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना

चक्रारपंक्तिरिव गच्छति, भाग्यपंक्तिः ।

(८०)

भासस्य प्रतिभा उन्मुक्ता, उदात्ता चास्ति । स खलु संस्कृत-
साहित्यस्य मौलिकः कलाकारः ।

आभिर्विशेषताभिः प्रभावितौ कालिदासशूद्रकावपि भासस्य
नाट्यकलाया अनुकरणं कृतवन्तौ । अस्मिन् क्षेत्रे तौ भासस्य
ऋणिकौ स्तः ।

नाटककारः शूद्रकः

शूद्रकस्य मृच्छकटिकम्' संस्कृतनाटकेषु स्वरचनाशैल्याऽद्वितीयं स्थानं
भजते । नाटककारोऽतिकौशलेनास्य प्रणयवृत्तं राजनीतिविषयै सार्धं
सम्बन्धनाति । संस्कृतवाङ्मये इदमेव एकमात्रं नाटकं चरित्रचित्रण-
प्रधानमास्ते ।

शूद्रकः ऐतिहासिकः कविः खलु । स एव मृच्छकटिकस्य यथार्थो
लेखकः । विशाखदत्तस्य रचनाकालः ख्रिष्टाब्दपञ्चकशतकमस्ति ।
यद्यपि नात्रापि सतैक्यम् । ऊरोपीयानां लेखकानां मते शूद्रको नह्यस्य
रचयिता । रामिलसोमिलौ कविवरौ मिलित्वा शूद्रककथानामकं पुस्तक-
मलिखताम् । परमिदं सर्वमापातरमणीयम् । शूद्रकः स्वरचनायां
नानाप्रकाराणि पात्राणि सृष्ट्वा तत्कालीनस्य समाजस्यातिसजीवं
यथार्थं चित्रणमकरोत् । संस्कृतस्यान्यैः नाटकैः सममस्मिन्नहि
सम्भ्रान्तवर्गस्यैव चित्रणमस्ति अपि तु सर्वप्रकाराणां पात्राणां निरूपण-
मास्ते । चौरधूर्तवेश्याकुट्टनीराष्ट्रियराज्यपरिवर्त्तिकप्रभृतीनि विविधानि
पात्राणि स्वव्यापारैः पाठकानां चित्तानि आवर्जयन्ति ।

अस्य नाटकस्य कथानकस्य द्वौ भागौ स्तः । प्रथमो भागो वसन्त-
सेनाचारुदत्तयोः प्रणयं चित्रयति । द्वितीयो भागः आर्यकस्य राज्य-
प्राप्तिमङ्कुरयति । प्रथमो भागो भासस्य दरिद्रचारुदत्तमविकलमाश्रयते ।
राजनीतिविषयस्योद्भावता मूलोद्भूता । द्वयोरंशयोरन्वितिरपि
दर्शनीयाऽस्ति ।

(८१)

चरित्रचित्रणेऽपि शूद्रकस्य प्रतिभाऽप्रतिमा । तस्य पात्रसृष्टिः
सजीवा व्यक्तित्वयुता च । नायकश्चारुदत्तो ब्राह्मणो धीरः प्रशान्तश्च ।
सः सदाचारस्य निर्दर्शनमस्ति—

दीनानां कल्पवृक्षः स्वगुणफलनतः सज्जनानां कुटुम्बी ।
आदर्शः शिक्षितानां सुचरितनिकषः शीलवेला समुद्रः ॥
सत्कर्त्ता नावमन्ता पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारसत्त्वो ।
ह्ये कः श्लाघ्यः स जीवत्यधिकगुणतया चोच्छ्रवसन्तीव चान्ये ॥

उज्जयिनीनिवासिनी वसन्तसेना अस्य नाटकस्य नायिका खलु ।
स्त्रीसुलभाः कोमलभावना अस्यां सन्निविशन्ति । अस्या हृदयमतिकोमलं
दयाद्रु च । अन्येषां पात्राणां चरित्रचित्रणमपि चारुचित्रितं शूद्रकेन ।
शूद्रकस्य शैली सरला प्रवाहयुता च । कस्याचिदपि भावस्य मार्मिकी-
मभिव्यक्तिं कर्त्तुं सा क्षमा । नूतना भावाः, रमणीया उपमाः, सरसाश्च
कल्पनाः पदे पदे उपलभ्यन्ते । क्वचित्करुणरसस्य सरसा धारा प्रवहति
क्वचित्च शृंगाररसस्य म्लिग्धा व्यञ्जना आस्ते । अस्य प्रमुखो रसः शृंगार
एव । एकमुदाहरणं पर्याप्स्यति—

धन्यानि तेषां खलु जीवितानि ये कामिनीनां गृहमागतानाम् ।
आर्द्राणि मेघोदकशीतलानि गात्राणि गात्रेषु परिष्वजन्ति ॥
कवेर्वर्णनाशक्तिरप्रतिमा चास्ते । प्रथमाङ्के दरिद्रताया वर्णनं
चित्तमावर्जयति । अधस्तने पद्ये दरिद्रस्य दयनीयावस्थायाः कीदृग्यथार्थं
चित्रणमस्ति—

दारिद्र्यात्पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न संतिष्ठते
सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदः स्फारीभवन्त्यापदः ।
सत्त्वं ह्रासमुपैति शीलशशिनः कान्तिः परिम्लायते
पापं कर्म च यत्परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते ।
प्रकृतिवर्णनमपि विशदं सजीवं संश्लिष्टं चास्ति ।

वर्षारात्रस्य वर्णनमपि हृदयग्राहि—

संसक्तैरिव चक्रवाकमिथुनैर्हसैः प्रडीनैरिव
व्याविद्धैरिव मीनचक्रमकरैर्हस्यैरिव प्रोच्छ्रितैः ।
तैस्तैराकृतिविस्तरैरनुगतैर्मैवैः समभ्युन्नतैः
पत्रच्छेद्यमिवेह भाति गगनं विश्लेषितैर्वायुना ॥

निम्नाङ्किते पद्ये चन्द्रोदस्य वर्णनमपि कीदृग् विचित्रमस्ति —

उदयति हि शशांकः कामिनीगण्डपाण्डु
ग्रहगणपरिवारो राजमार्गप्रदीपः ।
तिमिरनिकरमध्ये रश्मयो यस्य गौराः
स्रुतजल इव पङ्के क्षीरधाराः पतन्ति ॥

भाषायां कवेरसामान्योऽधिकारः प्रतीयते । तस्य शैल्या विशिष्टो
गुणो मनोहारी शब्दविन्यासोऽस्ति । सप्तविधेन प्राकृतेनालङ्कृतमिदं
नाटकं संस्कृतवाङ्मयस्योच्चतमं स्थानं भजते ।

शूद्रकस्य प्रतिभा उन्मुक्ता उदात्ता चास्ते । स खलु संस्कृतसाहित्यस्य
मौलिकः कलाकारो वर्तते । शूद्रकस्य नाट्यकला वस्तुतः श्लाघनीया
स्पृहणीया चास्ति । निम्नवर्गस्य जीवनरसं स्पृशन्निदं नाटकं तत्त्वतः
संस्कृतनाटकसाहित्येऽद्याप्यतुलनीयं स्थानमाश्रयते ।

महाकविः कालिदासः

न केवलं पौरस्त्यदृष्ट्या किन्तु पाश्चात्यदृष्ट्याऽपि संस्कृते साहित्ये
महाकविकालिदासस्याद्वितीयं स्थानमस्ति । नाट्यकलायाः कमनीयता
निरीक्ष्यतां, काव्यस्य वर्णनाशोभा अवलोक्यतां, गीतिकाव्यस्य सरसता
हृदये निधीयतां, सर्वत्रैव कालिदासस्य प्रतिभा सर्वातिशायिनी वर्तते ।
संस्कृतवाङ्मयस्य महाकवयोऽपि अस्य कविकुलगुरोः कीर्तिं महिमानं च
गायन्तो न श्रम्यन्ति । विश्वसाहित्येऽपि कालिदासस्य कवित्वं ससम्मानं
पीयते ।

भारतीयपरम्परानुसारं कालिदासो विक्रमादित्यस्य सभापरिडित्वासीत्—

धन्वन्तरिन्नपणकामरसिंहशंकुवेतालभट्टघटकपर्षकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वैवररुचिर्नवविक्रमस्य ॥

परमियं जनश्रुतिरैतिहासिकप्रमाणैर्न परिपोष्यते । सामान्यतः कालिदासस्य स्थितिगुप्तयुगे चन्द्रगुप्तद्वितीय (२३५—४१३ A. D.) राज्यकालेऽवधार्यते । चन्द्रगुप्तद्वितीयो विक्रमादित्य इत्युपाधिमुदधात् । तस्यैव सभामयं कविरलंचकारेति आधुनिकविदुषां निश्चयस्तदीयान्तः साक्ष्येनापि सिध्यति ।

कालिदासस्य निम्नाङ्किता ग्रन्थाः सन्ति—

रघुवंशः, ऋतुसंहारः, मेघदूतम्, कुमारसम्भवः,

मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम् इति ।

एषु कुमारसम्भवो रघुवंशश्च महाकाव्ये स्तः ।

कुमारसम्भवः कालिदासस्य कलायाः रमणीयं निर्दशनमस्ति । मर्म-स्पर्शिनी भावव्यञ्जमा, उदात्ताकोमला कल्पना, प्राञ्जला च पदावली पदे पदे हृदयमावर्जयन्ति । कालिदासस्य वर्णनाशक्तिः स्फुटमत्र दृश्यते । प्रसादपूर्णशैल्यां क्वचिद् ऋतुराजस्य वासन्त्या वनश्रियः, क्वचिन्नगाधि-राजस्य हिमाद्रेः, क्वचिद्विवाहितानां विलासस्य, क्वचित्प्रियतमवियोगज्वालासन्तप्ताया नायिकायाः, क्वचिद्विलपन्त्या रतेः, क्वचित्तपस्यन्त्याः पार्वत्याः, क्वचिद् वटुवेषधारिणः शिवस्य, क्वचिच्च तपस्विन्याः पार्वत्याः संवादस्य वर्णनानि मनो रमयन्ति । कुमारसंभवस्य कविः सर्वतो रसवादी । यौवनस्य सरसक्रीडायां वर्णनमेव कवेर्लक्ष्यं प्रतीयते । अत्र कवेर्लक्षणाशक्तिरपूर्वया आभया प्रस्फुटिता ।

कालिदासस्य काव्येषु सर्वेषु किन्तु समस्तेऽपि संस्कृतवाङ्मये रघुवंशस्य स्थानमुत्कृष्टतमं वर्तते । इदं काव्यं कवेः परिणतायाः प्रज्ञायाः

प्रीदायाश्च प्रतिभाया उच्चममुदाहरणमस्ति । रोचकस्य कथावस्तुनो दृष्ट्या काव्यमिदं नितान्तं सफलं वर्त्तते । रोचकेषु प्रसङ्गेषु इन्दुमती-स्वयंवरस्य, अजविलापस्य, सीतारामयोर्विमानयात्रायाः निर्वासितायाः सीतायाः सन्देशस्य प्रसंगाः नितान्तहृदयावर्जकाः सन्ति । एषु प्रत्येकं घटनाया वर्णनं स्वाभाविकमेवं मनोरममस्ति । अध्ययनकृतां हृदयेषु ते स्वकीयामलोप्यां स्मृतिं परित्यजन्ति । प्रायः सर्वेषामपि रसानां सफलः परिपाको रघुवंशे दृश्यते । अलंकाराणां प्रयोगोऽपि भावचित्रस्याथवा दृश्यचित्रस्य रमणीयतायै सर्वत्राभवत् । प्रसादगुणगुम्फिता भाषा एतादृशी सुवोधा सरला च यदल्पज्ञोऽपि काव्यरसास्वादनं कर्तुं प्रभवति ।

कालिदासो नहि केवलं योपितः शृंगारिकताया निर्देशकः परं तस्याः स्वाभिमानस्यापि चित्रकारः—

वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा बहौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।

मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥

तस्य कविकल्पना सततं नूतनानि चित्राणि सृजति । 'क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः' इति लोकोक्तिः कालिदासस्य रचनासु पूर्णतया घटते ।

रघुवंशस्यानुपमा आदर्शाः, ललिताः संवादाः, सरसा भावव्यञ्जनाः, कोमलो मधुरश्च रसपरिपाकः कालिदासस्य कीर्तिपताकां सततं स्पन्दयन्ते । कालिदास उपमायै प्रसिद्धोऽस्ति—'उपमा कालिदासस्य' इति । तस्योपमाः सत्यमेव सौन्दर्यवहा अनुरूपाः सरसाश्च वर्तन्ते । कालिदासस्योपमा यथा रमणीयतोपेतास्तथैव यथार्थाश्च अपि । प्रस्तूयते—

संस्कृतस्य गीतिकाव्यसाहित्ये मेघदूतस्यापि विशिष्टं स्थानं खलु । इदं तावद्विप्रलम्भशृंगारस्यानुत्तममुदाहरणमस्ति । सुकुमारकल्पनाया

अनुरूपमेव तस्य शैली अपि रमणीयतरा । भाषा प्रांजला, परिमार्जिता,
प्रवाहपूर्णं चास्ति । शब्दचयने कालिदासेन विशेषः कौशलः प्रदर्शितः ।
क्वचिन्माधुर्यव्यञ्जिका स्निग्धा मधुरा च पदावली अस्ति—

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां ।

वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः ।

क्वचित्कोमलकान्तपदावलिद्वारा प्रेमिकाया हृदयकलिकायाः सुकु-
मारता प्रफुटिता—

आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां ।

सद्यःपाति प्रणयिहृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥

मेघदूतस्य पद्यानां रमणीयता, स्वरसौष्ठवः, माधुर्यविलासः, कोमला
संगीतलहरी च दर्शनीयाः ।

विरहविधुरायाः यत्नपत्न्याः कीदृशं स्वाभाविकम् एवं लाघवं
शब्दचित्रमस्ति—

उत्संगे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां

मद्गोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।

तन्त्रीमार्दा नयनसलिलैः सारयित्वा कथंचिद्

भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ।

मेघदूते अलंकाराणां यथास्थानं समुचितः प्रयोगः कविताकामिन्याः
सौन्दर्यमभिवर्धते । पूर्वमेघो बाह्यप्राकृतिकसौन्दर्यस्य सुन्दरं निदर्शनम् ।
उत्तरमेघस्तु मानवहृदयस्य सौन्दर्यस्य अभिरामतायाश्च विमलमुदाहरणम् ।
किञ्च हुना गीतिकाव्यदृष्ट्या विलक्षणमिदं काव्यं संस्कृतवाङ्मये-
ऽखिलेऽपि ।

कालिदासस्य प्रौढासु कृतिषु ऋतुसंहारस्य नास्त्यधिकं महत्त्वम् । तत्र
कवेः प्रास्मिकं प्रकृतिप्रेम चित्रितमस्ति । परं नहि तत्र भावानां नूतनता ।
प्रणयिहृदयेषु प्रकृतिप्रभावस्यैतदुल्लासपूर्णं चित्रम् । अभिव्यञ्जना-

शक्त्यास्तत्र प्रयोगे न दृश्यते । परं कालिदासस्य प्रसादगुणः सर्वत्र विद्यते ।

कालिदासस्य रचनासु काव्यकौशलस्य विकसितं रूपमुपलभ्यते । तस्य मौलिकताऽद्वितीयैवास्ते । यद्यपि तेन प्राचीनाख्यानकेभ्यः स्वकृतिविषयां उद्धृतास्तथापि तस्य काव्यसृष्टिरद्भुता मौलिका चास्ते । आङ्गल-महाकविः सेक्सपियरोऽपि अन्येभ्य एवोद्गमेभ्यः कथाविषयाञ्चिनोति, परं तस्य महिमा अद्वितीयमौलिकताया एव कारणम् । कविशिरोमणेः कालिदासस्य महत्त्वं तस्य कल्पनाशक्त्यां कलानिर्माणप्रतिभायां चास्ति ।

कालिदासस्य लोकप्रियतायाः प्रधानं कारणं तस्य प्रसादपूर्णा, लालित्ययुक्ता, परिष्कृता च शैली । कालिदासस्य शैली वैदर्भी ।

‘वैदर्भीरीतिसन्दर्भे कालिदासो विशिष्यते ।’ वैदर्भीरीत्याः सर्वप्रथम-मुद्भावना कालिदासेन कृता’ इति दण्डी मन्यते । तस्य शैली व्यञ्जनां वृत्तिमाश्रयति नाभिधाम् । कालिदासस्य शब्दलाघवमेव तस्य कलायाः प्रमुखं वैशिष्ट्यम् । कोमलभावानां व्यञ्जनायां कालिदासोऽप्रति-मोऽस्ति । अतः प्रसन्नरागवस्य कर्त्ता कालिदासः, ‘कविता कामिनीविलासः’ इत्युपाधिनाऽलंकरोति । शृंगाररसपरिपाके कालिदासः खल्वद्वितीयं स्थानं भजते संस्कृतकविषु । शृंगाररसस्य सम्भोगविप्रलम्भयोर्यादृक् सूक्ष्ममेवं मार्मिकमुद्घाटनं कालिदासेन कृतं तादृग् विश्वस्य नह्यन्येन केनचिदपि कविना कृतमिति तु निश्चितम् । तस्य शृंगाररसः सीमागतः श्लीलः सुरुचिपूर्णश्चास्ति । करुणरसोऽप्यस्य मार्मिको व्यङ्ग्यश्च ।

कवेरलंकारप्रेम सीमितं रुचिकरं चास्ते । अलङ्काराः स्थाने प्रयुक्ता अपूर्वा शोभामावहन्ति । ‘प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि’ ‘वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः’ ‘मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।’

चरित्रचित्रणेऽपि कालिदासोऽद्वितीयः । तस्य पात्रसृष्टिः सजीवा व्यक्तिव्युता च विद्यते । अस्माकं कल्पनायां निवसन्त्यपि तानिपात्राणि नित्यनूतनानि चिरसुन्दराणि च सन्ति ।

भारतीयसाहित्ये तानि पात्राणि अमरतामलभन्त । कालिदासस्य
कृतिषु श्लीलता, च्युतसंस्कृतिः, औचित्यभङ्गः, एवं रसदोषश्च कञ्चित्तु
लभ्यन्ते । परम् 'एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणो-
ष्विवाङ्कः' इति सूक्त्यनुसारं ते विचारविरुद्धा एवमुपेक्षणीयाः ।
प्रसादप्राचुर्यमाधुर्यसन्निवेशभावसौष्ठवालंकाररमणीयताभाषालालित्य-
प्रभृतिभिर्गुणैः कालिदासस्य कविता विश्ववन्द्या संजाता । कालिदा-
सम्बन्धे कस्यचिद् आलोचकस्येयमुक्तिरस्ति ।

पुरा कवीनां गणनाप्रसंगे कनिष्ठकाधिष्ठितिकालिदासः ।

अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवतीवभूव ॥

कालिदासं प्रति बाणभट्टस्येयमुक्तिरपि समीचीना एव—

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।

प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

कालिदासविरचितानि नाटकान्यपि नाट्कलादृष्ट्या उत्कृष्टानि
सर्वाङ्गमनोरमाणि च सन्ति । तस्येदमभिज्ञानशाकुन्तलं तु विश्वस्मिन्नपि
जगति लब्धख्याति विश्वसाहित्येऽपूर्वं पदमलङ्करोति । शर्मण्यकविर्गेटे-
महोदयः शाकुन्तलं प्रति यान्भावान्वयनक्ति तेऽस्य लोकप्रियताया निश्चितं
प्रमाणम् । अधस्तत्कृतप्रशंसायाः संस्कृतानुवादः प्रस्तूयते—

वासन्तं कुसुमं फलं युगपद् ग्रीष्मस्य सर्वं च यद्

यच्चान्यन्मनसो रसायनमतः सन्तर्पणं मोहनम् ।

एकीभूतमभूतपूर्वमथवा स्वर्लोकभूलोकयो-

रैश्वर्यं यदि वाञ्छसि प्रियसखे शाकुन्तलं सेव्यताम् ॥

नाटककारो भवभूतिः

संस्कृतनाटककारेषु भवभूतेर्नाम कालिदासानन्तरमेव गण्यते । तस्य
नाटकानि संस्कृतवाङ्मयस्य अमरा विभूतयः खलु ।

भवभूतेः रचनाकालोऽष्टमशताब्द्या आरम्भोऽस्ति । ख्रिष्टनवश-
ताद्वीयो राजशेखर आत्मानं भवभूतेरवतारं वर्णयति । वामनः (८००
A.D.) निजकाव्यालंकारसूत्रवृत्त्याम् उत्तररामचरितात्पद्यमेकमुद्धरति ।
अतस्तदीयः कालः ८०० तमादृतः प्रागिति निश्चीयते । राजतरङ्गिण्या
ज्ञायते यद्भवभूतिः कान्यकुब्जाधिपतेर्यशोवर्मणः राजकविरासीत् ।
अनेनापि कवेरस्योपयुक्तः कालः सिध्यति ।

भवभूतेस्त्रीणि नाटकानि—महावीरचरितं मालतीमाधवमुत्तर-
रामचरितं च—तदीयां कीर्तिपताकां संस्कृतवाङ्मयस्य व्योम्नि विस्तार-
यन्ति ।

महावीरचरितस्य कथा रामकथा मूलाऽस्ति । अत्रेतिवृत्तस्यैक्यं
सौन्दर्यपरिपूर्णम् । वीररसस्यात्र प्राधान्यम् । महावीरचरितोपरि
भासस्य 'बालचरितस्य' एवमभिषेकस्य प्रभावः स्फुटं परिलक्ष्यते । परं
महावीरचरिते तस्य कलाया नास्ति परिपूर्णो विकासः । दीर्घाः संवादाः,
वर्णनात्मकाः प्रसंगाश्चानेकत्र घटनाविकासे अवरोधं जनयन्ति ।
पात्राणां चरित्रस्य क्रमशो विकासोऽप्यत्र न । मानवहृदस्य सूक्ष्म-
निरीक्षणमेवं भाषाया भावानाञ्चोदात्तताऽप्यत्र नोपलभ्यते । परं वीररस-
स्य परिकोऽत्र परिपूर्णः । लक्ष्मणस्येयमुक्तिः कीदृशी दर्पपूर्णा—

दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यत—

ष्टंकारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिडिमः ।

द्राक्पर्यस्तकपालसम्पुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर—

भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ।

मालतीमाधवं मालतीमाधवयोः प्रणयं परिणयं च चित्रयति ।
अस्मिन्नाटके कवेः प्रतिभा महावीरचरितापेक्षयाऽधिकतरं विकसिता-
ऽस्ति । भवभूतिः सर्वत्र दाम्पत्यप्रेम्णा एवादर्शमुपस्थापयति । क्षतिकारको
धर्मविरुद्धः प्रणयः कविना उपेक्षितः । प्रणयस्य सहती उदात्ता कल्पनाऽत्र

पाठकानां समक्षे प्रस्तुता । तथाहि मालतीमाधवे कविराह—

प्रेयो मित्रं बन्धुता वा समस्ताः सर्वे कामाः शेषधिर्जीवितं वा ।

स्त्रीणां भर्ता धर्मदाराञ्च पुं सामित्यन्योन्यं वत्सयोर्ज्ञातमस्तु ॥

मालतीमाधवं भवभूतेः काव्यकलायाः सुन्दरं निदर्शनम् । अस्य नाटकस्योपरि भासस्य 'अविरमारकस्य' प्रभावोऽस्ति ।

उत्तररामचरितं कवेरन्तिमं सर्वोत्कृष्टं नाटकं वर्त्तते । अस्य कथा रामायणमूलाऽस्ति । डा० वेलकरमतानुसारमस्य मूलकथा पद्मपुराण-माश्रयते । इदं नाटकं कवेर्नाट्यकलायाश्चरमं विकासं सूचयति । यथा च कश्चिदाह—'उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते ।' उत्तररामचरितस्य प्रथमाङ्के सम्भोगशृंगारस्य परिपूर्णः परिपाकोऽस्ति । विप्रलम्भशृंगारस्य परिपाकेऽपि भवभूतिः पूर्णः सफलः । वियोगशृंगारस्यैकं पद्यमुदाह्रियते—

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा तु न भिद्यते,

वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

उ्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्,

प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ।

वीररसस्याप्येकं सुन्दरमुदाहरणं प्रस्तूयते—

ज्याजिह्वया बलयितोत्कटकोटिदंष्ट्र—

मुद्गारघोरघनघर्घरघोषमेतत् ।

प्रासप्रसक्तहसदंतकवकत्रयन्त्र—

जृम्भाविडम्बि विकटोदरमस्तु चापम् ।

एवं रसपरिपाके कविर्नितान्तः सफलः । रसेषु करुणरसे एव कवेर्विशिष्टो मोहः । अस्य चोत्तमः परिपाक उत्तररामचरितेऽवलोक्यते ।

‘कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते’ इत्युक्तिरुत्तररामचरितमुद्दिश्यैव कथिता केनापि । गोवर्धनाचार्योऽस्य करुणरसं प्रशंसन्नाह—

भवभूतेः सम्बन्धाद् भूधरभूरेव भारती भाति ।

एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति प्रावा ॥

गोवर्धनाचार्यस्येयं श्लाघा उत्तररामचरितस्य ‘अपि प्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम्’ इत्यनेन सह कीदृक् संघटते । अन्ये सर्वे रसाः करुणरसस्यैव विपरिणामाः सन्ति । तथाहि—

एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्,

भिन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्त्तन् ।

आवर्त्तबुद्बुदतरंगमयान् विकारान्,

अभ्यो यथा सलिलमेव हि तत्समग्रम् ॥

भवभूतेः करुणो रसो गम्भीरो मार्मिकश्चास्ति । परिपाके कवेर्भावप्रवणता प्रतिपदं मुखरीभवति । कवेः करुणरसस्य धारा संस्कृतसाहित्येऽपूर्वाऽमूल्या चास्ति । भवभूतेः करुणरसस्येदृशः प्रभावो यद् जडा अपि चैतन्यमभजन्त—

जड़ानामपि चैतन्यं भवभूतेरभूद् गिरा ।

प्रावाऽप्यरोदीत्पार्वत्या हसतः स्म स्तनावपि ॥

भवभूतेर्नाट्यकलायां भावपक्षस्य प्राधान्यमस्ति । मानवीयभाव-
नानामभिव्यक्तौ कोमलमनोभावनानां च मार्मिकविश्लेषणे भवभूतिर-
प्रतिमः खलु । कस्या अपि मनोदशाया विस्तृतं, विशदं, सजीवं च वर्णनं
भवभूतेर्विशेषताऽऽस्ते । भावगाम्भीर्ये कवेः कविताऽनुपमाऽस्ति ।
एकमुदाहरणं पर्याप्स्यति—

व्यतिपजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-

र्न खलु बहिरुपाधीन्प्रीतयः संश्रयन्ते ।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकः ।

द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रक्रान्तः ॥

चरित्रचित्रणेऽपि भूवभूतिः पूर्णः सफलः । रामस्य चरित्रमुदात्त-
मादर्शान्वितं प्रख्यातपरम्परानुरूपञ्च । अधस्तना उद्गारा यस्य राज्ञो
मुखात्स्वतो निःसरन्ति तस्य चरित्रस्य महिमा केन वर्णयितुं शक्यते—

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥

सीता पीडिताया नार्याः प्रतीकम् । कठोरगर्भावस्थायां रामेण
निर्वासिताऽपि सा तद्विरुद्धमेकं शब्दमपि नाकथयत् । ईदृशं पाति-
त्रत्यस्योदाहरणमन्यत्र क्वचिदपि न लभ्यते ।

भवभूतेर्वर्णनशक्तिरप्रतिमाऽस्ति । भवभूतेः प्रकृतिवर्णनं विशदं,
सजीवं संश्लिष्टं चास्ति । भीषणप्राकृतिकदृश्येषु कवेश्चेतो विशिष्यं
रमते । दण्डकारण्यस्य भयावहतां निदाघमध्याह्नस्य च भीषणतां कवि-
ध्वनिचित्रैश्चित्रयति । क्वचिदसौ प्रकृतेः रम्यरूपाण्यपि अंकयति । पद्य-
मेकमत्र उदाह्रियते—

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानीरवीरु-

त्प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया वहन्ति ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुंज-

स्खलनमुखरभूरि स्रोतसो निर्भरिण्यः ।

भवभूतेः प्रेमवर्णनमनुपमं भावगम्भीरं चास्ति । प्रेमविषयकोऽस्या-
दर्शो महान्वर्त्तते । तदीया प्रेमपरिभाषा अनुभूतिमाश्रित्य प्रवर्त्तते ।
तथाहि—

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यद्

विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः ॥

संस्कृतभाषायां भवभूतेरसाधारणोऽधिकारो विद्यते । भाषाऽनुचरीव तमनुसरति । भवभूतेः शैल्या विशेषो गुणस्तस्य मनोहारी शब्दविन्यासोऽस्ति । 'यं ब्रह्माणमियं देवी वागवश्येत्रानुवर्त्तते' इति गर्वोक्तिर्नार्थहीना खलु । भाषायाः प्रौढत्वं, शब्दविन्यासस्य प्राञ्जलता, व्यञ्जनायाः सौन्दर्यमर्थस्य गौरवमुत्तररामचरिते सर्वत्र दृश्यते । भवभूतेः शैल्या पाण्डित्यस्य प्रतिभायाश्चापूर्वः सन्निवेशो मणिकाञ्चनसंयोग एव ।

भवभूतेः प्रतिभा उन्मुक्ता, उदात्ता चास्ति । स खलु संस्कृतसाहित्यस्य मौलिकः कलाकारो वर्त्तते ।

एवं चाभिर्विशेषताभिर्भवभूतिः संस्कृतवाङ्मये कालिदाससमकनं स्थानमलंकरोति ।

नाटककारो विशाखदत्तः

विशाखदत्तस्य 'मुद्राराक्षसम्' संस्कृतनाटकेषु स्वविलक्षणतयाऽद्वितीयं स्थानं भजते । संस्कृतवाङ्मये केषाञ्चिन्नाटकानां कथानकं प्रणयमवलम्बते केषांचिच्च युद्धमाश्रयते । परमिदं नाटकं सर्वत इतिहासविषयमनुसरन्नपि प्रमुखतया राजनीत्या सम्बद्धम् । अनया दृष्ट्या इदं नाटकमप्रतिमम् ।

विशाखदत्तस्य रचनाकालः सामान्यतः ख्रिष्टाब्दषष्ठशताब्द्या उत्तरार्द्धमस्ति, यद्यपि नात्र मतैक्यम् । नाटककारः कस्मिंश्चिद् राजकुले जनिं लेभे । तस्य पितामहो बटेश्वरदत्तोऽथवा वत्सराजः कस्यचिद् देशस्य सामन्त आसीत् । जनको भास्करदत्तोऽथवा पृथुः महाराजपदवीमलभत । कौटिल्यार्थशास्त्रस्य, शुक्रनीतेः, दर्शनशास्त्रस्य च स प्रकाण्डः परिणत आसीत् । वैदिकधर्मावलम्बी सन्नपि स एतादृश उदारो यदन्यधर्मान्प्रति तस्य दृष्टिकोणो न मङ्गीर्णः । जैनधर्मं प्रति यत्तस्यानास्था प्रतीयते सा तस्य युगस्य धार्मिकभावनायाः एक उद्गारः ।

नाटकमिदं नहि रसप्रधानं प्रत्युत घटनाप्रधानम् ।
मुद्राराक्षसं राजनीतेः कपटप्रवन्धान्, कुमन्त्रिणश्च चारु
चित्रयति । अस्य कथानकस्य केन्द्रबिन्दुर्नन्दवंशस्य महामात्यो
राक्षसोऽस्ति । यस्य स्वामिभक्त्या प्रवीणतया चाकृष्टश्चाणक्यस्तं
चन्द्रगुप्तस्यामात्यपदमुपहारीकरोति । परं स न उररीकरोति । इदं
लक्ष्यमाश्रित्य चाणक्यराक्षसयोर्मध्ये यानि विचेष्टितानि घटितानि
तानीदं नाटकमङ्कयति ।

मुद्राराक्षसेऽपि मृच्छकटिकवद् घटनानां वास्तविकं यथातथं च
चित्रणमस्ति । घटनानामेकाग्रताऽपि अत्र दर्शनीया । वस्तुतस्तु अस्य
नाटकस्याद्यन्तमोजस्वितामूर्जस्वलतां पौरुष्यं चैकान्ततो भजते । नाटके-
ऽस्मिन् सफलनाटकापेक्षिताः सर्वेऽपि गुणाः प्राप्यन्ते । कार्यान्वितेरा-
पूर्वो निर्वाहोऽभवत् । येन नाटके प्रभावोत्पादकता नितरामुत्पन्ना ।

चरित्रचित्रणेऽपि नाटककारोऽधिकः सतर्को जागरूकश्च । तस्य
पात्रसृष्टिः सजीवा व्यक्तित्वयुता च । तुलनात्मकया शैल्या स पात्राणीत्थं
चित्रयति यत्तेषां विशेषगुणाः सर्वशो वृण्वते । चाणक्यराक्षसो-
स्तुलनात्मकं चित्रणं साकल्येन सफलतामलभत् । यदि चाणक्यः स्थिर-
चित्तः, अनुक्षणं जागरूकः, कठोरहृदयः, शाठ्यनीतिनिपुणः, दुर्दान्त-
स्तर्हि राक्षसोऽस्थिरचित्तः, विस्मरणशीलः, उदारहृदयः, सज्जनः, दम-
नीयः । एवं नाटककारश्च चन्द्रगुप्तमलयकेत्वोः, सिद्धार्थकभागुरायणयोः
निपुणकविराधगुप्तयोः, जाजालिवाहिनार्योस्तुलनात्मकं चित्रणं नितरां
भव्यमङ्कयति । मुद्राराक्षसे स्त्रीपात्राणामभाव आस्ते । केवलं सप्तमेऽङ्के
चन्दनदास्य पत्नी रङ्गमञ्चेऽभिदृश्यते । विषकन्याया अपि केवलमुल्लेख-
मात्रमेव । शृंगाररसस्यात्राभावः । केवलं कतिपयेषु स्थलेषु एव
राजनीतिकविषयाणां शृंगारिकचित्रणमवश्यमुपलभ्यते ।

केचिन्मुद्राराक्षसं वीररसप्रधानं नाटकं मन्यन्ते, केचिच्च घटना-
प्रधानम् । वस्तुतस्तु इदं नाटकं घटनाप्रधानमेव । अत एवास्य नाटकस्य
नायकश्चाणक्य एव । अन्येषां मते तु अस्य नायकश्चन्द्रगुप्तः । विदूषका-
भावेऽपि अस्य नाटकस्य रोचकता अलुण्णा । नाटकस्य कथानकमेव एता-
दृशं गहनं जटिलञ्चास्ते यद् दर्शकस्य न जिज्ञासा क्वचिदुपशाम्यति, न च
तस्य कौतुकं क्वचिदवस्यति । ओजस्विवातावरणस्यावतारणाय तथा
वीररसस्याभिव्यञ्जनायां तत्त्वतो मुद्राराक्षसं संस्कृतवाङ्मयेऽद्वितीयं
स्थानं भजते ।

मुद्राराक्षसस्य शैली प्रवाहपूर्णा, प्रसादगुणगुम्फिता प्रौढवला
चास्ते । अदीर्घाणि अस्य लाक्षणिकानि च वाक्यानि । समास-
बहुला दीर्घा पदावली अप्राचुर्येण प्रयुक्ता । अलङ्कारप्रेम सीमितं रुचिकरं
चास्ते । अलंकाराः स्थाने प्रयुक्ता अपूर्वा शोभाभावहन्ति । शब्दविन्यास
सशक्तो मनोहारी च । एकं पद्यमुदाह्रियते—

आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभां

सन्ध्यारुणामिव कलां शशलाब्धनस्य ।

जम्भाविदारितमुखस्य मुखात् स्फुरन्तो

को हतुमिच्छति हरेः परिभूय दंष्ट्रान् ॥

चाणक्यस्य राजनीतेः वैचित्र्यमपि दृश्यताम्—

मुहुर्लक्ष्योद्भेदा मुहुरधिगमाभावगहना

मुहुः सम्पूर्णाङ्गी मुहुरतिक्रशा कार्यवशतः ।

मुहुर्नश्यद्वीजा मुहुरपि बहुप्रापितफले

त्यहो चित्रकारा नियतिरिव नीतिर्नयविदः ॥

चाणक्यस्य कुटीरस्य वर्णनमप्यप्रतिममास्ते—

उपलशकलमेतद् भेदकं गोमयानां

वटुभिरुपहतानां बर्हिषां स्तूपमेतत् ।

(६५)

शरणमपि समिद्धिः शुष्यमाणाभिराभि-
र्विनमितपटलान्तं दृश्यते जीर्णकुड्यम् ।

विशाखदत्तस्यान्यदपूर्णं देवीचद्रगुप्तनाटकमप्युपलब्धम् । यस्य
वृत्तमपि राजनीतिमितिहासं चावलम्बते ।

विशाखदत्तस्य प्रतिभा उन्मुक्ता, उदात्ता चास्ति । स खलु संस्कृत-
साहित्यस्य मौलिकः कलाकारो वर्त्तते । तदीयं मुद्राराक्षसं विश्व-
स्मिन्नपि जगति लब्धख्याति विश्वसाहित्येऽपूर्वं पदमलङ्करोति ।

—:०:—

नाटककारो भट्टनारायणः

संस्कृतवाङ्मये वीररसप्रधानेषु नाटकेषु वेणीसंहारमतिलोकप्रियं
नाटकमस्ति । नाट्यशास्त्रस्य नियमानुसृत्य भट्टनारायणेनेदं विरचितम् ।
अनेन हेतुना कथानकस्य गतिरवरुद्धा । परं सन्धीनां पताकास्थानकानां च
सन्निवेशः समुचितस्थानेषु सञ्जातः ।

वेणीसंहारस्य कथा महाभारतमूला वर्त्तते । राजसभायां दुःशासने-
नापमानिता द्रौपदी इमा प्रतिज्ञामकरोद् यत्सा तावत्कालं स्ववेणीं न
विभूषयिष्यति यावत्कालमस्य निराकरणं न भविष्यति इति हेतोः वेणी-
संहारमिति नाम्नोऽन्वर्थत्वम् । इदं शीर्षकं भट्टनारायणस्योद्भावनया
उद्भूतम् । महाभारते क्वचिदपि अस्योल्लेखो नास्ति । पदे पदे नवीनो-
द्भावनया उपलभ्यते । प्रथमाङ्के सन्धिप्रस्तावार्थं सञ्जयस्थाने श्रीकृष्णस्य
प्रेषणं नूतनोद्भावनाऽस्ति । समस्तो द्वितीयाङ्कः कल्पनया प्रसूतः ।
तृतीयाङ्कस्य प्रवेशकः नवीनकल्पनायाः फलम् । पञ्चमाङ्कः कल्पनया
परिपूरित आस्ते । षष्ठाङ्केऽपि विविधा नूतनाः कल्पना अभिदृश्यन्ते ।
'वेणीसंहारस्य' पात्राणि इतिहासप्रसिद्धानि सन्ति । परम्पराप्राप्तमेव
तेषां चरित्रं परिष्कृत्य अत्र प्रस्तौति कविः । भीमसेनस्य चरित्रमति-
व्यापकं, प्रभावशालि, आकर्षकञ्चास्ति । तस्यौजस्विताया अदम्यपराक्रम-

स्य परिचयस्तस्य भाषणैः सर्वदा व्यक्तीभवति । दुर्योधनस्य चरित्रमपि उदात्ततया परिपूरितमास्ते । तस्य चरित्रस्य सर्वाधिका विशेषता आत्म-विश्वासस्यातिरेकः । पराक्रमप्रदर्शनावसरे भानुमत्या सह रतिक्रीडायाः संलापस्तस्य चरित्रं दूषयति । मम्मटोऽस्य गणना अक्राण्डे प्रथनमित्यस्यान्तर्गतं मन्यते । स्वाश्रितान्प्रति तस्य हृदये महती दया खलु । तत्त्वतः स शौर्यस्य प्रतिनिधिः ।

अश्वत्थामा शौर्यस्य पराक्रमस्य च सजीवा प्रतिमाऽस्ति । परं तस्य व्यक्तित्वमपूर्णमेव । कर्णस्य पिशुनतया विलुब्धः सः स्वान्तःसत्त्वस्य बहिः प्रदर्शनं न करोति । अदम्यशौर्यस्याश्रयोऽश्वत्थामा स्वगुणानभ्यन्तरे पिण्डीकृत्य तिष्ठति ।

कर्णस्य चरित्रमपि मार्मिकमास्ते । परं तस्य प्रदर्शनमेवेत्यत्त्वल्पं यत्तस्य विकासो नाभवत् । तस्य वीरता स्पृहणीया खलु । स कूटनीतिज्ञः आत्मनिष्ठो वीरेश्वरोऽस्ति । पौरुषे तस्य महती आस्था आस्ते ।

युधिष्ठिरो वीरः सन्नपि न्यायात्पथो न विचलति । स प्रशान्तात्मा न्यायप्रियश्चास्ते । इति हेतोः स प्रयत्नेन क्रोधं वशीकरोति । अनुजान्प्रति तस्य हृदये महान् स्नेहो वर्त्तते ।

द्रौपदी अपमानिता, तिरस्कृता, विदलिता च नारी अस्ति । अनेन हेतुना तस्याः क्रोधावेगोऽतितीव्रः । अवलाऽपि सा पौरुषे विश्वसिति । युधिष्ठिरस्य न्यायप्रियतां सा दुर्बलतायाः प्रतीकं मन्यते । अतोऽर्थं सा भीमस्य पराक्रमं भूरि भूरि श्लाघते । अन्यपात्राणां चरित्रचित्रणमपि व्यक्तित्वयुतं सजीवं च । एवं चरित्रचित्रणे नाटककारस्य प्रतिभाऽप्रतिमा ।

आधुनिका विद्वांसो भीमस्य नाटकस्य नायकं मन्यन्ते । प्राचीना विचक्षणा युधिष्ठिरं प्रधानपात्रं स्वीकुर्वन्ति । दुर्योधनः खलु प्रति-नायकः ।

(६७)

वेणीसंहारस्य प्रमुखो रसो वीर एव । शृंगाररौद्रौ चाम्याङ्गरसौ ।
वीररसस्यैकमुदाहरणं पर्याप्स्यति—

तातं शस्त्रप्रहणविमुखं निश्चयेनोपलभ्य
त्यक्त्वा शंकां खलु विदधतः पाणिमस्योत्तमांगे ।
अश्वत्थामा करधृतधनुः पाण्डुपाञ्चालसेना-
तूलोत्क्षेपप्रलयपवनः किं न यातः स्मृतिं ते ।

शृंगाररसस्याप्येकं पद्यमुदाह्रियते—

प्रेमावद्धस्तिमितनयनापीयमानाब्जशोभं
लज्जायोगादविशदकथां मन्दमन्दस्मितं वा
वक्त्रेन्दुं ते नियममुषितालक्तकाग्राधरं वा
पातुं वाञ्छा परमसुलभं किं न दुर्योधनस्य ।

भीमसेनस्य प्रतिज्ञाया भव्यं चित्रमधस्तने पद्येऽवलोक्यताम्—

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥

वेणीसंहारस्य शैली गौडी प्रौढबला चास्ते । अस्याः श्लाघायां
कश्चित्कविराह—

ओजः संसूचकैः शब्दैः युद्धोत्साहप्रकाशकैः ।

वेण्यामुज्जृम्भयन् गौडीं भट्टनारायणो बभौ ॥

अलंकाराः स्थाने प्रयुक्ता अपूर्वा शोभामावहन्ति । शब्दविन्यासः सशक्तो
मनोहारी च ।

वस्तुतस्तु कथानकस्य शैथिल्येऽपि वेणीसंहारस्य चरित्रचित्रणं
रसाभिव्यक्तिश्चाप्रतिमे स्तः इति हेतोर्भट्टनारायणस्य प्रतिभा श्लाघनीया
स्पृहणीया चस्ति ।

(६८)

महाकविः बाणभट्टः

बाणभट्टः संस्कृतसाहित्यस्यैककः कविः यस्य जीवनवृत्तस्य सस्वन्धेऽस्माकं पर्याप्तं ज्ञानमस्ति । तस्य पूर्वजः कुबेरः कर्मनिष्ठः, श्रुतान्वितः शास्त्राभिज्ञश्चासीत् । कुबेरस्य चत्वारः पुत्राः—अच्युतः, ईशानः, हरः, पाशुपतः—आसन् । पाशुपतस्य पुत्रोऽर्थपतिरभवत् । अर्थपतेरेकादशसु पुत्रेषु एकश्चित्रभानुरासीत् । अस्य चित्रभानोः सुतो बाणः । शैशवे एव बाणस्य पितरौ दिवंगतौ ।

बाणस्य पार्श्वे प्रचुरा पैत्री सम्पत्तिरासीत् । संरक्षणाभावाद् बाणो देशाटनकारी सञ्जातः । बाणस्य मित्राणि एवंपाणि आसन्—कतिपया विद्वांसः, कतिपयाश्चौराः कतिपया नर्तकाः, कतिपया नटाः, कतिपया ऐन्द्रजालिकाः । देशः देशान्तरमटन्वाणो बुद्धिसम्पन्नोऽनुभवी चाभवत् । प्रत्यावर्त्य स विद्याध्ययनमकरोत् ।

बाणभट्टः श्रीहर्षवर्धनस्य राजकविरासीत् । हर्षवर्धनस्तं 'वश्यवाणी-कविचक्रवर्ती' इत्युपाधिना विभूषयति स्म । अतो बाणस्य स्थितिकालः सुगमतयाऽनुमातुं शक्यते । बाणभट्टस्य स्थितिकालः ख्रिष्टाब्दपूर्वसप्तम-शतकमस्ति । वामनस्य काव्यालंकारसूत्रे उद्धृतेन कादम्बर्या गद्येनापि कवेरस्योपयुक्तः कालः सिध्यति ।

'हर्षचरितम्' बाणस्य प्रथमा गद्यकृतिरस्ति । बाण इमामाख्यायिका-माचक्षते । ऐतिहासिककाव्यरचनाया वास्तविक आरम्भो हर्षचरितेन भवति ।

हर्षचरितं साहित्यिकशैलीमाश्रित्य लिखितमेकं रोचकं वर्णनात्मकं गद्यकाव्यमस्ति काव्यसौन्दर्यं वर्णनाशक्तिश्चात्राप्रतिमे स्तः । हर्षचरित-स्य शैली आलंकारिका कल्पनाप्रचुरा च वर्तते । तत्कालीनानां सामाजिक-

व्यवस्थानां, राजनीतिकादर्शानां, सामाजिकव्यवस्थानां च हर्षचरिते सुन्दरं चित्रणमस्ति । भासकालिदासप्रवरसेनभट्टारहरिश्चन्द्रादयराजप्रभृतीनां समयनिर्धारणमप्यस्य साहाय्येन भवति । सोड्डलो हर्षचरितस्य मुक्तकण्ठेनेत्थं श्लाघामकरोत्—

वाणः कवीनामिह चक्रवर्ती चकास्ति यस्योज्ज्वलवर्णशोभाम् ।

एकातपत्रं भुवि पुष्पभूतिवंशाश्रयं हर्षचरित्रमेव ॥

कादम्बरी संस्कृतसाहित्यस्य सर्वोत्कृष्ट उपन्यासोऽस्ति । तस्याः समस्ता कथा कौतूहलेनापूरिता आस्ते । पाठकानामुत्कण्ठोत्तरोत्तरं वर्धते । नायिकायाः कादम्बर्या उल्लेखो मध्यस्थले कृतः कविना । महाश्वेतायाः प्रणयकथा मूलकथाया उपोद्घातत्वेन निबद्धा । कथामुखे शूद्रकस्य राजसभायामद्भुतेन शुकेन सार्धमायान्त्याश्चाण्डालकन्यायाः प्रवेश ईदृग्गुह्यं यत्पाठको वलाद् रहस्यभेदायोत्कण्ठते । उपसंहारे चेदं रहस्यं भिद्यते । मूलकथाया उपकथायाश्च समन्वयः कवेर्वस्तुविन्यासकौशलं प्रकटयति ।

वाणभट्टस्य पात्राणि नहि भूलोकस्य पात्राणि, तानि तु चन्द्रलोके, गन्धर्वलोके, मर्त्यलोके चाप्रतिहतगत्या पर्यटन्ति । कथानके शाकुन्तलवत्स्वर्लोकभूलोकयोर्मिलनमास्ते । वाणस्य कृते कथातत्त्वं चरित्रचित्रणं च नहि तावती अनिवार्यं यावन्ति सन्ति विविधाप्रासंगिक वर्णनानि, यैः कादम्बरी परिपूर्णाऽस्ति । तथापि तस्य पात्राणि नहि सर्वथा व्यक्तित्वशून्यानि जीवरहितानि च । कादम्बर्याः पात्राणि आदर्शवादिनो वाणस्य हस्तपुत्तलिका अवश्यमेव सन्ति, परं वाणेन तेषां सञ्चालनमियता कौशलेन कृतं यत्तानि सजीवानि व्यक्तित्वयुतानि चाभवन् । वस्तुतस्तु वाणस्य पात्रसृष्टिः सजीवा व्यक्तित्वयुता च विद्यते । प्रजापालकस्य पराक्रान्तस्य शूद्रकस्य वीराकृतिः सर्वेषां हृदये उत्साहस्य संचारं

करोति । व्यंघहारकुशलोऽमात्यः शुक्नासः, शुभ्रवसना तपस्विनी
महाश्वेता, कमनीयकलेवरा कादम्बरी—एतानि पात्राणि पाठकानां हृदये
स्वकीयमनाशयं प्रभावमङ्कयन्ति । कादम्बर्याश्चरित्रचित्रणं कल्पनाविभव-
स्य वर्णनपटुतायाः, मनोवृत्तीनां सूक्ष्मनिरीक्षणस्य च निदर्शनं खलु ।

बाणभट्टस्य प्रणयचित्रणमप्यत्यधिकमुदात्तं रमणीयं चास्ति ।
कादम्बरीचन्द्रापीडयोः प्रथममिलनप्रसङ्गे प्रथमरागोद्बोधनस्य भाषिक-
चित्रणमपि दर्शनीयम्—‘अथ तस्याः कुसुमायुध एव स्वेदमजनयत्,
ससंभ्रमोत्थानश्रमो व्वपदेशोऽभवत् । उरुकम्प एव गतिं रूरोध, नूपुर-
रवाकृष्टहंसमण्डलमपयशो लेभे । निःश्वासप्रवृत्तिरेवांशुकं चलं चकार,
चामरानलो निमित्ततां ययौ । अन्तःप्रविष्टचन्द्रापीडस्पर्शलोभेनैव
निपपात हृदये हस्तः, स एव करः स्तनावरणव्याजो बभूव । आनन्द
एवाश्रुजलमपातयत् चलितकर्णावतंसकुसुमरजो व्याजमासीत् ।
लज्जैव वक्तुं न ददौ, मुखकमलपरिमलागतालिवृन्दं द्वारतामगात् ।
मदनशरप्रथमप्रहारवेदनैव सीत्कारमकरोत्, कुसुमप्रकरकेतकीकण्टक-
क्षतिः साधारणतामवाप । वेपथुरेव करतलमकम्पयत्, निवेदनोद्यत-
प्रतीहारनिवारणं कपटमभूत् । तदा च कादम्बरी विशतो मन्नथस्यापि
मन्नमथ इवाभूद् द्वितीयः, तथा सह यो विवेश चन्द्रापीडहृदयम् । तथाहि,
असावपि तस्या रत्नाभरणद्युतिमपि तिरोधानममंस्त, हृदयप्रवेशमपि
परिग्रहमगणयत्, भूषणरवमपि संभाषणमन्यत, सर्वेन्द्रियाहरणमपि
प्रसादमचिन्तयत्, देहप्रभासंपर्कमपि सुरतसमागमसुखमकल्पयत् ।

अस्मिन्नुद्धरणे कविर्युगपन्नायिकानायकयोः प्रथमदर्शनजन्यस्य
रागोद्बोधस्य चित्रणमकरोत् । महाश्वेतापुण्डरीकयोः प्रथममिलनस्य
चित्रणमप्यतिमार्मिकं भव्यं चास्ति । चास्ति

विप्रलम्भशृंगारस्योदाहरणे महाश्वेताविलाप एवं कादम्बरीविरह-

वर्णनं च स्तः । नारी सौन्दर्यवर्णनेऽपि वाणः खलु पटुः । चाण्डालकन्या-
विलासवतीवारविलासिनीप्रभृतीनां भव्यं चित्रणमस्य निदर्शनं वर्तते ।
वाणभट्टः कदाचित्सुखसमृद्धिसमन्वितजीवनस्य कदाचिद् भोगविलाषा-
नुरञ्जितजीवनस्य, कदाचिच्च तपस्विजीवनस्य मार्मिकाभिव्यञ्जनायां
निरतो खलु । कस्तुतस्तुः कवेरनुभवो विशालो विविधो यथार्थश्चास्ति ।

वाणभट्टस्य प्रकृतिवर्णनं विशदं, सजीवं, संश्लिष्टं चास्ति । क्वचिद्
भीषणप्राकृतिकदृश्येषु कवेश्चेतो रमते, क्वचिदसौ प्रकृतेः रम्यरूपाण्य-
प्यङ्कयति । एतेषां प्राकृतिकदृश्यानां स्वरूपस्य हृदयेऽङ्कनाय स बहु-
विधानामलंकाराणां प्रयोगमकरोत् । उपमोत्प्रेक्षापरिसंख्याविरोधाभास-
प्रभृतीनलंकारान् पुरस्कृत्य स वर्ण्यविषयस्य मनोहारिणीमभिव्यञ्जना-
मकरोत् । विन्ध्यारण्यस्य भयावहतां यावत्या सफलतया कविरङ्कयति सा
तत्त्वतो विस्मापिका । तपोवनस्य वर्णनमप्यप्रतिममास्ते । ऋतूनां चित्रण-
मप्यतिमार्मिकं विद्यते । प्रभातसन्ध्याऽन्कारचन्द्रोदयादीनां विभिन्न-
प्राकृतिकदृश्यानां वर्णनमपि अतिसहृदयतया यथार्थतया च
अंकयति कविः ।

अच्छोदसरोवरस्य वर्णनमपि वाणभट्टस्य निरीक्षणशक्तिप्राचुर्यस्य
सुतरां बोधकम् । सायंकालस्याधस्तनं वर्णनं लोकोत्तरमास्ते ।

“कापि विहृत्य दिवसावसाने लोहिततारका तपोवनधेनुरिव कपिला
परिवर्तमाना सन्ध्या तपोधनैरदृश्यत । अचिरप्रोषिते सवितरि शोकविधुरा
कमलमुकुलकमण्डलुधारिणी हंसप्रतिदुकूलपरिधाना मृणालधवलयज्ञो-
पवीतिनी मधुकरमण्डलान्धवलयमुद्वहन्ती कमलिनी दिनपतिसमागमव्रत-
मिवाचरत् । अपरसागराम्भसि पतिते दिवसकरे वेगोत्थितमम्भःसीकरमिव
तारागणमन्वरमधारयत् । अचिराच्च सिद्धकन्यकाविजिप्तसन्ध्यार्चन-
कुसुमशबलमिव तारकितं वियदराजत । जणेन चोन्मुखेन मुनिजनेनोर्ध्व-

विप्रकीर्णैः प्रणामाञ्जलिसलिलैः चाल्यमान इवागलदखिलः सन्ध्यारागः ॥

स्थाने प्रयुक्ता अलंकारा अपूर्वा शोभाभावहन्ति । उपमोत्प्रेक्षाश्लेष-
विरोधाभासप्रभृतीनामलंकाराणां व्यवहारो भावोदकार्थं, सश्लिष्टार्थं
प्रभावोत्पादकार्थं च कृतः कविना । परिसंख्याऽलंकारस्य तु वाणभट्टः
सम्राट् खलु । नह्यन्येन केनचित्कविना शिष्टपरिसंख्याया एतादृश-
श्चमत्कारपूर्णः प्रयोगः कृतः । हर्षचरिते वाणेन आदर्शगद्यस्य ये गुणा
निरूपितासेते तस्य गद्ये पूर्णरूपेण विद्यन्ते—

नवोर्थो जातिरग्राभ्या श्लेषः स्पष्टः स्फुटो रसः ।

विकटान्नरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम् ॥

अर्थस्य नवीनता, स्वभावोक्तेः नागरिकता, श्लेषस्य स्पष्टता, रसस्य
स्फुटता, अन्नरस्य च विकटबन्धता युगपत्तस्य गद्यकाव्यस्य शोभां
प्रकटयन्ति । श्लेषप्रयोगेऽपि कविर्नितान्तः सफलः खलु । 'निरन्तर-
श्लेषवनाः सुजातयो महास्रजश्चम्पककुड्मलैरिव' इत्युक्तिः कादम्बरी-
मुद्दिश्यैव कथिता केनापि । रसनोपमाया इदमुदाहरणं कीदृङ् मनोरम-
मस्ति ।

“क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव
नवपल्लवेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव
मदेन नवयौवनेन प्रदत्तम् ।”

परिसंख्याया अयं मनोहारी प्रयोगो विदग्धानां हृदयं नितान्तमाव-
र्जयति । यत्र वाणभट्टो जावालेराश्रमस्य सुन्दरं चित्रमङ्कयति—

“यत्र च महाभारते शकुनिवधः, पुराणे वायुप्रलपितं, वयः परिणामे
द्विजपतनम्, उपवनचन्दनेषु जाड्यम्, अग्नीनां भूतिमत्त्वमेणकानां
गीतव्यसनं, शिखण्डिनां नृत्यपक्षपातः, भुजङ्गमानां भोगः, कपीनां
श्रीफलाभिलाषः, मूलानामधोगतिः ।”

कादम्बर्या हृदयपत्रस्य प्राधान्यमस्ति । मानवीयभावानामभिव्यक्तौ

(१०३)

कोमलमनोभावनानां च मार्मिकविश्लेषणे वाणोऽद्वितीयः, खलु । कस्या
अपि मनोदशाया विस्तृतं, विशदं, सजीवं च वर्णनं वाणभट्टस्य विशेषता
ऽऽस्ते । भावगाम्भीर्येऽप्रतिमः खलु कविः ।

वाणभट्टस्य शैली गद्यकवीनां कृते आदर्शभूताऽस्ति । अस्य लेखन-
शैली विषयवर्णनस्य नितान्तमनुरूपा खलु । चित्रणस्य सजीवतां प्रभाव-
शालितां चोत्पादयितुं कविः समासबहुलामोजगुणमण्डितां च शैलीं
स्थाने स्थानेऽवश्यमाश्रयते परमन्यत्रादीर्घवाक्यानि प्रयुज्य स स्वशैलीं
सशक्तां मार्मिकां चाकरोत् । कपिञ्जलो ब्रह्मचारी मदनव्यथासंतप्तं
पुण्डरीकं भर्त्सयति—

“सखे पुण्डरीक, नैतदनुरूपं भवतः । क्षुद्रजनहृण एष मार्गः ।
धैर्यधना हि साधवः । किं यः कश्चित्प्राकृत इव विकलीभवन्तमात्मानं न
रुणात्सि । क्व ते तद् धैर्यम् । क्वासौ इन्द्रियजयः ।”

तत्त्वतो वाणस्य गद्यशैल्यां वर्ण्यविषये चाद्भुतं सामञ्जस्यं विद्यते ।
राजशेखरस्य मते वाणभट्टस्य शैली पाञ्चाली खलु—

शब्दार्थयोः समो गुम्फः पाञ्चाली रीति रिस्यते ।

शिलाभट्टारिकावाचि वाणोक्तिषु च सा यदि ॥

वाणभट्टस्य वर्णने स्निग्धता, रुचिरता, चिक्रणता च गोचरीभवन्ति ।
'कथितपदता' तु गवेष्ट्यमाणाऽपि न क्वचित्प्रत्यक्षीभवति । नवपदविन्यासो,
नूतनाऽर्थाभिव्यक्तिः, मंजुलो भावभंगी च पदे पदे पाठकानां चित्तमा-
वर्जयन्ति ।

इमे एव सन्ति ते गुणा यैराकृष्टो धर्मदास आह—

रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।

सा किं तरुणी ? नहि नहि वाणी वाणस्य मधुरशीलस्य ॥

(१०४)

महाकविः श्रीहर्षः

माघानन्तरं विरचितेषु महाकाव्येषु हासयुगमाविर्भवति । अस्मिन् युगे वास्तविकी सृजनशक्तिर्न संलक्ष्यते । सकलमपि साहित्यमनुकरणात्मकं वर्तते । काव्येषु स्वतन्त्रकविताशक्तिः कल्पनावेगो वा न गोचरीभवति । एतेषु हासकालीनेषु कविषु रत्नाकरकविराजादीनां नामान्युल्लेखनीयानि सन्ति । श्रीहर्ष एतेषु उत्तरकालीनेषु कविषु उत्कृष्टतमं पदमलंकरोति । अस्य प्रसिद्धं महाकाव्यं नैषधीयचरितं बृहत्त्रय्यां प्राप्तपदमस्ति । श्रीहर्षोऽन्यानप्यनेकान् ग्रन्थानरचयत् ।

श्रीहर्षो द्वादशशताब्द्या कान्यकुब्ज (कन्नौज) नृपतेर्जयचन्द्रस्य राजकविःसीत् । तत्र सोऽपूर्वं मान्यत्वमलभत । अधस्तने श्लोके तस्याभिव्यक्तिः सुष्ठु कृता श्रीहर्षेण—

ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्,
यः साक्षात्कुरुते समधिषु परं ब्रह्मप्रमोदार्णवम् ।
यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः,
श्री श्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम् ।

काश्मीरे तस्य महाकाव्यं महतीं श्लाघामलभत—“काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्महा ।” श्रीहर्षो नहि केवलं सर्वोत्कृष्टो महाकविरेवासीत्प्रत्युत स प्रकाण्डः पण्डितोऽपि । पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः श्रीहर्षोऽनुपमं निदर्शनमस्ति । यः श्रीहर्षः काव्यकलाया अप्रतिमं शृंगारभूतं नैषधीयकाव्यमगुम्फत् स एव प्रखरपाण्डित्यस्य चूडान्तं निदर्शनरूपं ‘खण्डनखण्डखाद्यम्’ अरचयत् । यः श्रीहर्षो नैषधीयचरितं लिखित्वा काश्मीरेऽपि जयमलकीर्तिप्रताकां निचखान स एव कान्यकुब्जेश्वरस्य सभायां स्वपञ्चजनकस्य विजेतारं तार्किकप्रकाण्डमुदयनं पराजयत् ।

(१०५)

श्रीहर्षस्य दार्शनिकज्ञानं नितान्तं प्रौढमुत्कृष्टं चास्ते ।
 संस्कृतवाङ्मये श्रीहर्षमन्तरा नह्यभ्यः कश्चित्कविरुपलभ्यते, यस्मिन्
 कवित्वदार्शनिकत्वयोः प्रतिभापाण्डित्योश्च ईदृशो मञ्जुलः समा-
 वेशोऽस्ति । षड्दर्शनस्य तस्य ज्ञानं चतुरस्रं खलु । अद्वैतवेदान्तस्य
 स प्रौढ आचार्योऽस्ति । नैषधीयचरितस्य सप्तदशसंख्यकः सर्गः
 कस्यचिद् दर्शनग्रन्थस्य अंशः प्रतीयते । अयं सर्गो दार्शनिक-
 पाण्डित्यस्य निकपग्रावा आस्ते । अद्वैतवेदान्ते श्रीहर्षस्य महती
 आस्था वर्तते—

साप्नुं प्रयच्छति न पञ्चचतुष्टये तां

तल्लाभशंसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे ।

श्रद्धां दधे निषधराङ्गविमतौ मताना—

मद्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोकः ।

श्रीहर्षस्य काव्यादर्शः कालिदासस्य कुमारसम्भवं माघस्य च
 शिशुपालवधं वर्तते । इयं तुलनया स्फुटीभवति । दमयन्ती-
 स्वयंवरस्य कल्पना इन्दुमतीस्वयंवरमाश्रयते । नैषधीयचरितस्य
 एकादशसंख्यकस्य सर्गस्य प्रभातवर्णनं शिशुपालवधमनुकरोति ।

सुन्दरः शब्दविन्यासः, समुचितो भावनिर्वाहः, अपूर्ण
 कल्पनोद्भूयन्. सजीवं प्रकृतिचित्रणं चास्य महाकाव्यस्यापूर्वा शोभा-
 मावहन्ति । वस्तुतस्तु संस्कृतवाङ्मये एतन्महाकाव्यमप्रतिमं स्थानं
 भजते । अस्य सरसता, भावोद्रेकता च कस्य सहृदयस्य चित्तं
 नापहरतः । शब्दार्थयोर्नवीनत्वं सर्वत्र दृश्यते । तत्त्वतो नैषधीयचरितम्
 'एकार्थमत्यजतो नवार्थघटनाम्' इत्यस्य सार्थकमुदाहरणमस्ति ।
 शब्दालङ्कृतीनां मधुरो भङ्गोऽपि अस्मन्मनांसि मोहयति । कवेः पद-
 लालित्यमनुत्तमं वर्तते—'नैषधे पदलालित्यम् ।' वस्तुनोऽनुप्रासस्य

चमत्कारोऽप्रतिमो वत्तते । एकं पद्यमुदाह्रियते—

देवी पवित्रितचतुर्भुजवामभागा वागालपत्पुनरिमां गरिमाभिरामाम् ।
एतस्य निष्कृपकृपाणसनाथपाणेः पाणिग्रहादनुगृहाण गणं गुणानाम् ॥

स्थाने प्रयुक्ता अलंकारा अपूर्वा शोभामावहन्ति । यमकालंकारस्यै-
कमुदाहरणं प्रस्तूयते—

लोकेशकेशवशिवापि यश्चकार शृंगारसान्तरभृशान्तरशान्तभावान् ।
पञ्चेन्द्रियाणि जगतामिषुपञ्चकेन स क्षोभयन् वितनुतां वितनुर्मदं नवः
उत्प्रेक्षालंकारस्याप्येकं पद्यं दर्शनीयम्—

निलीयते ह्रीविधुरः स्वजैत्रं श्रुत्वा विधुस्तस्य मुखं मुखान्नः ।

सूरे समुद्रस्य कदापि पूरे कदाचिदभ्रभ्रमदभ्रगर्भे ॥

वस्तुतः श्रीहर्षस्य श्लेषयमकानुप्रासेषु महती प्रवृत्तिरस्ति । स
स्वकृतिं 'परीरम्भक्रीडाचरणशरणा' इति मन्यते । त्रयोदशे सर्गे श्लेषा-
लंकारस्य चमत्कारो दर्शनीयः । यत्रैकस्मिन् पद्ये पञ्च प्रस्तुतार्थाः
विद्यन्ते ।

श्रीहर्षः स्वमहाकाव्यं 'शृंगारामृतशीतगुः' इति जोषुष्यते स्म । रमणां-
रूपचित्रणे शृंगाररसस्य मधुरव्यंजनायां कवेः सहृदयता सर्वत्र दृग्गोचरी-
भवति । अधस्तने पद्ये दमयन्त्या अलौकिकस्य सौन्दर्यस्य कीदृगनुपमं
चित्रणमस्ति—

हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।

कृतमध्यविलं विलोक्यते धृतगम्भीरखनीखनीलिमा ॥

शृंगाररसस्याप्येकं पद्यमुदाह्रियते—

तां मिथोऽभिदधतीं सखीं प्रियस्यात्मनश्च स निशाविचेष्टितम् ।

पार्श्वगः सुरवरातिपथां दधद्दृश्यतां श्रतकथो हसन् गतः ॥

विप्रलम्भशृंगारस्याप्येकं पद्यं द्रष्टव्यम्—

स्मरहुताशनदीपितया तया बहुमुहुः सरसं सरसीरुहम् ।

श्रपितुमर्धपथे कृतमन्तरा श्वसितनिर्मितमर्मरमुज्झितम् ॥

अधस्तने पद्ये श्रीहर्षस्य कल्पनायाश्चमत्कारोऽपि दृष्टव्यः—

निविशते यदि शूकशिखा पदे सृजति सा क्रियतिमिव न व्यथाम् ।

सृदुतनोर्वितनोतु कथं न तामवनिभृत्तु प्रविश्य हृदिस्थितः ॥

दमयन्त्या नखशिखवर्णनस्य सम्पेपणं सीमानमतिगच्छति । अन्येषां

रसानामपि तस्य कृतिषु उन्मीलनमस्ति । वैदर्भि गुणैरुदारैरित्युक्त्वा
प्रतीयते यत् श्रीहर्षस्य शैली वैदर्भी ।

अप्रस्तुतविधानसंग्रहः कृतः कविना स नितरां रुचिकरोऽस्ति—

ऊर्ध्वार्पितन्युब्जकटाहकल्पे

यद् व्योम्नि दीपेन दिनाधिपेन ।

न्यधायि तद्भूमिमिलद् गुरुत्वं

भूमौ तमःकञ्जलमस्खलत्किम् ॥

सन्ध्याकालस्य रागस्यः कीदृक् चमत्कारपूर्णं वर्णनमधस्तने पद्ये ऽस्ति—

कालः किरातः स्फुटपद्मकस्य वधं व्यधाद्यस्य दिनद्विपस्य ।

तस्यैव सन्ध्यारुचिरास्रधारा ताराश्च कुम्भस्थलमुक्तकानि ॥

एभिरेव गुणैः श्रीहर्षः सर्वोत्तमः कविरजायत, माघभारविभ्यामपि
स विशिष्टः । तथाहि—

तावद्भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः ।

उदिते नैपथे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः ॥

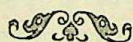
परमियमुक्तिर्नाधुनिकानां मते यथार्थोक्तिः । कामं सन्तु श्रीहर्षे कथिता
गुणः, परमेषां सीमोल्लङ्घस्तस्य कवितायां दोषमुत्पादयति ।
यदि श्रीहर्षः पूर्ववर्तिनां कवीनां गुणान् निजकाव्ये समावेशयत् तदीय-

दोषानपि सोऽनावश्यकतया प्रगुणयाञ्चकार । तस्य काव्ये मौलिक-
ताया अभाव एव सर्वप्रथमं महान्दोषः । यतो हि तत्काव्यं कालि-
दासमाधयोः कवितामनुसरति सर्वांशतया । अन्यच्च तस्मिन्न तथा
काव्यप्रतिभा समुल्लसति यथा पाण्डित्यस्य महिमा । तस्य शब्दक्रीडा
भाषायाश्च सम्पेषणं, सीमानमतिगच्छति । तस्य कविता न स्वतः
प्रसृतानां भावनामुद्रेकः, अपितु श्रमसाध्या पाण्डित्यभाराक्रान्ता
चास्ति । श्रीहर्षस्य कृते न मूलकथा तावत्यनिवार्या यावन्ति सन्ति
विविधाप्रांसगिकवर्णनानि, यैः हर्षकाव्यं परिपूर्णमस्ति ।

तथापि श्रीहर्षस्य गुणा नोपेक्षितुं शक्यन्ते । तस्याः परिमिता
कल्पनाशक्तिरूपेणाप्रतिभा, पदानामनुपमं लालित्यं भाषायामपूर्वोऽधि-
कारः शब्दावल्याश्चानन्तः कोशः नितान्तं श्लाघ्या गुणाः । दर्शनाट्य-
शास्त्रकामशास्त्रव्याकरणशास्त्रसंगीतशास्त्रालंकारशास्त्रादिविषयेषु तस्य
पारङ्गतत्वं विशिष्टस्थलेषु प्रत्यक्षीभवति ।

इमे एव सन्ति ते गुणा यैराकृष्टास्तस्य भक्ता आहुः—

उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः ।

महाकविभारविः

कालिदासपरवर्त्तिषु कविषु भारवेर्नाम अग्रगण्यं वर्त्तिते । कवित्व-
शक्तेर्दृष्ट्या संस्कृते तस्य स्थानमुत्कृष्टमास्ते ।

चतुस्त्रिंशदुत्तरषट्शततमे (६३४ तमे) ख्रिष्टाब्दे दक्षिणात्यस्य
चालुक्यवंशीयस्व नृपस्य पुलकेशिद्वितीयस्य ऐहोलशिलालेखे कालि-
दासेन सह भारवेरपि उल्लेखो वर्त्तिते ।

येनायोजिनवेश्मस्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेश्म ।

स विजयातां रविकीर्त्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्त्तिः ।

अयं शिलालेखो दक्षिणस्य बीजापुरमण्डलान्तर्गतस्यैहोलनामक-
ग्रामस्य जैनमन्दिरादुपलब्धः । अस्य शिलालेखस्य समयः चतुस्त्रिंशदुत्तर-
षट्शततमः ख्रिष्टाब्दोऽस्ति ।

अनेन एतावन्तु निश्चितमेव यदयं कविस्ततः प्रागेव विपुलां कीर्त्ति-
मलभत ।

अवस्तीमुन्दरीकथानुसारं भारविर्दक्षिणभारतस्य निवासी आसीत् ।
पुलकेशिद्वितीयस्यानुजस्य विष्णुवर्धनस्यायं सभापण्डित आसीत् ।

भारविरनन्यः शिवभक्तो नीतिमर्मज्ञश्चासीत् । उज्जयिनीसभां
कालिदास इव भारविरपि उक्ततार ।

अधस्तनेन पद्येन भारविः ‘आतपत्रभारविः’ इति प्रसिद्धिमुपगतः ।

उत्फुल्लस्थलनलिनीवनादमुष्मा-

दुद्भूतः सरसिजसम्भवः परागः ।

वात्याभिर्वियति विवर्तितः समन्ता-

दाधत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् ॥

भारवेरेकमात्रं काव्यं तदीयं किराताजुर्नीयमस्ति । अस्य कथा महा-
भारतमूला वर्त्तते । संस्कृतबृहत्त्रय्यामस्य काव्यस्य प्रथमं स्थानमस्ति ।
काव्येऽस्मिन्महाकाव्यस्य सर्वाण्यपि काव्यशास्त्रनिर्दिष्टानि लक्षणानि
संघटन्ते । ऋतुपर्वतसूर्यास्तमनजलक्रीडाप्रभृतीनां वर्णनं महाकाव्या-
नुरूपम् । किराताजुर्नीयं श्रीशब्देन प्रारभ्यते एवं प्रत्येकसर्गस्यान्तिमः
श्लोकः लक्ष्मीशब्देन च परिसमाप्यते ।

“भारवेरर्थगौरवम्” इति प्रचलितया उक्त्या किराताजुर्नीयस्यार्थ-
गौरवं स्वतःसिद्धम् । प्रतिपदमयं गुणस्तस्मिन् स्फुटीभवति ।

भीमस्य वक्तृत्वं श्लाघमानो युधिष्ठिरो यान् शब्दान्प्रायुक्त ते अक्षरशः
किरातार्जुनीये संघटन्ते ।

स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् ।

रचिता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥

कवेरलङ्कारप्रेम सर्वत्र दृश्यते । चतुर्थे सर्गे शरत्कालस्य वर्णनं
स्वाभाविकं हृदयहारि च । श्लेषयमकोपमाप्रभृतीनामलङ्काराणां प्रयोगो
भावोद्रेकायैव, परं क्वचित्तु इदमलंकारप्रेम मोहत्वमुपगच्छति । चित्र-
काव्यनैपुण्यप्रदर्शनार्थं लिखिते सकलेऽप्येकस्मिन् पञ्चदशे सर्गे सर्वतो-
भद्रादिविविधबन्धानां कौतुकमवश्यमेव श्लाघ्यमासात्तत्कालीनानां कृते ।
परमद्यतनां रुचिं न कथमपि शमयत्येषा निपुणा प्रवृत्तिः । आश्चर्य्यत्विदं
शब्दालंकारनैपुण्यप्रदर्शनं युद्धप्रसङ्गे कृतं कविना ।

भारवेरधस्तने एकाक्षरे श्लोके कीदृञ्चमत्कारः । यस्मिन्नेकाक्षरः
नकार एव प्रयुक्तः ।

न नोननुन्नो नुन्नोनो नाना नानानना ननु ।

नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेना नुन्ननुन्ननुत् ॥

एतादृशेषु स्थलेषु तस्य काव्य क्लिष्टत्वमभजत ।

किरातार्जुनीयस्याद्यास्त्रयः सर्गा अतिक्लिष्टा अतस्ते 'पाषाणत्रयम्'
इति नाम्ना प्रख्याताः । अतो निमित्तं मल्लिनाथो भारवेः काव्यं नारिकेल-
फलेनोपमाति । यस्य बाह्यं स्वरूपं रुचं नीरसं च परमस्तः काव्यस्य
सरसता विद्यते ।

नारिकेलफलसंमितं वचो भारवेः सपदि तद्विभज्यते ।

स्वादयन्तु रसगर्भनिर्भरं सारमस्य रसिका यथेप्सितम् ।

तथापि तस्य कवित्वस्य विचित्रश्चमत्कारो मनोरमं गाम्भीर्यं च
बलात्पाठकानां हृदयमाकृषतः ।

किराताजुनीयस्य महत्त्वं न तथाऽस्य कथाया लालित्वाद् हेतोर्यथाऽस्य विविधाप्रासङ्गिकवर्णनानां कारणद्विद्यते । एतादृशेषु वर्णनेषु हिमालयस्य, सूर्यास्तवेलायाः, जलक्रीडायास्तपस्यतोऽजुनीयस्य, विरहन्तीनां, सुराङ्गनानां, किराताजुनीययोर्युद्धस्य वर्णनानि प्रधानतयाऽऽकर्षकाणि सन्ति । वीररसोऽस्मिन् प्रधानस्तस्मिंश्च कविः पूर्णतया सफलीवभूव ।

भारविनीतिशास्त्रस्यालङ्कारशास्त्रस्य व्याकरणशास्त्रस्य च मर्मज्ञोऽस्ति । राजनीतिज्ञानं तु तस्य युधिष्ठिरस्योक्तिषु स्फुटं परिलक्ष्यते । कामशास्त्रस्यापि सोऽभिज्ञातः । कालिदासः प्रणयस्य (Sentiment of love) कविः भारविः प्रणयकलायाः (Art of love technique of love) कविः । भारवेर्माघस्य श्रीहर्षस्य च शृंगारवर्णनानि यादृशानि वासनाजन्यानि तद्दि कालिदासस्य तादृशानि । भारवेः शृंगारस्यैकं मनोहारि चित्रं प्रस्तूयते—

व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैरपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।

पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी ॥

महाकाव्यानामितिहासे भारविरलंकृतकाव्यशैल्याः प्रवर्त्ताकः ।

किराताजुनीयमलंकारैः, प्राकृतवर्णनैः, शाब्दिकचमत्कारैश्चालंकरणस्य सर्वप्रथमं निदर्शनम् । तदुत्तरवर्त्तिभिः कविभिरियं शैली अधिकतयाऽनुसृता । परं किरातजुनीये पाण्डित्यप्रदर्शनस्य प्रवृत्तिर्न तथा चरमसीमानं प्राप्ता यथा तदुत्तरवर्त्तिनां काव्येषु परिलक्ष्यते । अन्यच्च कवेरर्थगाम्भीर्यं, वास्तविकी च कवित्वप्रतिभा, तदीयकाव्यस्य कतिपयान्दोषान् समार्ष्णं शक्नुतः, अनयोश्च गुणयोरभाव उत्तरवर्त्तिकविषु तदीयदोषान्गुणयति ।

कवित्वदृष्ट्या भारवेः स्थानं कालिदासस्यान्तरं महत्त्वपूर्णमस्ति ।

(११९)

महाकविर्माघः

कलायाः शैल्याश्च दृष्ट्या माघस्य शिशुपालवधं महाकाव्यं संस्कृतेऽपूर्वं स्थानमर्हति । अस्य महाकाव्यस्य गणना बृहत्त्रय्यां विशिष्टत्वेन भवति ।

माघस्य रचनाकालविषये महानस्ति मतभेदः । समान्यतः सोऽष्टम-शताब्द्यां विद्यमान आसीद् इतिविदुषां मतम् ।

शिशुपालवधातितीक्तं माघस्यान्या काचिदपि रचना नोपलभ्यते । माघो वैष्णव आसीद् भारविश्च शैवः । ऐतदर्थं शिशुपालवधस्य कथा विष्णुसम्बन्धिनी । माघः स्वसांप्रदायिकप्रेम्णाप्रेरितो भारविम-वनमयितुं दीर्घं प्रयासमकरोत् । तत्कीर्त्यपहरणाय माघोऽधिकं प्रयत्न-शीलो दृश्यते ।

माघस्य काव्यादर्शो भारवेः किरातार्जुनीयमासीत् । तदीयकाव्यस्य सकलाऽपि योजना भारविकाव्ये मनुकरोति । इदं च द्वयोः काव्य-योस्तुलनया स्फुटीभवति । द्वेऽपि महाकाव्यमहाभारतमूले स्तः । द्वयोरा-रम्भः श्रीशब्देन भवति । द्वयोः सर्गान्तपद्येषु श्रीशब्दस्य प्रयोगोऽस्ति । द्वयोः प्रथमसर्गे संदेशकथनम् । द्वयोरपि द्वितीयसर्गौ समानविषयौ तुल्यरीतिकौ च स्तः ।

किरातार्जुनीयमनुकुर्वन्नपि माघः स्वकाव्येऽलौकिकतामुत्पादयामास । शिशुपालवधस्येतिवृत्तं भारविकाव्यस्येतिवृत्तादल्पकायम् । एतावन्मात्रं स्वल्पतनु इतिवृत्तमाश्रित्य विंशतिसर्गात्मकस्य महाकाव्यस्य निर्माणं माघ-स्य कृत्रिमतायाः कलानिपुणतायाश्च प्रमाणम् । माघकाव्यस्य महत्त्वं न तथाऽस्य कथाया लालित्याद् हेतोर्यथाऽस्य विविधाप्रासङ्गिकवर्णनानां कारणाद्विद्यते । तस्य काव्यमुदात्तकलाशैल्याश्चरमं निदर्शनमस्ति । शैल्या

असाधारणताऽद्भुतता च प्रतिपदं स्फुटीभवति । रसपरिपाकोऽलङ्कार-
सन्निवेशश्च पदे पदे काव्यश्रियं पुष्यतः ।

माघस्य वर्णनशक्तिः सजीवाऽऽस्ते । तस्य निरीक्षणमामर्ध्यमपि
श्लाघ्यं खलु । कल्पनाशक्तिरप्यप्रतिमा वत्तते । अस्याः शक्तेश्चूडान्तं
निदर्शनं कवेर्गिरिवर्णनात्मके पद्येऽस्मिन् संलक्ष्यते—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाग्नि याति चास्तम् ।
वदति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥
अनयैव उत्प्रेक्षया माघः 'घण्टामाघः' इति प्रसिद्धिमुपगतः । कल्प-
नाशक्तेश्चमत्कारस्यैकमन्यदुदाहरणं प्रस्तूयते—

उदयशिखरिशृङ्गागणेष्वेव रिंगन्
सकमलमुखहासं वीक्षितः पद्मिनीभिः ।
विततमृदुकराग्रः शब्दयन्त्या वयोभिः
परिपतति दिवोऽङ्के हेलया बालसूर्यः ।

अत्र माघस्य प्रकृतिवर्णनमपि दर्शनीयम् । शब्दालङ्कृतीनां मधुरो
भङ्गारोऽपि अस्मन्मनांसि मोहयति । कवेः पदलालित्यमनुत्तमं वत्तते ।
अनुप्रासस्य पदलालित्यं अधस्तने श्लोके कीदृङ् मनोहारि ।

मधुरयामधुबोधितमाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेधया,
मधुराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ।

माघस्य शृङ्गारिकपदानां स्निग्धताऽपि पाठकानां हृदयमाकर्षति-
यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षीं सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव,
निशङ्कमन्याः सममाहितेर्ष्यास्तत्रान्तरे जधुरमुं कटान्नैः ॥

माघस्योपमा अप्यप्रतिमाः । रमणीयोपमानां नास्ति तत्राभावः ।
माघस्यार्थगौरवमपि श्लाघ्यम् । माघस्य पदशय्या ईदृशी शोभनाऽस्ति
यत्कश्चिदपि शब्दः स्थानान्तरे कर्तुं न शक्यते । एभिरेव गुणैर्माघ उत्तर

कालीनानां कवीनां कृते सर्वोत्तमः कविरजायत, अभवच्च स तेषामादर्शः,
कालिदासभारविदण्डिभ्योऽपि विशिष्टः । तथाहि—

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।

दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

माघस्य भाषायामपूर्वोऽधिकारः शब्दावल्याश्चानन्तः कोशः । संस्कृत-
समालोचकैस्तु अस्य श्लाघायामिदमुद्घोषितम्—

नवसर्गते माघे नवशब्दो न विद्यते ।

परमीदृशी श्लाघा आधुनिकानां मते न यथार्था । कामं सन्तु माघे
त्रयोऽपि गुणाः परमेषां गुणानां सीमोल्लङ्घ्यस्तस्य कवितायां दोष-
मुत्पादयति । यदि माघः पूर्ववर्तिनां कवीनां गुणान् निजकाव्ये सभा-
वेशयत् तदीयदोषानपि सोऽनावश्यकतया प्रगुणयान्नकार । तस्य काव्ये
मौलिकताया अभव एव सर्वप्रथमं महान्दोषः, यतो हि तत्काव्यं भारवेः
कवितामनुसरति सर्वांशतया । अन्यच्च तस्मिन् तथा काव्यप्रतिभा समु-
ल्लसति यथा पाण्डित्यस्य महिमा । तस्य शब्दक्रीडा भाषायाश्च सम्प्रेषणं
सीमानमतिगच्छति । तस्य कविता न स्वतः प्रसृतानां भावनामुद्रेकः,
अपि तु श्रमसाध्या पाण्डित्यभाराकान्ता चास्ति ।

कवेः शब्दक्रीडा एकोनविंशे सर्गे दृश्यते । माघस्य कृते न मूलकथा
तावत्यनिवार्या यावन्ति सन्ति विविधाप्रासंगिकवर्णनानि, यैर्माघकाव्यं
परिपूर्णमस्ति ।

तथापि माघे ईदृशा गुणाः सन्ति ये नोपेक्षितुं शक्यन्ते । तस्या-
परिमिता कल्पनाशक्तिरुत्प्रेक्षाप्रतिभा, पदानामनुपमं लालित्यं, भाषायाम-
पूर्वोऽधिकारः, शब्दावल्याश्चानन्तः कोशो नितान्तं श्लाघ्या गुणाः । तस्य
पाण्डित्यं पदे पदे प्रस्फुटीभवति । बौद्धदर्शननाट्यशास्त्रव्याकरणसंगीत-

(११५)

शास्त्रालंकारशास्त्रराजनीत्यादिविषयेषु तस्य पारङ्गतत्वं विशिष्टस्थलेषु प्रत्यक्षीभवति ।

एभिरेव विशिष्टैर्गुणैः समाकृष्टैस्तस्य भक्तैरियमुद्घोषणा कृता—
‘तावद्वा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः ।’

— — —
संस्कृतसाहित्ये कवयिभ्यः

कवितासंगीतचित्रकलाप्रभृतयो ललितकलाः नारीहृदयस्य कोमलतां स्पृष्ट्वाऽधिकतमां सरसतां गृह्णन्ति । संस्कृतसाहित्येऽपि कवयित्रयः कमनीयां, कोमलाञ्च कवितां निर्ममिरे । तदीयैः कतिपय-विकीर्णगद्यपद्यरचनाभिः श्लोकैश्चेदं निश्चीयते । वैदिककालेऽपि नार्यः कवितायाः क्षेत्रेऽवातरन्निति कतिपयैर्घोषाविश्वारादिभिः ऋषिभि-नोरीभिः प्रकटितैः ऋग्वेदसूक्तैरनुमातुं शक्यते । कवित्दृष्ट्याऽपि एता ऋचः सर्वोत्कृष्टाः खलु ।

कवयित्रीणां विषयेऽस्माकं ज्ञानमेकमात्रं सुभाषितग्रन्थेष्वेवाधारितं वर्तते । यद्यपि तत्रापि तासां न पर्याप्तं प्रतिनिध्यं विद्यते । सुभाषिता-वलिसदुक्तिकर्णभृतसूक्तिमुक्तावल्यादिसुभाषितग्रन्थेषु चत्वारिंशत्कव-यित्रीणामुल्लेखोऽस्ति । तासां च पञ्चाशदुत्तरशताधिकाः श्लोका एषु ग्रन्थेषु उद्धृताः सन्ति ।

आसु कवयित्रीषु विज्जकाविकटनितम्बाशीलाभट्टारिकगंगादेवी-भावदेवीगौरीपद्मावतीविद्यावतीसुभद्राऽनंगलेखाज्ञानसुन्दरीप्रभृतीनां नामान्युल्लेखनीयानि । यासां सुभाषितपद्यानि एषु ग्रन्थेषूद्धृतानि सन्ति ।

विज्जकाया इयं गर्वोक्तिः कोटशी चमत्कारिणी

एकोऽभून्नलिनात् ततश्च पुलिनाद् वल्मीकतश्चापरे ।

ते सर्वे कवयो भवन्ति गुरवस्तेभ्यो नमस्कुर्वते

अर्वाञ्चो यदि गद्यपद्यरचनैश्चेतश्चमत्कुर्वते ।

तेषां मूर्ध्नि ददाभि वामचरणं कर्णटराजप्रिया ॥

इयं कर्णाटदेशीयाऽऽसीत् । अस्याः स्थितिकालः ख्रिष्टाब्दपूर्वसप्तम-
शतकम् ।

विकटनितम्बना काश्मीरे जन्म लेभे । सूक्तिमुक्तावल्यां राजशेखरस्या-
स्मिन् श्लोकेऽस्या उल्लेखोऽस्ति—

के वैकटनितम्बेन गिरां गुम्फेन रंजिताः ।

निन्दन्ति निजकान्तानां न मौढ्यमधुरं वचः ॥

शीलाभट्टारिकाऽपि काश्मीरी आसीत् । अस्या रचनायां माधुर्यं,
शब्दसौष्ठवं, भावरमणीयत्वं च लक्ष्यन्ते । तिरुमालाम्बाया वरदाम्बिका-
परिणयश्चम्पूकाव्येष्कृष्टं स्थानं भजते । वीरकम्पनस्य राज्ञी गंगादेवी
मधुराविजयं वारकम्परायचरितपराभिधं काव्यमरचयत् । इदं काव्यमै-
तिहासिककाव्येषु उत्कृष्टमास्ते । इदं काव्यं साहित्यिकदृष्ट्या यादृशं
सौन्दर्यमावहति तादृशमेवैतिहासिकदृष्ट्याऽपि प्रामाणिकम् । अस्य
काव्यस्य वैदर्भी शैली सहृदयानां हृदयं सततमावर्जयति । शास्त्रिकचम-
त्कारोऽलंकाराणां स्थाने प्रयोगश्च श्लाघनीयौ । प्रकृतिवर्णनं विशदं,
सजीवं, संश्लिष्टं चास्ति । कवितायां नैसर्गिकः प्रवाहः, अप्रतिमा भाव-
व्यञ्जना च नारीहृदस्य कोमलतां प्रकटयतः । अतोऽल्पसंख्यकाऽपीयं
कविता ग्राह्या, रोचिका सरसा चास्ते । यस्याः सरला शैली पाण्डित्यो-
न्मुक्ता च भाषा नितरां मनोरमा—

वनमुवः परितः पवनेरितै

नवजपाकुसुमैः कुलदीपिकाः ।

प्रथममेव नृपस्य निदेशतो,

विजयिनस्तुरगाननिराजयन् ।

इयं कल्पना नितान्तं कलात्मिका खलु । अत्र सजीवा प्रकृतिर्नटो
कुसुमानां दीपकेन नीराजनां करोति ।

कवयित्रीणां स्वतन्त्रा ग्रन्था नोपलभ्यन्ते, अतश्च तासां साहित्यिक-
मूल्यनिर्माणं दुष्करमेव । तासां काव्यविषयः प्राधान्येन शृंगार एव ।
सर्वा अपि कवयित्र्यः प्रेमवर्णनमेव प्रधान्येनाकुर्वन् । कलादृष्ट्या आसां
कविता नोत्कृष्टकोटिका, मौलिक, भावोद्भाविता वा तथापि क्वचित्कतिपय-
कवयित्रीणामाकर्षकं कवित्वमवश्यमनुत्तमं स्थानं भजते

एवं संस्कृतकवयित्रीणां विषयेऽस्माकं परिचयोऽतीवापर्याप्तोऽस्ति ।
येन वयं तासां काव्यमूल्यं यथार्थतो निर्णेतुं न प्रभवामः ।

सन्ध्यावर्णनम्

खगा वासोपेताः सलिलमवगाढो मुनिजनः
प्रदीप्तोऽग्निर्भाति प्रविचरति धूमो मुनिवनम् ।

परिभ्रष्टो दूराद् रविरपि च संचित्तकिरणो
रथं व्यावर्त्याऽसौ प्रविशति शनैरस्तशिखरम् ।

परिणते दिवसे पश्चिमा दिक् सूर्यरश्मिभिररुणीकृता । प्रदोषकाले
सूर्यः पाताललोकं प्रतिगमनाय सन्नद्धो भवति । सान्ध्य ईषद्रक्तो दिन-
मणिस्तदानीं दिवसकुक्कुटस्य शिखावृन्दस्याकार इव चक्राकारः शोभते
अस्ताचलमन्दारस्य पुष्पशुच्छ इव तदानीं स प्रतिभाति, सिन्दूरराजिभिः
रक्तीकृतस्यैरावतस्य कपोलस्य भ्रान्ति स जनयति, आकाशलक्ष्म्याः
कुसुमस्तवक इव स हृदयमावर्जयति, सन्ध्यायास्तिलकवच्च स चारु चका-
स्ति । विहाय भूतलमुन्मुच्य कमलिनीवनानि वृक्षाग्रेषु, पर्वतशिखरेषु च
सूर्यरश्मयो लम्बयन्ति । मन्दं भन्दं गगनं घनारुणं जायते । सकलवृक्ष-
खण्डहरितत्वमरुणत्वं भजते । मनाक् वृक्षाप्रविलासिनो भानुकराः पर्वत-

(११८)

शङ्केषु स्फुरन्तोऽभिदृश्यन्ते । अधुना तु प्रतीचिविलासिन्याः कनक
दर्पण इव दिनपतिः राजते ।

नीडाकाङ्क्षिणो विहगकुला मिथः कलहेन विकला मुखराश्च गोचरी-
भवन्ति । काकाः स्वावासस्थानविषये समुत्सुका नीडानि प्रति उड्डीयन्ते ।
क्वचिदरण्यस्थलीषु रोमन्थमन्थरसृगकुटुम्ब आध्यास्यमाना गोचरो-
भवन्ति, क्वचिद् भ्रामतरुसमूहेषु निद्राधीनाः काकुला नीडेषु प्रविशन्ति,
क्वचिच्चिरन्तनवृक्षाणां कोटरेषु स्थायिन उलूकसमूहा वह्निर्गन्तुमिच्छन्ति,
क्वचिन्मयूराः स्वावासदण्डेषु राजमानाः क्रेकां कुर्वन्ति, क्वचिच्च भ्रमराः
सन्ध्याप्रारम्भे एव सङ्क चितानां कमलानां मध्यभागेषु निरुद्धा
गुञ्जन्ति ।

अनेनैव पथा भगवता सूर्येण गन्तव्यमिति वरुणः सत्काराय रक्त-
वर्णानां मेघानां पादपटास्तरणं करोति । साम्प्रतं सन्ध्या पश्चिमसागरस्य
प्रवालवह्निरिव, आकाशसरोवरस्य रक्तकमलिनीव, कामरथस्य सुवर्ण-
मयध्वज इव, गगनहर्म्यतलस्य रङ्गारुणपताका इव प्रत्यक्षीभवति ।
सन्ध्याया रागारुणतायाः कीदृङ् मनोहारि वर्णनमधस्तने पद्येऽस्ति—

कालः किरातः स्फुटपद्मकस्य वधं व्यधाद्यस्य दिनद्विपस्य ।

तस्यैव सन्ध्यारुचिरास्त्रधारा ताराश्च कुम्भस्थलमौक्तिकानि ॥

अन्या मौक्तिका सूक्तिरपि द्रष्टव्याऽऽस्ते—

आशय दण्डं सकलामु दिक्षु योऽयं परिभ्रास्यति भानुभिन्नुः ।

अवधौ निमज्जन्निव तापसोऽयं सन्ध्याभ्रकाषायमधत्त सायम् ॥

सान्ध्यस्य रक्ताकाशस्य विलक्षणकारणस्यापि केनचित्कविनाऽनु-
सन्धानं कृतम् । एका चमत्कारिणी सूक्तिरप्यत्रोदाह्रियते—

अस्ताद्विचूडालयपक्वणालि-

च्छेकस्य किं कुक्कुटपेटकस्य ।

यामान्तकूजोल्लसितैः शिवौघै-

दिग् वारुणी द्रागरुणीकृतेयम् ॥

निवास गृहेभ्योऽनवरतं दह्यमानानां कालागुरुणां सुगन्धयः प्रवहन्ति ।
वृद्धाः बालस्वापकगीतैः सार्धं बालकान् स्वापयन्ति । सन्ध्या वन्दनायोपविष्टाः
कर्मनिष्ठा ब्राह्मणा ध्याननिरताः सर्वत्र लक्ष्यन्ते । स्ववत्सान् द्रष्टुकामाः
पयस्विन्यः स्वगृहं प्रति त्वरमाणा दृश्यन्ते । क्षेत्रेषु क्रीडन्तो बालका
गृहगमनत्वरः क्रीडासम्भारान् एकत्रीकुर्वन्ति । गोदोहने प्रवृत्ता गृहिण्यो-
ऽपूर्वमुत्साहं भजन्ते । सन्ध्यासमये नगराणां शोभाऽप्रतिमा
खलु । सर्वत्रैव कृत्रिमता राजते । विद्युच्छटा अतिशयतेजसा
दृष्टिं सन्तापयन्ति । पुरुषा महिला बाला युवकाश्च सुवाससः
प्रसन्नननाश्च नगराणां शोभां द्विगुणीकुर्वन्ति ।

क्रमेण चान्धकारो वनेषु ग्रामेषु च पदं निदधाति । तमसाच्छन्नतया
भ्रमण्डलं संकुचितं कमलमिव लक्ष्यते । दिशः संकुचिता जायन्ते ।
अन्धकारेण बाधिता भ्रमराः कमलवनेषु इतस्ततः पतन्ति । सूर्यवियोगेन
सन्तप्ताः कमलिन्यो विकलक्रौञ्चीकजितच्छलेन विलपन्ति । गगने
दृश्यमानास्तारका अप्रतिमां शोभाभावहन्ति । गगनमहासरसि कुमुद-
वृन्दानां भ्रान्तिं जनयन्ति । तारका नयनजलविन्दुभिरस्तंगतस्य दिवाकर-
प्रियस्य शोकाद् रुदन्ति सुप्तप्रबुद्धाः केसरिणः सिंहनादेन वनं कम्पयन्ति ।
संनृप्ताः श्रापदा इतस्ततो धावन्ति ।

अथ क्षणेन रजनीराजकन्याकन्दुक इव कामदेवकनकदर्पण इव
उदयाचलबालसन्दारपुष्पस्तवक इव रचनीपतिरन्तरिक्षे उदेति । तदानीं
चन्द्रगतो रागो क्षीणतां भजते । अनन्तरः क्षीणरागो भगवान् विधुरदु-
गच्छति ।

विगतायां च सन्ध्यायां सर्वत्र नीरवताया आधिपत्यं भवति । या

सन्ध्या तपोवने योगनिद्रायाः प्रतीकम्, सा एव नगरे ललितकलायाः-
निदानम् । यतो नगरेषु विद्युच्छटानां प्रकाशो वाद्यसंगीताभिनयैः सर्वं
वातावरणं कोलाहलपूर्णं भवति । विचित्रा खलु संसारस्य गतिः ।

— ० —

चन्द्रवर्णनम्

अस्तंगते दिवाकरे निशा सर्वत्र तिमिरमुज्जृम्भते । रजन्या अभि-
सारिकाया नीलवसनमिव तदानीं शोभतेऽन्धकारः । चक्षुषः पुरस्तात्स्थिता-
नपि पदार्थानपह्नुते सः । तमसाच्छन्नतया स्वल्पमिव भूमण्डलं लक्ष्यते ।
निमीलनीलकमलव्याजेनागतं निशापतिं नमदिव तिमिरं संलक्ष्यते ।
भौमादिनक्षत्रसमूहा गगनेऽक्षिनिष्पन्दनं कुर्वन्तोऽपूर्वा शोभामावहन्ति ।
गगनमहासरसि कुमुदवृन्दानां भ्रान्तिं ते जनयन्ति । तारकानयनजलविन्दु-
भिरस्तंगतस्य दिवाकरदयितस्य शोकाद् दिशा रुदन्ति । विरह-
तापेन दीर्घं निःश्वसन् आलिङ्गनचुस्वनपटु चक्रवाकमिथुनमतीव दूयते ।
विरहातुरो हि विलपत् चक्रवाकमिथुनं कालपाशेन विघटते । कुमुदिन्याः
पाशं सञ्चरन्ती भ्रमरमाला उदीयमानस्य चन्द्रप्रियतमस्य दूतीव
संलक्ष्यते ।

अनन्तरं भगवान्निशाकरोऽन्धकारं प्रक्षालयन्निबोदेति । आकाश-
गंगायाः श्वेतकमलमिव, अश्वरमहाप्रासादस्य श्वेतवर्णकपोत इव,
आकाशस्य कर्णधार इव विधुस्तदानीं राजते यश्च लोकलोचनभ्रमराणां
श्वेतकमलमिव, रजनीव्रजाङ्गनोद्धृतो नवनीतपिण्ड इव, उदयगिरिनाग-
राजस्य शिरःस्थितरत्नमिव संलक्ष्यते ।

अयञ्च चन्द्रोदय कस्य हृदयं नावर्जयति । चन्द्रमसश्चन्द्रिकाम-
बलेक्य हृतसर्ववाः कविचराः संगीतस्य मधुरं तानं समारभन्ते । तेषां
हृदयस्था भावा स्वतः कवितारूपेण प्रस्फुटन्ति । संयोगे वियोगे वा

प्रणयिजनानामयमिन्दुरेवाश्वासकः । चन्द्रमुदीयमानमवलोक्य नेत्राणि
विचलन्ति इतस्ततः । वियोगिनी कुमुदिनी दयितं सुधाशुं दृष्ट्वा
उल्लसति । चन्द्रोदयारम्भेऽम्बुराशिरपि किञ्चित्परिलुप्तधैर्यो भवति ।

द्वितीयायां वक्रिममिन्दुमवलोक्य तितरां तृप्यन्ति जनाः । धर्मनिष्ठाः
श्रद्धया प्रणमन्ति । ललनाः शिशुनङ्के धृत्वा तान् चन्द्रमसं दर्शयन्ति ।
तमोनुदोऽयं शुभ्रांशुः कस्य हृदयं नाह्लादयति । सुन्दरी निशा शरत्काले
मेघावगुण्ठनमपसार्य मुखचन्द्रस्य चन्द्रिकां सर्वत्र विकिरति ।

संस्कृतवाङ्मये प्रकृतिचित्रणं द्विविधं प्रत्यक्षीभवति । अनावृत-
वर्णनमलंकृतवर्णनं च । आलम्बनत्वेन प्रकृतिचित्रणमनावृतवर्णनम् ।
मानवीयकरणत्वेन प्रकृतिचित्रणमलंकृतवर्णनम् ।

प्राकृतिकपदार्थेषु मानवीयभावानामभिव्यक्तिः मानवीयकरणं खलु ।
सजीवा प्रकृतिरत्र नानाव्यापारान् सम्पादयति । एकमुदाहरणं
प्रस्तूयते —

अंगुलीभिरिव केशसंचयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुङ्कुमलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ।

यत्र प्रकृत्या नैसर्गिकी माधुरी कविहृदयमाकृषति सिञ्चति च
स्वकीयेनानन्देन तत्र आलम्बनत्वेन वर्णनमास्ते । अस्यैकमुदाहरणं
पर्याप्स्यति —

उदयति हि शशांकः कीमिनीगण्डपाण्डु-

प्रहगणपरिवारो राजमार्गप्रदीपः ॥

तिमिरनिकरमध्ये रश्मयो यस्य गौराः

सुतजल इव पङ्के क्षीरधाराः पतन्ति ।

शशिना च निशा शोभते निशया च शशी । असौ गगनस्य शोभां
शतगुणं वर्धते । अस्य ज्योत्स्नायां तु चित्तमधिकं रमते । इमं हि

ओषधीशं साक्षात्कृत्य लताः, वृणानि, वनस्पतयश्चानन्दविभोरा
जायन्ते । जलाशयेषु अस्य प्रतिबिम्बं पवनेनोदितैस्तरङ्गैः
कम्पमानमधिकं मनो हरति । किम्वहुना सति चन्द्रोदये चतुर्दिक् सुषमा-
वर्षति । प्रकृतिर्नटी अभिसारिकावत्प्रियतमं मार्गमाणा न जाने कुत्र
गच्छति । पार्वत्यप्रदेशे राकायां भ्रमणं सुतरां मनोहारि खलु । तत्रोज्ज्व-
लवेधगरिणी रजनी दयितमन्विष्यमाणा विलसति । पूर्णिमायां नौका-
विहारोऽप्यनिर्वचनीयमानन्दं प्रयच्छति । संस्कृतसाहित्ये सुधांशुमाश्रित्य
कविभिः प्रचुराः कल्पनाः कृताः । उपमानत्वेनास्य प्रचुरा प्रयोगाः संस्कृत-
साहित्ये उपलभ्यन्ते । येऽस्योत्कर्षं संकेतयन्ति । महाकाव्येषु क्वचिद-
स्यापकर्षत्वमपि गौचरीभवति । एकमुदाहरणं पर्याप्स्यति—

सरोरुहं तस्य दृशैव निर्जितं
जिताः स्मितेनैव विधोरपि श्रियः ।
कुतः परं भव्यमहो महीयसी
तदाननस्योपमितौ दरिद्रता ॥

परमपकर्षत्वेऽपि चन्द्रमसश्चारुत्वमव्याहतमेव । यत आननस्यो-
पमितौ विधोः दरिद्रता सर्वथा तस्य निषेधे एव सम्भवति ।

तथापि सन्ति संसारे चौरा जारा येभ्यः सुधांशुरपि न रोचते ।
नह्यत्र चन्द्रस्य मनागपि दोषः । स तु सर्वान् सममाह्लादयति ।

शमशानवर्णनम्

अवलोक्यतामिदं हि शमशानम् । अस्याभिधानश्रवणमात्रेणैव
भयकम्पो जायते, शरीरञ्च साध्वसोपहतं भवति । साक्षात्कृते तु मुखं
परिशुष्यति, प्राणाश्च कण्ठे आगच्छन्ति । शमशानमवलोक्य कस्य हृदये

श्मशानवैरायं नोत्पद्यते ? यौवनं, धनसम्पत्तिः, प्रभुत्वश्चाशाश्वतानि प्रतीयन्ते । बुद्बुद् इव मानवस्य स्थितिः को नानुभूयते ? 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' इति तथ्यस्यानुभूतिरत्रैव पुराऽभवदग्रे भविष्यति च सहृदयनाम् ।

मृगतृष्णिकृत्या भ्रान्त आशादोलाधिरूढो मनुजस्तृप्तिमनुभवति संसारे । परमन्ते ईश्वरविमुखो निराशागर्त्तं एव स पतति । अस्त्यैव मार्मिकसत्यस्योद्घाटनं केनचित्कविनाऽधस्तने पद्ये कृतम्—

विशालं शाल्मल्या नयनसुभगं वीक्ष्य कुसुमं
शुकस्यासीद् बुद्धिः फलमपि भवेदस्य सदृशम् ।
इति ध्यात्वोपास्तं फलमपि च दैवात्परिणतं
विपाके तूलोऽन्तः सपदि मरुता सोऽप्यपहतः ॥

श्मशानावलोकनेन हृदयेऽपि महान्प्रभावो जायते । केचन तत्रैव विरक्ताः सन्तः काषायधारिणो जायन्ते । सहृदयस्तु श्मशानदर्शनेन कायस्यानित्यतां भोगानाञ्चासारतामवधार्य संसारे जलकमलवन्निव-
सन्ति । निश्चयन्ति च यदसारे खलु संसारे परोपकार एव सारः ।
भर्तृहरिणा सुष्ठु उक्तम्—

तुरङ्गवेश्मसुताः सतामभिमताः संख्यातिगाः सम्पदः
कल्याणी दयिता वयश्च नवमित्यज्ञानमूढो जनः ।
मत्वा विश्वमनश्वरं विधिशतैः संसारकारागृहे

सदृश्य जलभङ्गुरं तदखिलं धन्यस्तु संन्यस्यति ॥

नरमांसप्रासेच्छया एकत्रीभूतानां कंकानां कुलैर्व्याप्तम्, अर्घदग्धे चिता-
मण्डले सिमसिम इति शब्दं कुर्वत्या मेदसा भीषणं, रक्तसमूहपतनेन
भङ्गमिति शब्दयुतं श्मशानं वीभत्सं धृष्टितञ्च गोचरीभवति । क्वचिदग्नौ

द्वैतमानस्य मेनुष्यशिरस्यास्थनष्टकारेण चटङ्कारतुमुलं, क्वचिन्मन्त्रिकों-
णामुड्डयनरूपेण क्रीडासमूहेन भरितं, क्वचिच्च कुक्कुरैः शृगालैश्च संकुलं
श्मशानं मानवस्य निराश्रयत्वं प्रति संकेतयति ।

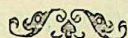
श्मशानस्य प्रत्येकं स्फुलिंगेषु अशेषाः काला निहताः सन्ति । अनेकेषां
कीर्त्तिस्पृहा, ऐश्वर्याकांक्षा, उत्कृष्टपदवाञ्छा, राज्यलोभश्चात्र भस्मलिप्ता
शेरते । स्वहृदयप्रियान् बान्धवानप्यत्र नृशंसतया चितासुक्षिपन्ति
मानवाः । भृशमवदूना मानवा अत्राश्रूणि विमुञ्चन्ति क्रन्दनञ्च
कुर्वन्ति ।

चतुर्दिक् हा पुत्र, हा मित्र, हा बन्धो, हा भ्रातः, हा प्राणनाथ, हा
मातुल, हा जनक, इति करुणं विलपन्तः श्रूयन्ते । किम्वहुना श्मशानस्य
दृश्यमतिवीभत्समुद्वेगकरञ्च ।

रामकृष्णगौतमप्रभृतयोऽप्यस्याग्निशिखाभिर्नात्मनस्त्रातुं प्रभवन्ति
स्म । समतायाः प्रतीकं श्मशानं खलु । धनिकदरिद्रयोः, सुरुप्रकुरूपयोः
बलिष्ठनिर्वलयोः, प्राज्ञमूर्खयोश्चात्र भेदस्तिरोहित एव । सर्वान्प्रति
श्मशानं निष्ठुरमेव । इदमश्रुभिः क्रीडति । रोदनमेवास्यावलम्बनम् ।
कीदृशं बिलक्षणमस्य जीवनं यस्मिन्मत्र कदापि न प्रबन्धीभवति ।
वियोगस्यैवेदं प्रतीकम् । मिलनसुखवञ्चितमिदं हतभाग्यं कस्यापि चित्तं
नावर्जयति । एकपार्श्वे शृगालाः फूत्कारं कुर्वन्ति, अन्यापार्श्वे मानवाः
क्रन्दन्ति । धू धू इयि शब्दान् चिताः कुर्वन्ति, शुष्कानि च काष्ठानि
चीत्काराणि कुर्वन्ति परं वधिरः श्मशानाग्निरुमुख इव प्रज्वलति ।
वंशं हस्ते धृत्वा यो मानवकपालस्य भेदनं करोति किं श्मशानस्य स
स्वामी । कीदृशी भीषणाऽस्याकृतिः ।

अग्निपर्वता हततापा अभवन्, वाडवाग्निः समुद्रेऽशुष्यत्, शंकर-

स्य तृतीयेनेत्राग्निः क्षणेन शान्तः, परं श्मशानाग्निरनादिकालाञ्ज्वलति । श्मशानं हि मृतकस्य दोषानाच्छादयति गुणान् च प्रकटयति । कोमल-
भावनां द्विगुणीकरोति, हृदयकालुष्यञ्च प्रक्षालयति । इत्थं श्मशानस्या-
प्युपादेयता स्वतःसिद्धा ।

नागरिकता — तस्याः स्वत्वानि कर्तव्यानि च

मानवः प्रकृत्या सामाजिकः प्राणी खलु । एकाकी स जीवनस्या-
वश्यकतानां भरणमपि कर्तुं न पारयति । समाजे निवसन्नेव स
श्वसिति, स्वजीवनञ्च सुखसमृद्धियुतं करोति । इत्थमिदं सिध्यति
यन्नागरिकता सामाजिकप्रेम्णा एव प्रतिफलम् ।

पुरा ऊरोपनामके देशे एथेंसस्पार्टाप्रभृतयः स्वल्पा नगरा राष्ट्रपद-
वाच्याः खलु । तन्निवासिनो नागरिका इति कथ्यन्ते । अद्य जातीय-
राष्ट्रा जनिमलभन्त । अतो यस्य हृदये जन्ममूर्मिं प्रति प्रेम, श्रद्धाभावश्च
विद्येते स एव नागरिकः । कस्मिंश्चिद् देशे उत्पन्नाः, लालिताः, पालिता-
श्चैव जना नूनं तत्रत्या नागरिकाः । परं ते विदेशिया अपि नागरिकपद-
विभूषिता ये यत्र नित्यस्थायिनश्चिरकालाद्भ्यस्ताश्च तत्र वसतिं कर्तुम् ।

सर्वजनानां रक्षा सर्वकारेण कर्तव्या । प्रत्येकं नागरिकः शासना-
न्तूनं स्वरक्षाया याचनाधिकारी । भारतवर्षस्य संविधाने प्रत्येकं नागरिक-
स्य प्राणरक्षाया विधानं विद्यते ।

धार्मिकस्वतन्त्रताऽवाप्तिश्च द्वितीयोऽधिकारो नागरिकस्य खलु ।
कस्यचिदपि धर्मे राज्येन प्रवेशो न विधेयः । धार्मिकसहिष्णुता हि
नागरिकताया भूषणम् । स्वधर्माचरणेन नहि कस्यचिदभ्यधर्माव-
लम्बिनो हृदयं क्षोभितव्यम् । अल्पसंख्यकानां संस्कृतिः भाषाञ्च पूर्णं

सुरक्षिते स्तः विधाने । लिंगभेदोऽपि अद्यतनीने भारतवर्षे नामशेषो जातः । नार्योऽपि पुरुषतुल्याधिकाराणामुपभोक्तव्यः खलु ।

धिचारस्वातन्त्र्यस्यापि स्वत्वं निर्दिष्टमस्ति विधाने । स्वकीयभावाभिव्यक्तौ न कोऽपि प्रतिबन्धः । सर्वजना भाषणे लेखने चानायत्ताः । परं स्वेच्छाचारिता सर्वथा प्रतिषिद्धा । न कोऽपि जनो लेखन्या वाण्या-पूचोपयोगो राष्ट्रविघाताय कर्तुं प्रभवति । स्वातन्त्र्यप्रियाः सर्वे देशा एतादृशीं प्रवृत्तिं निराकुर्वन्ति ।

सर्वजनानां सम्पत्तिरपि राज्येन रक्षणीया । शासनस्येदं मुख्यं कर्तव्यं यत्तत् प्रसह्यचौरान् दण्डयेत् । ये परसम्पत्त्या अपहरणं कुर्वन्ति ते तु भृशं शासनीयाः ।

निवासस्वातन्त्र्यस्याधिकारोऽपि सर्वजनैः समासादितः । देशस्य कस्मिंचिदपि भागे स्वेच्छया वसतिं कर्तुं प्रत्येकं नागरिकः स्वतन्त्रः खलु । विदेशे निवसन्नपि स स्वराज्यात्संरक्षणावाप्तेरधिकारी । एवं व्यवसायस्य चयनेऽपि न कोऽपि प्रतिबन्धोऽस्ति । प्रशासने धर्मभेदो जातिभेदो वर्णभेदश्चाद्यतनीने स्वतन्त्रभारते बहिष्कृताः । प्रजाप्रतिनिधिसभार्थं सभासदानां निर्वाचनस्य स्वत्वं सर्वजनैरुपलब्धम् । राज्यात् शिक्षामार्गणस्य नूनं प्रत्येकं नागरिकोऽधिकारी । जीविकोपार्जनेऽपि शासनस्य साहाय्यं सर्वजना अपेक्षन्ते । न केवलं नागरिकस्य प्रत्युत राज्यस्यापीदं कर्तव्यं यत्तत्प्रजानां जीविकानां कृते प्रबन्धं कुर्यात् ।

साम्प्रतं नागरिकस्य कर्तव्यानि विवेचयामि । देशसेवा नागरिकस्य प्रमुखं कर्तव्यमस्ति । देशभक्तस्य मनो न स्वर्लोकेऽपि तत्सुखं पश्यति यत्तत्प्राप्नोति जन्मवसुन्धरायाम् । एतज्जन्मभूमेः न केवलं हृदि देशं प्रति प्रेमभावनाधारणमात्रम् । जन्मभूमिप्रेम देशभक्त्या, तदीयदुःखापकरणे, तस्याश्च कृते निजप्राणानामहुतौ निवसति ।

राष्ट्रस्य नियमानां सद्भावनाया परिपालनं हि नागरिकस्यान्यत्कर्त्तव्यमस्ति । नियमानावहेलना राष्ट्रस्य तिरस्कार एव ।

राज्यशुल्कस्यायकरस्य च प्रदानं सर्वजनानां पूतं प्रमुखञ्च कर्त्तव्यमस्ति । यतः सेना कोषश्चेत्युभौ कस्यचिद् राष्ट्रस्य शक्तेः प्रतीके स्तः । राज्याय प्रदत्तं वित्तं तथैव प्रजानामधिकं हितं करोति यथा सूर्येण गृहीतं जलं शतगुणमधिकं पृथिव्यां वर्षति ।

निर्वाचनावसरे स्वमतप्रदानमपि नागरिकस्य महत्तमं कर्त्तव्यमस्ति । अस्माद् विमुखो नागरिकस्तु स्वस्वत्वं न जानाति ।

राज्यकार्येषु जनहितभावनया सहयोगप्रदानं सर्वजनानां कर्त्तव्यमास्ते । स्वार्थपरायणता तु सर्वथैव हेया नागरिकैः ।

भारतवर्षे यदा लोकाः कर्त्तव्यपरायणा भविष्यन्ति तदैवायं देशोऽभ्युदयशिखरमारोक्षति । धन्यः खलु स देशो यत्र नागरिकाः कर्त्तव्यपरायणा विद्यन्ते ।

धर्माचरणं यन्मह्यमधिकतमं रोचते

धर्मस्य योऽर्थोऽस्माभिरद्यावगम्यते नासौ आदौ निर्धारित आसीदस्मत्पूर्वजैः । कर्त्तव्यपालनं, सदाचारश्च सामान्यतो धर्मं निरदिशताम् । धर्मस्योत्पत्तिर्वस्तुतो मानवीयसद्भावनायाः प्रेरणायै, मानवानामाध्यात्मिकपिपासाया निवृत्तये, तेषु नैतिकभावनानां चोद्बोधनायाऽभूत् । संक्षेपेण नैतिकतायाः सदाचारस्य च मानवनिर्धारिता नियमा धर्मत्वेनाभिधातुं शक्यन्ते । नैतिकतायाः सदाचारस्य च मूल्यं जीवने निर्विवादं महदास्ते । एवं जीवने धर्मस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं सिध्यति ।

भौतिकवादिनः खलु धर्ममुपेक्षन्ते, विज्ञानं चोपासन्ते । विज्ञान-

मगंसमुपादेयम्, तदनिवार्यतया धर्मेण नियमितं स्यात् । अद्य संसारे सत्स्वपि भौतिकसुखसाधनेषु शान्तिर्न लभ्यते, तस्यैकं कारणं धर्मोपेक्षाऽऽध्यात्मिकदृष्टिकोणस्य चानादरोऽस्ति । विज्ञानसाहाय्येन मानवेन जितं खलु पञ्चमहाभूतं परं नात्मा वशीकृतः । अद्य खलु विज्ञानभक्तैरान्तर्गिकशुद्धेर्भावना विस्मृता, कर्त्तव्यपालनस्य महत्त्वं नोररीकृतम्, नैतिकता दूरे प्रस्थापिता, सत्कर्मणि चापकृतानि । धर्मः खलु मानवे मानवतां प्रतिष्ठापयति, तं तदीयकतत्त्वं व्यमादिशति, तस्मिन्मानवीयगुणानां बीजमावपति, सत्कर्ममपथे च तं प्रेरयति । किमधिकम्—

धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात्प्रभवति सुखम् ।

धर्मेण लभ्यते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् ॥

कर्त्तव्यपालनं हि धर्माचरणे मह्यमधिकतमं रोचते । संसारे मानवस्य जीवनं कर्त्तव्यैः परिपूर्णमस्ति । एषां कर्त्तव्यानां परिपालनं ह्यस्माकं धर्मः । अनेनास्माकं चरित्रस्य शोभा वर्धते । कर्त्तव्यपालनं न्यायमाश्रयते । अन्तरात्मानुकूलमाचरणं न्यायः खलु । न कदापि आत्मविरुद्धं समाचरेत् । यत्रान्तरात्मा सन्देहं कुर्यात्तत्र कदापि न प्रवर्त्तते । कर्त्तव्यपालनेऽसकृद् बहवो विघ्नाः प्रतिहनिष्यन्ति परं धैर्यावलम्बने तु ते स्वतो विनश्यन्ति ।

चित्तस्य चंचलता, उद्देश्यस्यास्थिरता, मनसो निर्वलता कर्त्तव्यपालने नितरां विघ्नयन्ति । अत एव एताः सर्वथा हेयाः । इतिहासोऽप्यस्य साक्ष्यं यत्कर्त्तव्यपरायणा एवास्मिन् संसारे कीर्तिं सत्कारञ्चालभन्त । कर्त्तव्यपालनाद्विमुखास्तु अवनिगतोऽपतन् अकीर्तिमपमानञ्चालभन्त । एकदा समुद्रमध्ये श्वेतद्वीपवासिनो बृहत्पोते एकं महच्छिद्रमभवत् । तत्रानेकानार्योऽनेके नराश्चारुढा आसन् । सर्वेषामुपायानां वैफल्ये सति एकाया नौकाया साहाय्येन सर्वासां योपितां संरक्षणं कृत्वासहर्षाः सर्वे ते बृहत्पो

तेन सार्धं समुद्रे निमग्नाः । यदि ते स्वप्राणानां परित्राणे एव निरता भवेयुस्तदा ललनाः शिशूश्च ते कदापि संरक्षितुं न पारयेयुः । कर्त्तव्यपालनस्य भावनया प्रेरिता एव ते स्वप्राणानां बलिदानं कृतवन्तः । एतत्प्रतिकूलं प्रांसदेशनिवासिभिर्निमज्जतः बृहत्पौतात्प्रपलायनं कृत्वा स्वप्राणास्तु संरक्षिताः परं शिशवो योषिताश्च तत्रैव परित्यक्ताः । अस्याः कुत्सितप्रवृत्त्याः कृत्स्नं जगज्जिन्दामकरोत् । एवं ये स्वार्थपरायणाः कर्त्तव्यपालनं न कुर्वन्ति तान्प्रत्येकं गर्हते ।

कर्त्तव्यपालनस्य सत्यतायाश्च घनिष्ठः सम्बन्धोऽस्ति । सत्यसन्ध एव कर्त्तव्यपालनं समुचितं कर्त्तुं प्रभवति । सत्येनैव संसारस्य सकला व्यवहाराः सिध्यन्ति । अत एव सत्यताया जीवने स्थानं निर्विवादं महत्त्वपूर्णमास्ते । संसारे सर्वेषु पापेषु अनृतमतिशयं गर्हितं विद्यते । असत्यं पापात्कौटिल्यात्कार्ताच्च प्रभवति । सत्यं हि कर्त्तव्यपालनस्य भावनां जागर्ति । सत्यशीलोऽनायासेनैव कर्त्तव्यपालनं कर्त्तुं प्रभवति । कर्त्तव्यपालने मनागपि कष्टं स नानुभवति । सत्यव्रता एव कर्त्तव्यपालनं कर्त्तुं क्षमाः । अनायासेनैव कर्त्तव्यपालनं कुर्वन्तस्ते सुखं समृद्धिञ्च लभन्ते ।

मम महाविद्यालयः

मम महाविद्यालयो नगराद्वहिरेकस्मिन् रमणीये प्रदेशेऽवस्थित आस्ते । अस्य विशालकायानि भवनानि सर्वेषां चित्तमावर्जयन्ति । अत्र चैकमुद्यानं वृक्षैः परिवृतमपूर्वा शोभामावहति । प्रत्येकमध्ययनकक्षाणां समक्षं पुष्पवाटिका विलसन्ति । इतस्ततः शादूलानि क्रीडास्थानानि अस्य शोभां द्विगुणीकुर्वन्ति । मम महाविद्यालयो विद्यानां केन्द्रम्, ललितकलानाञ्च निधानमास्ते । अनेन हेतुना विद्वांसोऽन्तेवासिनश्चास्य

समं सम्मानं कुर्वन्ति । दर्शका अपि अस्य स्निग्धं शान्तं च वातावरण-
मवलोक्य वारंवारमस्य श्लाघां कुर्वन्ति । अस्मादृशैश्छात्रैस्तु अयं
विशेषतोऽर्चनीयः यतो नह्यत्र वयं केवलं विद्योपार्जनं कुर्मः प्रत्युत
जीवनोपयोगिसकलं ज्ञानमप्यर्जयामः । एवं चास्य महाविद्यालयस्य
दृश्यं, शिक्षा, व्यवस्था, विशेषताश्चाप्रतिमानि खलु ।

अस्माकं विद्यालयाध्यक्षः प्रबन्धकुशलः, व्यवहारनिपुणः,
विचक्षणश्चास्ते । महाविद्यालयस्य पाठका विविधज्ञानविज्ञान-
कलानिष्णाता वर्तन्ते । ते च मर्मज्ञा लब्धप्रतिष्ठाश्च खलु ।
शिक्षणपद्धतिरपि नूनं तेषामतीव चित्तापहारिणी आधुनिका च ।
तेषां सौख्या आकृतिः, सरलः स्वभावः, स्नेहमयो व्यवहारः
अनवद्यानि च कर्माणि छात्राणां चित्तानि श्रद्धासमन्वितानि
कुर्वन्ति ।

अस्य महाविद्यालयस्य छात्रा व्युत्पन्ना मर्यादाप्रियाश्च सन्ति । ज्ञान-
विज्ञानयोः सम्यक् अध्ययनं कुर्वन्तस्ते संयमस्य, नैतिकतायाः, समाज-
सेवायाः, देशानुरागस्य चापि अप्रतिमां शिक्षां लभन्ते । अतएव ते
परीक्षासु स्पृहणीयां सफलतां प्राप्नुवन्ति । क्रीडायामनुशासने देशसेवाया-
श्च सर्वदा ते नेतृत्वपदभाजिनः खलु । इदमेव कारणं यत् पाठकास्तान्
पुत्रवत्स्निहन्ति । जनता च तेषां सम्मानं कुर्वन्ति ।

मम महाविद्यालये छात्राणामुन्नतिः समन्ताद्भवति । तेषां स्वास्थ्य-
वर्धनाय व्यायामस्य सैनिकशिक्षायाश्चापि प्रबन्धो विद्यते । अत्र विविध-
विषयाणां परिपदः सन्ति । यत्रान्तेवासिनो भाषणकौशलं विविध-
विषयाणां गम्भीरज्ञानं चोपार्जयन्ति । अत्रत्याश्च छात्रा नाट्यकलादक्षाः
संगीतकलाप्रवीणाः काव्यकलानिपुणाश्च सन्ति ।

(१३१)

अलमतिपल्लवितेन, मम महाविद्यालयेऽन्तेवासिनां ज्ञानपिपासां
शाम्यति, राष्ट्रनिर्माणे च योगं ददाति । अतः सर्वदा श्लाघ्य एव खलु ।

व्यायामः

‘शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्’, इति सूक्त्या शरीरस्य महत्त्वं मुक्त-
कण्ठेनाङ्गीकृतं कविकुलगुरुणा कालिदासेन । धर्मार्थकाममोक्षरूपस्य
पुरुषार्थचतुष्टयस्य सिद्धेर्निमित्तं शरीरं खलु । कुशलं शरीरं हि अध्यव-
सायं कर्तुं^१ प्रभवति । अस्वस्थं शरीरं तु स्वस्य लालनं पालनञ्च कर्तुं-
मपि न क्षमः खलु । का कथाऽध्यवसायस्य ? शरीरस्य नीरोगताया
अनेकानि साधनानि सन्ति । तेषु व्यायामस्यापि महत्त्वपूर्णं स्थान-
मास्ते ।

शरीरस्यारोगितायै विकासाय च व्यायामः प्रतिदिनं यथाविधि
कर्तव्यः । स्वस्थं शरीरं हि जीवनस्य वरदानं खलु । अनामये शरीरे
हि स्वस्थं मनो विलसति । प्रतिभायाश्चमत्कारोऽपि स्वस्थे शरीरे एव
प्रकाशते । अद्यतनीने विज्ञानप्रधाने युगेऽपि शरीरस्यारोगिताया महत्त्वं
पूर्ववद् विद्यते । तीव्रयत्नानन्तरं हि मानवः सम्प्रति सफलतामधि-
गच्छति स्वव्यापारे । बलवान् एव जीवनसंघर्षे स्थातुं पारयति, नहि
बलहीनः । प्रधानं साधनं बलप्राप्तेनूनं व्यायामोऽपि । व्यायामशीलो
नरो परिश्रमात्कदापि थिरतो न भवति । आपत्कालेऽपि स साहसं न
त्यजति । अपूर्वया प्राणशक्त्या स आपदो दूरीकरोति ।

जीवधारी स्वभावेनैव व्यायामप्रियः खलु । शरीरपरिश्रमेणैव शिशो-
रङ्गानि विकसन्ति । क्रीडायां यादृशी रतिर्बालकानां नहि तादृशी अन्य-
कार्येषु । पशवः पत्निणश्च शरीरपरिश्रमं कुर्वन्ति । वन्तुतः प्रकृति-

प्रेदत्तानामङ्गनां सुचारु चालनं हि व्यायामः । इत्थं हि सर्वासु शिरासु रक्तसंचालनं भवति, स्वासनलिकासु शुद्धवायुसंचारो भवति, पाचनशक्तिश्च वर्धते । व्यायामशीलाद् रोगास्तथैवापसरन्ति यथा सिंहात् श्वापदाः । व्यायामशीलस्य चित्तं प्रसादं लभते, जीवने उत्साहस्य प्रवेशो भवति, शरीरं सुदृढं पुष्टं च भवति । व्यायमपुष्टगात्र एव मनुजः सर्वाणि कार्याणि साफल्येन कर्तुं प्रभवति । अतो व्यायामो हि शरीरस्य स्वास्थ्याय किमप्यपूर्वं रसायनं खलु ।

व्यायामश्च द्विविधो भवति—पौरस्त्यः पाश्चात्यश्च । केचन व्यायामस्य पाश्चात्यपद्धतिं श्लाघन्ते केचन पौरस्त्यपद्धतिम् । वस्तुतो भारतीयपद्धतिरेव श्लाघ्या । धावनं, भ्रमणं, तरणञ्च सर्वोत्कृष्टो व्यायामः खलु । शरीरपरिश्रमो हि यथाशक्ति विधातव्यः ॥ भ्रमणं नूनं सर्वोत्तमो व्यायामः । परं नगराद्वहिः प्रकृत्याः क्रोडे एव भ्रमणं द्वित्तकं भवति । विद्यार्थिनस्तु क्रीडाक्षेत्रे मनोविनोदेन सार्धं व्यायामञ्च कर्तुं पारयन्ति । धावनमपि तेषां कृते हितकरमस्ति ।

व्यायामो नियमतः कर्तव्यः । यथाशक्ति व्यायामं कुर्वन्नरो नावसीदति ॥ बलादधिको व्यायामः शरीरस्य वीर्यं नाशयति । समयनिष्ठमाश्रित्य कृतो व्यायामोऽधिकं हितं करोति । अतो नियमतो व्यायामो यथाशक्तिविधेयः ।

इतिहासोऽप्यस्य साद्यं तत् सर्वं वीरेश्वरा व्यायामप्रिया आसन् । भीमार्जुनप्रतापशिवरजप्रभृतयो निदर्शनानि सन्ति । वर्तमानेऽपि काले महर्षिः दयानन्दो व्यायामेनातुलं बलमुपलभ्य विस्मापकान्कार्यान्करोत् । कृशागात्रोऽपि, राममूर्तिर्व्यायामप्रसादेनेदृशः, पुष्टगात्रोऽसौ यत्तस्यातिमर्त्याश्चमत्कारसन्त्यापि स्मारं स्मारं जना मुक्तकण्ठेन व्यायामस्य महत्त्वमुरीकुर्वन्ति ।

(१३३)

किं बहुना व्यायामश्च नामासूत्यमौषधम्, पूतं रसायनञ्चास्ते ।
 व्यायामः शरीरं स्वस्थं तेजस्वि च विदधाति । व्यायामो रोगानपहरति ।
 शरीरे उत्साहस्य चित्ते प्रसादस्य, प्राणेषु च जीवनस्य सञ्चारमसौ
 करोति । व्यायामस्य श्लाघां कुर्वन्कश्चित्सुष्ठु आह—

व्यायामपुष्टगात्रस्य बुद्धिस्तेजो यशो बलम् ।

प्रवर्धन्ते मनुष्यस्य तस्माद् व्यायाममाचरेत् ॥

कृधी न ऊर्ध्वं चरथाय जोवसि

मानवोऽस्मिन् संसारे इतरजीवधारिषु सर्वोत्कृष्टं स्थानं भजते ।
 मनुष्यः खलु वर्षशतं जीवितुं प्रार्थयते—‘जीवेमः शरदः शतम् ।’
 मनुजोऽमरत्वं प्रार्थयते । तथा च नैसर्गिकोऽयं जीवनाभिलाषः प्राण-
 धारिणः । नागयो जन्तुरपि स्वोदरपूर्त्यर्थमेव यतन्ते । पिपीलिकोऽपि
 अहर्निशं स्वोदरपोषणार्थं श्रमं करोति । एवञ्च जीवनाकांक्षोऽध्यव-
 सायश्च स्वाभाविकौ धर्मौ प्राणिमात्रस्य । परं मानवोऽस्मिन् संसारे-
 प्रकृतिप्रदत्तान्पदार्थानाश्रित्य मनुष्टो न भवति । स तु बुद्धिजीवी खलु ।
 बुद्ध्या साहाय्येन तेन भौतिकक्षेत्रे आध्यात्मिकक्षेत्रे च अप्रतिमा प्रगतिः
 कृता । प्रकृतिप्रदत्तैः पदार्थैरसन्तुष्टः स आधुनिकैराविष्कारैः जीवनं
 सुखसमृद्धियुतं करोति । स्थलजलाकांशप्रदेशान्विजित्याऽधुना खलोकमपि
 विजेतुं प्रयतमानः स दृश्यते । स खलु चन्द्रलोकेऽपि वसतिं कर्तुं
 प्रभवति । प्रकृतेर्नियन्ताऽद्य मानवोऽस्ति । आध्यात्मिकक्षेत्रेऽपि तेन
 चरमा प्रगतिः कृता । मानवजीवनस्यान्तिमं लक्ष्यं मोक्षप्राप्तिरेवास्ति ।
 लुद्रेषु भोगेषु एव तस्य प्रवृत्तिर्न श्लाघ्या खलु । सज्जनास्तु सदा उन्नति-
 मेव कामयन्ते न तेषां भोगेष्वभिरुचिः । ते हि नूनं प्रकृत्या परोप-

काररता यशस्कामाश्च सन्ति । 'जीवेमः शरदः शतम्' इति प्रार्थयमानो मानवः 'अदीनाः स्याम शरदः शतम्' 'अग्ने नय सुपथा' इत्यपि कामयते । इत्थं मानवस्य जीवने आचारे च इतरप्राणिभ्यो वैशिष्ट्यं स्वतः सिद्धमेव । उपयुक्तो मन्त्रोऽपि एतद्वैशिष्ट्यं प्रति संकेतयति ।

वस्तुतो जीवनस्याचारस्य च महत्त्वमुन्नतिपथे एव निहितमस्ति । उदारचरिताः प्रगतिशीलाश्च जना आडम्बरेषु आस्थां न कुर्वन्ति । ते तु उन्नतिकरान्गुणानेव धारयित्वा सन्तुष्टा भवन्ति ।

अध्यवसायिनस्तु उन्नतिपथे आरूढा इत्यत्र तु नास्ति कोऽपि सन्देहः । रामकृष्णमहावीरबुद्धाशोकपटेलगान्धिनेहरूप्रभृतयः स्वं स्वं जीवनं सफलयामासुः, आदर्शं च जगतः पुरतः उपस्थापयन् । पुरुषोचितस्य पौरुषस्य सहाय्येनैव महादेवः सर्वा सुखसामग्रीं सृष्ट्वा मानवानां हृदये उद्योगस्य बीजमुत्पादयमास । येन सर्वाणि स्वकार्याणि कुर्वन्तः शतं जीवनतो मोक्षपदधिगच्छन्तु । कर्म विना न कगपि मानवानां गतिः ।

वस्तुतः क्षणभंगुरेऽस्मिन्संसारे स एव जीवति यः परोपकाराय श्वसिति, लोकहिताय प्रयतते. निर्धनेभ्यः पीडितेभ्यश्च साहाय्यं ददाति ।

उन्नतजीवनार्थमुपयुक्ते मन्त्रे प्रार्थनां करोति मानवः—

कृधी न ऊर्ध्वं चरथाय जीवसे ।

प्रायेण हि नरेन्द्रश्रीः सोत्साहैरेव भुज्यते

संसारे राज्यश्रियं सर्वे प्राप्तुमिच्छन्ति । सर्वे एव मानवाः
संसारे राज्यलक्ष्मीमभिलषन्ति । परन्तु साहसं विना न कोऽपि
इमामधिगन्तुं प्रभवति । येऽन्येषामेवाश्रये तिष्ठन्ति ते तु विकल्पशतेनैव
स्वमनोरथानपूरयन्ति । परं नेयं महतां प्रवृत्तिः ते स्वबाहुवलेनैव तां
लभन्ते । अतः एवाह कश्चित्कविः—

प्रायेण नरेन्द्रश्रीः सोत्साहैरेव भुज्यते ।

उत्साहस्य जीवने महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति । सोत्साहा हि
उत्साहेनैव सर्वाणि कार्याणि सम्पादयन्ति । न कदापि परेषा-
माशयातैः किमपि कार्यमारभ्यते । संशयमारुह्य ते सिद्धिं
लभन्ते । दुष्करमपि कार्यं तेऽनायासेनैव सम्पादयन्ति ।

सोत्साहा हि वीरेश्वरा भवन्ति । ते एव संसारे सुखमधिगच्छन्ति,
भुञ्जन्ति च वसुन्धराया भोगान् । सुष्ठु आह कश्चिन्नीतिविशारदः—

‘वीरभोग्या वसुन्धरा’ ।

येषामुत्साहशक्तिर्भवति ते स्वल्पा अपि गुरुन्विक्रमन्ते । सुष्ठु आह
कश्चिन्नीतिकारः—

हस्ती स्थूलतरः, स चांकुशवशः, किं हस्तिमात्रोऽकुंशो,
दीपे प्रज्वलिते प्रणश्यति तमः, किं दीपमात्रं तमः ?
वज्रेणापि हताः पतन्ति गिरयः, किं वज्रमात्रो गिरि-

स्तेजो यस्य विराजते स बलवान्, स्थूलेषुकः प्रत्ययः ।

साहसिकैर्लक्ष्मीं प्राप्यते । ते एव युद्धक्षेत्रे साहसं कृत्वा विजय-
लक्ष्म्या वरणं कुर्वन्ति । उत्साहस्योत्कृष्टता सर्वैर्मुक्तकण्ठे
नाङ्गीकृता—

उत्साहो बलवानार्य, नास्त्युत्साहात्परं बलम् ।

सोत्साहस्य हि लोकेषु न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥

उत्साहशक्तिविहीनास्तु कदापि समुन्नतिपदवीं न लभन्ते । ते विघ्न-
भयेन न किमपि कार्यं समारभन्ते । अस्मिन् संसारे न किमपि कृत्यं
तैः क्रियते । निरर्था तेषां शक्तिः, निष्फलञ्च तेषां जन्म । एतान् लक्ष्यीकृत्य
चारु आह कश्चिन्मर्मज्ञः—

निरुत्साहस्य दोनस्य शोकपर्याकुलात्मनः ।

सर्वार्था व्यवसीदन्ति व्यसनं चाधिगच्छति ॥

नृपाणां नृपत्वस्य मूलमेवोत्साहः । सोत्साहा हि राजानः सम्यक्
प्रजानां पालनं कुर्वन्ति । शत्रून् तिरस्कृत्य ते स्वतेजसा भुवि राजन्ते ।
सोत्साहा राजानः सौख्यं वितरन्ति, कर्तव्यपालनञ्च कुर्वन्ति । प्रजा-
स्तेषां शासने सुखेन निवसन्ति । न तान् शत्रुभयः पीडयति ।

इतिहासोऽप्यस्य साक्ष्यं यत्सोत्साहानां कृते नह्यस्मिन् संसारे
दुष्करं कार्यमस्ति । संसारे ये महापुरुषा अस्मत्समन्तमविद्यमाना
अपि कीर्त्या भुवि विराजन्ते, तेषां जीवनं समर्थयति तथ्यमिदं
यदुत्साह एव मानवोन्नतेर्मूलमन्त्रः । पुरुषोचितपौरुषस्य सहाय्येन
भगीरथेन स्वर्गाद् भगवती गङ्गा पृथ्वीतलमानीता । श्रीरामेण
समुद्रेऽपि सेतुर्बद्धः, पाण्डवैरपहृतमपि स्वकीयं साम्राज्यं पुनरपि
लब्धम् । अतः सुष्ठु आह कश्चित्कविः—

प्रायेण हि नरेन्द्रश्रीः सोत्साहैरेव भुज्यते ।

वेदानां महत्त्वम्

लौकिकपदार्थानां साक्षात्काराय यथा नेत्राणामुपयोगिताऽस्ति तथैव-
लौकिकतत्त्वानां रहस्यभेदनाय वेदानामुपयोगिता स्वतः सिद्धा एव ।
हिन्दूधर्मे वेदस्य महत्त्वं नितान्तमुन्नतम् व्यापकञ्च विद्यते । तर्ककुशला

(१३७)

आचार्या अपि वेदानां प्रामाणिकतां श्रद्धाभावेनाङ्गीकुर्वन्ति । मनुरपि वेदानां महत्त्वं मुक्तकण्ठेनोररीकरोति । एकं पद्यं प्रस्तूयते—

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसन् ।

इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

महाभाष्यकारः पतञ्जलिरपि वेदाध्ययनस्य निवार्यतामङ्गीकरोति—

‘ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ।’

द्विजस्य द्विजत्वं वेदाध्ययने एव निहितमास्ते । यो द्विजो वेदम-
पठित्वाऽन्यत्र श्रमं कुरुते स जीवन्नेवाशु शूद्रत्वं गच्छति ।

वेदानामर्थं यो विद्वान् जानाति तस्य यास्काचार्येण भूरि श्लाघा कृता
अधस्तने पद्ये—

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत्,

अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते,

नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

वैदिकमन्त्रेषु कवित्वमप्यप्रतिममस्ति । तस्य माधुरी विलक्षणा
खलु । ऋग्वेदे उषाया वर्णनं कीदृङ् मनोहारि । अत्र मानवीयकरणत्वस्य
भावना सर्वोत्कृष्टा वर्त्तते । एकमुदाहरणं पर्याप्स्यति—

कन्येव तन्वा शाशदाना एषि देवि देवमियक्षमाणम् ।

संस्मयमाना युवतिः पुरस्तादविर्वक्षांसि कृणुषे विभाति ॥

उषाविषयकमन्त्राणामनुशीलनेन प्रकृतिं प्रति या उदात्तभावना
वैदिककाले आसीत्तस्या अपि साक्षात्कारो भवति । वेदा आध्यात्मिक-
तत्त्वानामागारं खलु ।

वेदानां सर्वाधिकं धार्मिकमहत्त्वमस्ति । आधुनिके भारते यावन्तः
सम्प्रदायाः सन्ति तेषां मूलतत्त्वानि वेदेषु एव निहितानि सन्ति ।

(१३८)

आर्याणामार्येतराणाञ्च मूलधर्मस्य स्वरूपमप्यत्रोपलभ्यते । वेदास्ता-
दृशानि मूलस्रोतांसि सन्ति येष्यो नाना धार्मिकधाराः निःसृत्य
चिरकालान्मानवानां हृदयं मस्तिष्कञ्चाप्लावयन्ति । ते न केवलमार्याणां
प्रत्युत मानवमात्रस्य प्राचीनतमा ग्रन्थाः सन्ति । प्राचीना भारतीय-
संस्कृतिस्तत्र विकसितरूपेण विराजते । वेदानामध्ययनेनैव वयमार्याणां
पुरातनीं सामाजिकव्यवस्थां, राजनीतिकदशां, सांस्कृतिकीं चावस्थां
ज्ञातुं शक्नुमः । अधुनाऽपि यदस्माकं जीवनं तस्य मूलाधारः वैदिक-
साहित्ये एव वर्तते ।

वैदिकवाङ्मयस्य प्राचीनता, व्यापकता, माधुर्यं, विशदता
चैतादृशानि वर्तन्ते यैः मानवसंस्कृतेरितिहासः स्फुटो भवति । मानवजातेः
सर्वप्राचीनमिति वृत्तमृग्वेदे उपलभ्यते । यस्मिन् तत्कालीनस्य समाजस्य
जीवज्जाग्रच्च रूपमवलोकयितुं प्रभवामः । इत्थं वैदिकसाहित्यं मानवे-
तिहासस्य सस्यगनुशीलनाय महदावश्यकम् । जीवनस्य सर्वोऽप्यंशः,
मानवताया अखिलाऽप्यभिव्यक्तिः, कलायाश्च सकलं स्वरूपं वैदिक-
साहित्ये संलक्ष्यते । इयं हि वैदिकवाङ्मयस्य पूर्णता । मानवस्य
भविष्यज्जीवनं, भाग्यं, सुखं, कल्याणं चेति सर्वं सर्वतोऽप्यनुशीलितं
वर्तते वैदिकसाहित्ये ।

कलादृष्ट्या वैदिकसाहित्यस्य महिमाऽद्वितीयस्तावत् । शब्दार्थ-
योर्मणिकांचनसंयोगः, अलंकाराणां छटा, रसानां सरसत्वं, व्यञ्जनायाः
सन्निप्तोक्तित्वं च वैदिकसाहित्ये दृश्यन्ते । विण्टरनिट्जमहोदयानुसारं
साहित्यस्य व्यापकेऽर्थे यद् यदन्तर्गतं भवति तत्सर्वमपि वैदिकसाहित्ये
विद्यते ।

भारतीयपुरातत्त्वजिज्ञासुभ्योऽपि
मावश्यकम् ।

वैदिकवाङ्मयस्याध्ययन-
प्राचीनभारतस्याध्यात्मिकनैतिकसामाजिक-

व्यावहारिकसांस्कृतिकराजनैतिकप्रभृतीनां प्रञ्चलचित्रं वैदिकसाहित्ये-
ऽस्ति ।

वेदानां साहाय्येनैव भारतीयदर्शनानां विकासस्येतिहासमप्यधि-
गन्तुं शक्यते । उपनिषत्सु आस्तिकदर्शनस्य नास्तिकदर्शनस्य समस्तानि
तत्त्वानि बीजरूपेण निहितानि विद्यन्ते ।

वेदा भारतस्य भारतीयसंस्कृतेश्चानुपमो निधिः खलु । प्राक्काला-
देवैषामक्षुण्णोऽपरिमितश्च प्रभावोऽस्माकं जीवनेऽवलोक्यते । भारतीयं
वाङ्मयं, भारतीया संस्कृतिश्चानया पूर्णतयाऽनुप्राणिते स्तः ।

भाषाविज्ञानदृष्ट्याऽपि वेदानां महत्त्वं सर्वैर्विदितमेव । न वैदिक-
भाषामन्तरा प्राच्यभारोपीय [Indo-European] भाषाणां सम्यगध्ययनं
संभाव्यते ।

एवं वेदानां महत्त्वमद्य विशिष्टं वर्तते ।

— — —

भारतीयसंस्कृतौ वेदानां स्थानम्

भारतीयसंस्कृत्या इतिहासे श्रुतीनां स्थानं नितान्तं गौरवपूर्णमस्ति ।
भारतीया संस्कृतिः सर्वतो वेदानाश्रयते । अस्या विशालप्रासादस्या-
धारशिलाः श्रुतय एव । विश्वस्याद्यग्रन्थः, भारतीयधर्मस्य कमनोयः
कल्पद्रुमः, भारतीयसंस्कृत्या विमलो दर्पणः ऋग्वेदः खलु । अस्य ज्ञानं
भारतीयसंस्कृतिपरिचयार्थं नितान्तमनिवार्यम् ।

वेदा अस्माकं धर्मस्य मूलग्रन्थाः सन्ति । भारतस्य वर्तमानधर्मस्य,
धार्मिकविकासस्य, नानादर्शनसम्प्रदायानां यथावत् ज्ञानार्थं वेदानां ज्ञानं
नितान्तमपेक्षितं वर्तते ।

संस्कृतिः सामान्यतः संस्कारपर्यायः । परमस्य व्यवहारो मानव-
स्योन्नतमानसिकावस्थावाचकत्वेन भवति । शारीरिकमानसिकात्मिक-
शक्तौनां समुचितो विकासः संस्कृतेर्लक्ष्यम् । संस्कृतिः खलु राष्ट्रस्य
जीवनं वर्तते । यस्य राष्ट्रस्य संस्कृते प्राणराक्तिप्रतिभा समुन्नता
चास्ति, स एवं राष्ट्रो जीवितराष्ट्रेषु गण्यते ।

भारतीया संस्कृतिर्भारतस्य पारस्परिकाणामादर्शविचाराणां प्रतीक-
मस्ति । इयं वेदमूलाऽस्ति । यतो वेदानां भारतीयधर्मे एतावती
प्रतिष्ठाऽस्ति यत्तत्ककुशलाः आचार्या अपि श्रद्धया एतेषां प्रामाणिक-
तामङ्गीकुर्वन्ति । यद्यपि सभ्यतादृष्ट्या भारते विविधाचारविचार-
संस्काराणां समूहो दृश्यते तथापि संस्कृतिदृष्ट्या इयं विविधता न
लक्ष्यते । गिलगिततः कन्याकुमारीं यावत् सिन्धुप्रदेशतश्च कामरूप-
पर्यन्तं भारतीयाः सांस्कृतिकदृष्ट्या एकस्मिन्नेव बन्धने सूत्रिताः ।
भिन्नतायामपि याऽभिन्नता दृश्यते तस्याः सर्वं श्रुत्तीनामेव । तथाहि
वेदानां माहात्म्यं हिन्दूधर्मे नितान्तमुच्चतमं विशालं चास्ति ।

भारतीयसंस्कृत्याः प्रमुखा विशेषता आध्यात्मिकता खलु । धर्मार्थ-
काममोक्षेषु मोक्षप्राप्तिरेव मानवजीवनस्य चरमं लक्ष्यमस्ति । भारतीय-
संस्कृतिस्तावत् आध्यात्मिकचिन्तनमूलाऽस्ति । वेदेषु एव सर्वप्रथममिय-
माध्यात्मिकविचारधारा प्रवहमाना दृश्यते । सा एवाजस्रा धारा धर्म-
दर्शनयोर्मध्यमेनैवाद्याप्यस्माकं पुरतो वेगेन पूर्णतया च वहति ।

आध्यात्मिकविचारधाराया एवायं परिणामो यद् भारतीय-
संस्कृतिरात्मीकरणस्यानुपमया शक्त्या विभूषिताऽस्ति । अन्या अपि
सांस्कृतिकधारा अस्याः संस्कृतेर्धारया संगताः क्रमशश्च किस्तीना अस्या

वैगवत्यां धारायाम् । भारतीयसंस्कृतिः संघर्षान् जयन्ती विरोधिनीश्च शक्तीरात्मसात्कुर्वन्ती अद्यापि चकास्तितमाम् ।

वेदानामयं प्रभावो यद् भारतीयाः संकुचितमानसा नासन् । भारतीया संस्कृतिरन्यासां संस्कृतीनां प्रभावमपि अगृह्णात् । अन्यासां संस्कृतीनां श्रेष्ठभावनाः परमपराश्चात्मसात्कुर्वन्तो भारतीया न कदापि संकोचं प्रकटयामासुः । अतएव भारतीयसंस्कृतौ अन्यासामपि संस्कृतीनां श्रेष्ठभावनानामपूर्वः संमिश्रो दृश्यते । इदमेव निदानं यद् यवनमिश्र-सुमेरादिसंस्कृतयः स्मृतिशेषा एवाद्यत्वेऽवलोक्यते, परमियं भारतीयैव संस्कृतिर्याऽप्रतिमया प्राणशक्त्या राजते ।

भारतीयसंस्कृत्याः प्रमुखा विशेषता सहिष्णुताऽपि वेदमूला वर्तते । इयं सहिष्णुतैव भारतीयसंस्कृत्या अद्यावधि विद्यमानतायाः कारणम् ।

भारतीयसामाजिकव्यवस्थाऽपि वेदेभ्यः प्रादुर्भूता । भारतीय-संस्कृत्याः संरक्षणमनया पर्याप्तं कृतम् । जातिभेदस्यैवायं परिणामो यद् भारतीयसंस्कृत्या रक्षार्थं प्रचारार्थं च एको विशेषो वर्गो ब्राह्मणो जनि लेभे ।

वेदा भारतस्य भारतीयसंस्कृतेश्चानुपमो निधिः खलु । प्राक्काला-देवैतेषामनुपमोऽपरिमितश्च प्रभावोऽस्माकं जीवनेऽवलोक्यते । भारतीयं वाङ्मयं भारतीया संस्कृतिश्चैभिः पूर्णतयाऽनुप्राणिते स्तः । वेदानां सार्वत्रिकः प्रचारोऽत्रासीत् । अद्यापि मन्दिरेषु, तीर्थस्थानेषु तेषां प्रभावोऽनुभूयते । अद्यापि भारतीयाः संस्कारा धर्मकृत्यानि च वेदानाश्रित्यैव प्रवर्तन्ते ।

एवं भारतीयसंस्कृतौ वेदानां स्थानं महत्त्वपूर्णं विशिष्टं च वर्तते ।

संस्कृतस्य रक्षार्थं के उपायाः कर्तव्याः

ब्रिटिशशासनात्प्राक् भारते संस्कृतस्य प्रसारः सार्वत्रिक आसीत् । पञ्चत्रिंशदुत्तराष्टदशशततमे [=१८३५] ख्रिष्टाब्दे वगोष्वेव केवलं लक्षमिताः पाठशाला आसन् । सर टॉमसमहोदयानुसारं द्वाविंशत्युत्तराष्टदशशततमे [=१८२२] ख्रिष्टाब्दे मद्रासप्रदेशे सार्धद्वादशसहस्रमिताः पाठशाला आसन् । यासु पञ्चाशदधिकषट्शतोत्तराष्टाशीतिसहस्राधिकैकलक्ष [=१८८५०] संख्याशङ्कात्राः शिष्या लभन्ते स्म ।

परं ब्रिटिशशासकैः सा प्राचीनशिष्यापद्धतिविनाशिता । लॉर्ड मैकॉलेमहोदयेन आङ्ग्लभाषायाः प्रसारः कृतः । फलतश्च संस्कृतस्य ह्रासयुगमाविरभवत् ।

संस्कृतस्य रक्षार्थं के उपायाः कर्तव्या इति प्रश्नोऽद्यास्माकं मनःसु समुत्पद्यते । संस्कृतस्य रक्षार्थं निम्ननिर्दिष्टाः खलु उपायाः कल्पस्यन्ते—
लोकानां हृदयेषु संस्कृतभाषां प्रति अनुरागस्तु विद्यते एव । सर्वप्रथमं तावत्संस्कृतं प्रति लोकेषु अनुरागजागरणार्थम्, संस्कृतशिष्याञ्च प्रजाभ्योऽर्थकरीं कर्तुमस्माभिः प्रयत्नितव्यम् । संस्कृताध्यापकानां वेतनवृद्धिरपि कर्तव्या । आर्थिकदृष्ट्याः परिवर्तनेन तेषां सामाजिकी स्थितिरपि समुन्नता भविष्यति । ततो जनानां संस्कृताध्ययने प्रवृत्तिरनायासेनैव भविष्यति ।

राष्ट्रकोशस्य साहाय्यमपि संस्कृतप्रसारकर्मण्यनिवार्यं खलु । संस्कृतपाठशालानां स्थापनाः कार्याः ।

पाठशालासु विद्यालयेषु च संस्कृतस्य शिक्षणमनिवार्यं कर्तव्यम् । महाविद्यालयेषु प्रतियोगितापरीक्षासु चापि यथाशक्ति अस्य शिक्षणं प्राधान्येन भवितव्यम् ।

संस्कृतभाषा सरलीकर्तव्या, येन सामान्याश्छात्रा अपि सौकर्येणा-
स्या रसास्वादं कुर्वन्तु, एताञ्च प्रति छात्रलोकस्य अधिकाधिका प्रवृत्तिः
स्यात् । सौकर्या भाषा एव लोकप्रिया भवितुर्महति । व्याकरणस्य ताभि-
स्ताभिर्जटिलाभिर्दुर्बोधवृत्तिभिः संस्कृतभाषाया यश्चा विमोक्षणं स्यात्तथैव
प्रयतितव्यम् ।

शिक्षोपयुक्तानि प्राथमिकपाठ्यपुस्तकानि बालोपयोगिनो गद्यपद्यसंग्रहा
अन्यच्चोपकारि साहित्यं निर्मेयम् । आकाशवाणीद्वाराऽपि संस्कृतं
प्रति जनताया रुचिरुत्पादनीया । संस्कृतपरिषदः स्थापयितव्याः ।
दैनिकपत्रेषु साप्ताहिकपत्रिकासु च संस्कृताय स्तम्भ एकः प्रदातव्यः ।
संस्कृतनाटकानामभिनयैः साधारणजनताया रुचिः संस्कृतं प्रत्युत्पादनीया
प्रवर्द्धनीया च । पारितोषिकादिभिश्च प्रोत्साहयितव्याः संस्कृतवक्तारः
संस्कृतलेखकाश्च ।

एभिरुपायैः संस्कृतस्य प्रसारे एव रक्षाया भावो निहितः । परमत्र
विषये यावान्सहयोगः केन्द्रीयसर्वकारात्प्रान्तीयराज्यैश्चापेक्ष्यते तावानेव
खलुद्धारजनताया अपीति सुनिश्चितम् ॥

प्रसिद्धप्रस्तावनां बाह्यरेखाः (Outlines)

वसन्तोत्सवः—

- १ वसन्तोत्सवो होलिकेत्यपरनाम्ना प्रसिद्धोऽयमुत्सवो महा-
नुत्सवोऽस्ति ।
- २ समयः [वसन्तकालः] ।
- ३ उत्सवस्य कारणम् [नवधान्यस्य गृहे आगमनम्] ।
- ४ उत्सवस्यानुष्ठानप्रकाराः [वालाः, नराः, नार्यश्च नृत्यन्ति,
गायन्ति, वादयन्ति च नाना वाद्यानि, क्वचिज्जना रागान्
प्रक्षिपन्ति] ।
- ५ उपसंहारः—कुरीतयः परिहर्त्तव्याः ।

—

स जाता येन जातेन याति वंशः समुन्नत्तिम्

[१] क्षुद्राः पुरुषाः स्वकीयोदरपूरणायैव प्रयतन्ते । महापुरुषा
नाहारार्थिनः खलु । 'कीर्तिर्यस्य स जीवति' अयमेव तेषामादर्शमन्त्रः ।

[२] असारः खलु संसारः । मानस्विनस्तु संसारस्येदृशीमसारतां
स्मारं स्मारं जीवनं साफल्याय चेष्टन्ते ।

[३] एतादृशाः पुरुषाः स्वकीयैर्लोकोत्तरचरितैर्वंशस्य कीर्तिमपि
प्रसारयन्ति ।

[४] इतिहासोऽप्यस्य साक्ष्यम् । रामकृष्णबुद्धमहावाराशो कतिलक-
गान्धिपटेलनेहरुप्रभृतयोऽस्य निदर्शनानि सन्ति ।

[५] महापुरुषा यशस्क्रामास्ते कीर्त्यर्थं स्वशरीरमपि त्यजन्ति ।

उपसंहार—अतः सुष्ठु आह कश्चिन्नीतिविशारदः—

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते,
स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ।

— — —

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्

प्रस्तावना—समयानुकूला वाणी श्रेयस्करी ।

१ वाणी एव मानवस्य महद् भूषणम् ।

२ सत्यस्य महत्त्वे सर्वैर्विदितमेव ।

‘नहि सत्यात्परो धर्मः ।’ ‘मनः सत्येन शुध्यति ।’

सत्यसन्धेन हरिश्चन्द्रेण सत्यपालनाय सर्वस्वं प्रदत्तम् । दशरथेन च प्राणा अपि परित्यक्ताः । भगवता बुद्धेन, महावीरस्वामिना चापि मुक्तकण्ठेन सत्यस्य महत्त्वमङ्गीकृतम् । महात्मना तु ‘सत्यमेव ईश्वरः’ इत्युद्घोषितम् ।

३ कटु अप्रियं च सत्यं कस्मैचिदपि न रोचते । सत्योद्यो मानवो-
ऽप्रियवादी मा भवतु इति सत्यं प्रियत्वेनात्र नियन्त्रितम् ।

उपसंहारः—

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्मा ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।

— — —

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः

१ बन्धमोक्षयोरनिवार्यता भाग्यमाश्रित्य प्रतिपादनीया । यतो जङ्गमाः स्थावराश्च कर्षफलं भोक्तुमेव संसारे आगताः ।

२ कारणकार्ययोः समवायसम्बन्धोऽस्ति । अतः बन्धमोक्षयोः कारणं मन एव सिध्यति ।

३ सर्वाणि इन्द्रियाणि मनसः साहाय्येनैव कर्मषु प्रवर्तन्ते । अतः सर्वेषां कुकृत्यानां निमित्तं मन एव । अतः सिध्यति यन्मन एव बन्धस्यापि कारणम् ।

४ सुकृत्यानां फलं मोक्ष एव । मन एव सर्वाणि इन्द्रियाणि सुकृत्येषु प्रवर्तन्ते, अतः मनो मोक्षस्यापि कारणम् ।

५ मनसोवशीकरणे एव मोक्षप्राप्तिर्भवति । अतो यत्नेन मनो वशे करणीयम् ।

उपसंहार :—अतो मोक्षप्राप्त्यर्थं मनसो निग्रहोपायः कर्तव्यः ।

न महानिच्छति भूतिमन्यतः

१ सर्वे भूतिकामाः खलु । अकिञ्चनास्तु प्रयत्नं विनैव भूतिं प्राप्तुमिच्छन्ति । महान्तस्तु स्वबाहुबलेनैव तामुपार्जयन्ति ।

२ विघ्नशतैः हन्यमाना अपि महान्तः स्वलक्ष्याद्विमुखा न भवन्ति । कुत्रास्तु भिन्नाचौर्यवश्रनाप्रभृतिभिरवगुणैराक्रान्ताः सीदन्ति ।

३ पशुपक्षिणोऽपि स्वमहत्त्वं न त्यजन्ति । क्षुत्तामकण्ठोऽपि सिंहः शृगालादिभिर्जन्तुभिमारितं सत्त्वं न भक्षयति । जन्तूनां मध्येऽपि शृगालादयो नीचाः सन्ति ।

उपसंहार :—अतो महान्त एव मनुष्यपदमलंकुर्वन्ति ।

यतो धर्मस्ततो जयः

१ 'धारणाद्धर्म इत्याहुः' इह संसारे यदपि दृष्टिपथमवतरति, तत्सर्वं तद्धर्मैरेव लक्ष्यते । सूर्यश्चन्द्रोऽपि स्वधर्ममालम्ब्यैव तिष्ठतः ।

[२] धर्मस्य महिमा विवेचनीया—

धर्म एव हतो हन्ति, धर्मो रक्षति रक्षितः,

तस्माद् धर्मो न हन्तव्यः, मा नो धर्मो हतो बधीत् ।

[३] रक्षितो धर्मो धार्मिकं रक्षति । विभीषणस्योदाहरणमत्र दातव्यम् ।

[४] धर्मविमुखास्तु निधनं प्राप्नुवन्ति । रावणदुर्योधनहिरण्य-
कशिपुप्रभृत्योऽस्य निदर्शनानि सन्ति ।

उपसंहारः—

[५] अधार्मिकानां वृद्धिर्न चिरस्थायिनी । तेषां हासो निश्चितः ।
अन्ते धार्मिका एव जयन्ति ।

सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते

१ काञ्चनशब्देनात्र धनमेवाभिप्रेतमस्ति ।

२ धर्मार्थकाममोक्षेषु धनस्यापि प्रमुखं स्थानमस्ति ।

३ सर्वे धनाक्रान्तिणः साफल्यार्थं यतन्ते ।

४ धनस्य हानयो लाभाश्च ।

५ सर्वे काञ्चनं किमर्थमभिलषन्ति । तस्य कारणमप्यन्वेषणीयम्

६ धनस्य निन्दायाः कारणमपि उल्लेखनीयम् ।

७ धनस्यानिवार्यता ।

उपसंहारः—

अत एव काञ्चनमेव सर्वसुख हेतुः ।

विद्या ददाति विनयं, विनयाद् याति पात्रताम्
पात्रत्वाद् धनमाप्नोति, धनाद् धर्मं ततः सुखम् ॥

- १ विद्यायाः स्वरूपम् ।
 - २ विद्याया विनयादयो लाभाः ।
 - ३ विद्या विनयं केन प्रकारेण ददाति ।
 - ४ विनयया पात्रता कथं याति ।
 - ५ पात्रत्वाद् धनं कथमाप्नोति ।
 - ६ धनाद् धर्मः कथं प्राप्यते बुधैः ।
 - ७ धार्मिको जनः कथं सुखं लभते ।
- उपसंहारः—विद्धा हि सर्वेषां सुखानां साधनम् ।

चर्चित

अपदां तरणिर्धैर्यम्

[१] स्वभावत एव प्राणिनोऽधीराः खलु ।

२ सर्वासां सिद्धोनां जनकं धैर्यम् । विपदि तु ये धैर्याद्विमुखा न भवन्ति ते वस्तुतो धीराः । समयप्रभावाद् धीरधुरन्धरो रामोऽपि विचलितधैर्योऽभवत् ।

३ ये विधुरेऽपि काले विवेकं न त्यजन्ति ते एव धीराः । पाण्डवानामुदात्तमप्यत्र दातव्यम् ।

उपसंहारः—

अतः सिध्यति यद् धैर्येणैव सर्वाणि दुष्कराणि कार्याणि सिध्यन्ति । अतः आपदां तरणिर्धैर्यम् ।

चातुर्वर्ण्यवस्था

१ चातुर्वर्ण्यवस्थाया विकासस्येतिहासः । चातुर्वर्ण्यवस्थायाः आरम्भो वैदिक काले एवाभवत् । ऋग्वेदस्य पुरुषसूक्ते ब्रह्मणोऽसि सुखमासीद् इति मन्त्रः ।

२ वैदिककाले चातुर्वर्ण्यवस्था तादृशी कठोरा नासीत् यादृशी पुराणयुगेऽभवत् । तदा कर्मणा गुणेन च वर्णव्यवस्था स्वीकृता आसीत् । महाभारतेऽपि जातिविभागस्य मूलाधारो गुण एव । परं पुराणयुगे तु जन्मना वर्णव्यवस्थाऽङ्गीकृता । अस्पृश्यताया भावना अपि कठोरा जाता ।

३ जन्मनाऽङ्गीकृतेऽपि वर्णभेदे नैतिकतायास्तस्मिन् युगे प्राधान्यमासीत् ।

४ वर्णव्यवस्थालाभाः ? [वर्णव्यवस्थामङ्गीकृत्य आर्या समाजस्य धर्मस्य च रक्षां कर्तुं क्षमाः ।

५ विविधाचारविचारसंस्कारप्रभृतिभिर्विभक्ता अण्यार्जजातिर्जातिदृष्ट्या अविभक्ता एव । गिलगिततः कन्याकुमारी यावत्सिन्धुप्रदेशतश्च कामरूपपर्यन्तं भारतीया अस्या प्रभावेण एकस्मिन्नेव बन्धने सूत्रिता इति भिन्नतायामपि अभिन्नता वर्णव्यवस्थाया महान् लाभः ।

६ कलाक्षेत्रे चरमा प्रगतिरपि वर्णव्यवस्थाया महान् लाभः ।

७ वर्णव्यवस्थाया अनुकल्पया आर्याणां धर्मः आदर्शः, सदाचारश्च अद्यावधि जीवन्ति । रक्तस्य पवित्रताऽप्यनयैव सुरक्षिता ।

८ वर्णव्यवस्थाया हानयः—वर्णव्यवस्थाया आर्याणां विकासोऽवरुद्धः । विदेशीयानो बहिष्कारेण तेषां प्रगतिरवरुद्धा ।

६ राष्ट्रीयताया व्याघातोऽप्यभवत् । अस्पृश्यताया जनन्यपीयं वर्णव्यवस्था ।

उपसंहार :—

वर्णव्यवस्थायाः सृष्टिराध्यात्मिकतामाश्रित्यैव संजाता । अस्पृश्यतायास्तत्र नस्त्यवकाशः अतो वर्णभेदहीनस्य समाजस्य स्थापनायै वर्णव्यवस्था एव सर्वथा उपयुक्ता ।

अहिंसा परमो धर्मः

१ अहिंसायाः स्वरूपम् ।

२ अहिंसायाः प्रकाराः [मनसा, वाचा, मर्मणा] ।

३ अहिंसाया महत्त्वम् [अहिंसा परमो धर्मः] ।

४ यदि क्वचिदहिंसा हानिप्रदा तदपि विवेचनीयम् । कुत्र कीदृशी अहिंसा उपयुक्ता इत्यप्यस्मिन् प्रकरणे विवेचनीयम् । 'अहिंसा परमो धर्मः' इति बौद्धानामादर्शमन्त्रः ।

५ बलहीनस्याहिंसाया बलिष्ठस्य चाहिंसाया भेदोऽपि अत्र विवेचनीयः ।

उपसंहार :—

अस्मिन् विषये प्रमाणानि बाहुल्येन सर्वत्रोपलभ्यन्ते ।

सन्मित्रम्

१ सन्मित्रस्य किं लक्षणम् ? [ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति । भुङ्क्ते भोजयते चैव, षड्विधं प्रीतिलक्षणम्] ।

२ सन्मित्रस्य का आवश्यकता ? [केनामृतमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षर-
द्वयम् । आपदां च परित्राणं शोकसन्तापभेषजम्] ।

३ सन्मित्रस्य दुर्लभता ।

४ के लाभाः सन्मित्रस्य [मित्रवान्साधयत्यर्थान्दुःसाध्यानपि वै
यतः । तस्मान्मित्राणि कुर्वीत साधनान्येव चात्मनः] ।

५ सन्मित्राभावे का हानयः ?

उपसंहार :—

अतः सर्वथा सन्मित्रमन्वेषणीयम् ।

न हि सत्यात्परो धर्मः

१ सत्यस्वरूपम् ।

२ सत्यस्य विविधता [मनसा, वाचा, कर्मणा] ।

३ सत्यस्य महिमा [सत्यमेव जयते नानृतम्] ।

४ सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयादित्यस्य विवेचनाऽपि अत्र कर्तव्या । यत्र
सत्यं हानिप्रदं तदपि विवेचनीयम् । युधिष्ठिरस्यासत्यभाषणमपि अत्र
विवेचनीयम् ।

उपसंहार :—

महाभारते प्रमाणानि बहूनि सन्ति ।

सांप्रदायिक्यसहिष्णुता तत्प्रतीकारश्च

१ भारतस्य पराधीनतायाः किं कारणम् [सांप्रदायिक्यसहिष्णुता]

२ यदा यदा भारते सांप्रदायिक्यसहिष्णुता उग्राऽभवत् तदा तदा
भारतोऽवनतिगतेऽपतत् ।

३ सांप्रदायिक्यसहिष्णुता यदा तिरोहिता तदा चरमा प्रगतिः
भारतेन कृता । अशोकस्य साम्राज्यमस्य निदर्शनम् ।

४ स्वतन्त्रताप्राप्त्यनन्तरं इयं कुप्रवृत्तिः पुनर्वर्धमाना दृश्यते ।
राष्ट्रीयताया भावनामियं कुण्ठति । राष्ट्रीयताया अभावे न कोऽपि देशः
प्रगतिं कर्तुं प्रभवति । अतः सर्वथा शमनीया इयं कुप्रवृत्तिः ।

५ सांप्रदायिक्यसहिष्णुतायाः प्रतीकारस्तु राष्ट्रीयता एव ।
भारतीयसंस्कृत्याः सर्वोत्कृष्टा विशेषता धार्मिकसहिष्णुता आस्ते । तस्या
उद्धोधनेनैव अस्याः प्रतीकारः सम्भवः ।

—०—

वृत्तं यत्नेन संरक्षेत, वित्तमेति च याति च

१ संसारे बहुमूल्यं वस्तु वृत्तमेवास्ति ।

२ वृत्तस्य रक्षा सर्वतः कार्या ।

३ वृत्तस्य रक्षक एव संसारे वास्तविकीं प्रगतिं कर्तुं प्रभवति ।

४ धनं तु चञ्चलमतस्तस्य रक्षया न कोऽपि लाभः ।

५ वृत्तस्य रक्षा उदात्ताविचारैरेव भवति ।

उपसंहारः—अतः सुष्ठु आह कञ्चिन्नीतिविशारदः—

वृत्तं यत्नेन संरक्षेत, वित्तमेति च याति च ।

—

गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः

१ पूजाया अभिलाषः प्राणिमात्रे वर्तते । गुणा एव पूजास्थानम् ।
गुणिनं दैवतं मन्यमानाः सर्वे तं पूजयन्ति ।

२ गुणेषु पुरुषेण यत्नः कार्यः । गुणैः सर्वं प्राप्तुं शक्यते ।

३ केवलं लिङ्गमपि पूजाया निमित्तं न भवति । गुणहीनो रावणः

स्ववन्धुभिरपि त्यक्तः । गुणाढ्यो रामः परपन्नपुरुषैरपि सेवितः । अत एव
गुणा एवेकान्ततः पूजायाः स्थानम् ।

३ वयोऽपि पूजायाः कारणं न भवति । [न धर्मवृद्धेषु वयः
समीक्ष्यते ।]

उपसंहारः—गुणिन एव शाश्वतीं पूजामधिगच्छन्ति । अतो गुणो-
पार्जने एव सर्वथाऽध्यवसायः कार्यः ।

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदांपदम्

१ मनुष्याणामियं नैसर्गिकी प्रवृत्तिर्यत्ते कार्येषु विवेकशून्या एव
प्रवर्तन्ते ।

२ सहसा कार्यप्रवृत्त्या का हानिः ? [कार्यस्य हानिः] ।

३ विवेकस्य परिभाषा ।

४ अविवेकस्य परिभाषा ।

उपसंहार—

पञ्चतन्त्रस्य ब्राह्मणीनकुल कथाऽत्र लिख्यताम् ।

वैदिकसंस्कृतिः

१ संस्कृतेः परिभाषा ।

२ आध्यात्मिकविचारधारा वैदिकसंस्कृत्याः प्रमुखा विशेषता ।

३ प्राचीनत्वदृष्ट्याऽपि वैदिकसंस्कृतिर्महत्त्वपूर्णी खलु । इयं
तावत्संसारस्य प्राचीनतमसंस्कृतिष्वेकतमा विद्यते ।

४ वैदिकसंस्कृत्या एव प्रभावो यद् भारतीयाः संकुचितमानसा नाभवन् ।

५ वैदिकसंस्कृत्या अपरा विशेषता सहिष्णुता खलु ।

६ भारतीयसामाजिकव्यवस्थाऽपि वेदेभ्य एव प्रादुर्भूता ।

७ वैदिकसंस्कृत्याः प्राक्कालादेवाङ्गणोऽपरिमितश्च प्रभावोऽस्माकं जीवनेऽवलोक्यते । भारतीयं वाङ्मयं भारतीया संस्कृतिश्च वैदिक-संस्कृत्या पूर्णतयाऽनुप्राणिते स्तः ।

उपसंहारः—

आभिरेव विशेषताभिर्वैदिकसंस्कृतिरद्यापि श्वसिति, अप्रतिमया च प्राणशक्त्या पूरिता जगतां संस्कृतीनां समक्षं महत्त्वपूर्णं स्थानं भजते ।

GLOSSARY

शब्दकोषः

पु० = पुलिङ्ग

न० = नपुंसकलिङ्ग

अ

अकल = बुद्धिः (स्त्री०)

अंकुश = अंकुश (पु० न०)

अखाडा = अन्नवाटः (पु०)

अखबार = समाचारपत्रम् (न०)

अखरोट = अन्नोटः (पु०) अन्नोट

कम (न०)

अंगड़ाई = जृम्भणं, जृम्भा, जृम्भिका
(स्त्री)

अंगत्राण = अंगत्राणम् (म०)

अंगविन्नेप = अंगविन्नेप (पु०)

अंगार = अङ्गार (पु० न०)

अंगिया = कंचुक (पु०)

अंगोठी = अङ्गार धानिका, अङ्गार-
धानी, अङ्गारपात्री, अङ्गारशकटी ।

अंगुली = अंगुलि (स्त्री०)

अंगूठा = अंगुष्ठ (पु०)

स्त्री = स्त्रीलिङ्ग

वि = विशेषण

अंगूठी = अंगुलीयकम्

अंगूर = द्राक्षा (स्त्री०)

अदूरदशिता = अदूरदृष्टिः (स्त्री०)

अपरिणामदृष्टिः (स्त्री०)

अदूरदर्शी = अदीर्घदर्शी-शीतो-शीतः

अदूरदर्शी, अपूर्वदृष्टिः (वि०)

अद्रक = आर्द्रकम् (न०)

अद्यापि = अद्यापि (अ०)

अद्यावधि = अद्यावधि (अ०)

अधारिवला = अर्धसंतृप्त (वि०)

अर्धमुकुलित (वि०)

अर्धनिमिलित (वि०)

अंधाधुन्ध = भृशम् (क्रि० वि०)

नितान्तम् (क्रि० वि०)]

अव्यवसाय = अव्यवसाय (पु०)

अनर्घ = अनर्घ (वि०)

अनर्थक = अनर्थक (वि०)

अनल = अनल (पु०)	अचार = आसुतम् (न०)
अनवधान = अनवधान (वि०)	अच्छी तरह = सम्यक् (अ०)
अनवरत = अनवरत (वि०)	अनार = दाडिमम् (न०)
अनवसर = अनवसर (वि०)	अजायबघर = संग्राहलयः (पु०)
अनशन = उपवासः (पु०) अनशनम्	अटकलपच्चू = काल्पनिक (वि०)
(न०) अनाहारः (पु०) अभोजनम्	अठखेली = सविलासत्वम् (न०)
(न०) ।	क्रीडाशोलता (स्त्री०)
अनसुता = अश्रुतः (वि०) अना-	अटल = अचल (वि०)
कर्णितः (वि०)	अतिशीघ्र = द्राक्, भटिति
अनाज = धान्यं (न०) धान्यादि (न०)	अत्याचार = अत्याचारः (पु०)
अनामय = अनामय (बी०)	अथाह = अगाध (वि०)
अनिर्वचनीय = अनिर्वचनीय (वि०)	अदल-बदल = परिवर्त्तनं (न०)
अलवन्ता = असन्दिग्ध (वि०) अशं-	परिवृत्तिः (स्त्री०)
सयः (वि०)	अव = अधुना
अलभस्त = मत्तः (पु०) उन्मत्तः (पु०)	अभी = साम्प्रतमेव
अलमारी = भित्तिवहिःस्थः फलकः (पु०)	अमानत = न्यासः (पु०)
भित्तिवहिःस्थं दीर्घकाष्ठम् (न०)	अम्मा = माता, अम्बा (स्त्री०)
अस्पताल = चिकित्साशाला (स्त्री०)	अम्ल = अम्ल (वि०)
आरोग्यशाला (स्त्री०)	अरल = अर्गलम् (न०)
अहाता = आवेष्टकः (पु०)	अरसा = अवधि (स्त्री०)
अहीर = आभरिः (पु०)	अराजक = अराजक (वि०)
अफसर = पदाधिकारी (पु०)	अर्जी = प्रार्थनापत्रम् (न०)
अंगोष्ठा = अङ्गमार्जनम्	अर्जीनवीस = प्रार्थनापत्रलेखकः (पु०)
अंचल = वस्त्राञ्चलः, वस्त्रान्तः (पु०)	

आ

आम का वृत्त = आम्रः (पु०)

आंखों का कोना = आपाङ्ग (पु०) आमला = आमलकम् (न०)

आंख की पुतली = कनीनिका (स्त्री०) आरा = क्रकचः (पु०)

आंगन = प्राङ्गणम् (न०) आलू = आलुकम् (न०)

आंचल = अञ्चल (पु०) आय = आयः (पु०)

आंधी = प्रभञ्जनः (पु०) भंभाव इ

तम् (न०) इकलौता = एकलः (वि०)

आज का = अद्यतनम् इनाम = पुरस्कारः (पु०) पारि-

आटा = चूर्णम् (न०) तोषिकम् (न०)

आटा गेहूं का = समिता (स्त्री०) इन्स्पैक्टर = निरीक्षकः (पु०)

आदत = स्वभावः (पु०) प्रकृति (स्त्री०) इन्स्पैक्शन = निरीक्षणम् (न०)

आमदनीय = आय (पु०) इमली = अम्लिका (स्त्री०) तिन्ति-

आमला = आमलकम् (न०) डीकम् (न०)

आयु = आयुः (न०) इरादा = निश्चयः (पु०)

आरा = क्रकचः (पु०) इलायची = एला (स्त्री०)

आर्डर = आदेशः (पु०) ई

आलसी = अलसः (पु०) ईंट = इष्टिका (स्त्री०)

आलू = आलुकम् (न०) ईमानदारी = आर्जवम् (न०)

आवारा = यायावरः, लम्पटः (पु०) ऋजुता (स्त्री०)

आवारागर्दी = यायावरत्वम् (न०) उ

आधी रात = निशीथः (पु०) रजनी उत्सुकता = औत्सुक्यम् (न०)

स्त्री० अर्धरात्रिः (स्त्री०) उत्कण्ठा (स्त्री०)

आम = आम्रफलम् उधार = ऋणम् (न०)

आम्रम् (न०) उस्तरा = चुरः (पु०)

ऊ

ऊंचा = उच्चः, उच्चैः

ऊंचा नीचा = विषमः (वि०)

ए

एकदम = अकस्मात्

एकसाथ = युगपद्

एकाएक = सहसा

एककागाड़ी = एकाश्वयानम् (न०)

एडिटर = सम्पादकः (पु०)

एड़ी = पाणिर्णः (पु०, स्त्री०)

ऐनक = उपनेत्रम् (न०)

ओ

ओंठ = ओष्ठः (पु०)

ओखलो = उलूखलम् (न०)

ओला = वर्षोपलः (पु०) करका

(स्त्री०)

क

कंगन = कङ्कणः (पु० न०)

कंधा = कंकतिका, प्रसाधनी (स्त्री०)

कंवल = कम्बलः (पु०)

ककड़ी = कर्कटी (स्त्री०)

कटोरा = कसः

कटोरी = कसी, मल्लिका, (स्त्री०)

कड़छी = दर्वी (स्त्री०)

कड़ा = कटकः (पु०)

कड़ाई = स्वेदनी (स्त्री०)

कड़ी = कवयिता (स्त्री०)

कत्था = खादिरम् (न०)

कनखी = कटान्न (पु०)

कनपटी - गरुडः (पु०)

कमखर्च = मितव्ययी (वि०)

कमरा = प्रकोष्ठः (पु०)

कर्जदार = ऋणी (पु०)

अघमर्णः (पु०)

कल = ह्यः (वीता हुआ) श्वः

(आनेवाला)

कलई = सुधा (स्त्री०)

कलछी = दर्वी (स्त्री०)

कवच = कवचः (पु०)

कस्तूरी = कस्तूरी (स्त्री०)

मृगमदः (पु०)

कांजी = काञ्जिकम् (न०)

काठी = पर्याणम् (न०)

कानून = विधानम् (न०)

किराया = भाटकः (पु०)

किवाड़ = कपाटः (पु०)

किसमिस = द्राक्षा (स्त्री०)

कील = कीलकम् (पु० न०)

कुण्डल = कुण्डलम् (न०)	खाज = कण्डूः (न०) कण्डूया (स्त्री०)
कुदाली = खनित्रम् (न०)	खान = खनिः (स्त्री०), आकरः (पु०)
कुयड़ा = कुब्जः. न्युब्जः (वि०)	खिचड़ी = कसरान्नम् (न०)
कुरता = कञ्चुकः (पु०)	खिड़की = वातायनम् (न०)
कुरसी = वेत्रासनम् (न०)	खीर = क्षीरोदनम्, पायसम् (न०)
कुली = भारवाहकः (पु०)	खीरा = त्रपुसम् (न०)
कुल्ला = गण्डूषः (पु०)	खुर = खुरः (पु०) शफम् (न०)
कुल्हाड़ा = कुठारम् (न०)	कुरपा = क्षुरप्रः (पु०)
कूड़ा = अवकरः (पु०)	खुशामद = अनुवर्तनम् (न०)
केला = कदलीफलम् (न०)	खूँटी = नागदन्तः (पु०)
केसर = कुङ्कुमम् (न०)	खून = रक्तम् (न०) शोणित (न०)
कैची = कर्त्तरी (स्त्री०)	खेल = क्रीडा (स्त्री०)
कैचुली = कञ्चुकः (पु०)	खोंता = कुलायः (पु०) नीडः (पु०)
कैमिस्ट्री = रसायन शास्त्रम् (न०)	खोआ = कूर्चिका (स्त्री०)
कोतवाल = कोटपालः (पु०)	खोटापन = क्षुद्रता (स्त्री०)
कोस = क्रोशः (पु०)	ग
कौच = पल्यङ्कः (पु०)	गठबन्धन = ग्रन्थिवन्धनम् (न०)
कौड़ी = वराटिका (स्त्री०)	गड़बड़ = अव्यवस्था (स्त्री०)
ख	गड़रिया = मेषपाल (पु०)
खच्चर = अश्वतरः (पु०)	गड़्हा = गर्तः (पु०)
खजूर = खजूरम् (न०)	गमखोर = दुःखसहिष्णुः (पु०)
खटमल = मत्कुणः (पु०)	गलत = अशुद्धम् (वि०)
खरबूजा = खरबूजः (पु०)	गली = प्रतोलिका (स्त्री०)
खलिहान = खलः (पु० न०)	गलीचा = कम्बोजास्तरणम् (न०)

गाड़ी = यानम् (न०)	गन्त्री (स्त्री०)	च	
गालीगलौच = अपशब्दः (पु०)	नाताः = चंदोववि (पु० न०)		
गुञ्जाइश = अवकाशस्थानम् (न०)	चकला = चक्रलम् (न०)		
गुच्छा = गुच्छकः (पु०)	चक्की = चपेपणी (स्त्री०)		
गुलाब = पाटलम् (न०)	चटनी = अवलेह (पु०)		
गेंद = कन्दुकः, गेन्दुकः (पु०)	चटाई = कटः (पु०)		
गेरू = गैरिकम् (न०)	चना = चणकः (पु०)		
गेहूं = गोधूमः (पु०)	चपरासी = प्रतिहारः (पु०)		
गोद = अङ्कः (पु०) क्रोडः (पु० न०)	चमार = चर्मकारः (पु०)		
गोल = चक्राकारः, वतुलः (वि०)	चम्मच = चमसः (पु०)		
घ	चरबी = वसा (स्त्री०)		
घड़ियाल = नक्रः (पु०)	चश्मा = उपनेत्रम् (न०)		
घना = घनम् (वि०)	घनिका = १. चन्द्रिका (स्त्री०)		
घरवारी = गृहस्थः (पु०)	२. प्रच्छदपटः (पु०)		
घाम = घर्मः (पु०)	चांदी = रजतम् (न०)		
घास = तृणम् (न०)	चमक = कठिनी (स्त्री०)		
घुट ना = जानु (न०)	चाकू = लवित्रम् (न०)		
घुड़सवार = अश्वारोही (पु०)	चादर = प्रच्छदपटः (पु०)		
घुड़साल = अश्वशाला, मदुरा (स्त्री०)	चापलूसी = चाटुकारिता (स्त्री०)		
घूंघट = अवगुण्ठनम् (न०)	चाबुक = कशा (स्त्री०)		
घूंस = उत्कोचः पु० उपदा (स्त्री०)	चारपाई = चतुष्पादिका (स्त्री०)		
घोड़े का गला = निगालः (पु०)	चालनी = तितडः (पु०)		
घोसला = नीड़म् नीड़ः (पु० न०)	चाली स्त्री०		
कुलायः (पु०)	चिंघाड़ = वृंहितम्, करिगर्जितम् (न०)		

❀ इति शुभम् ❀

सर्वोदय प्रेस, मेरठ में मुद्रित ।

हमारे कुछ उपयोगी प्रकाशन

—::+::—

- ऋक्-सूक्त-संग्रह—डा० हरिदत्त शास्त्री एम० ए०, पी०एच० डी०
काव्य-प्रकाश—डा० हरिदत्त शास्त्री एम० ए०, पी०एच० डी०
शिशुपाल-वध महाकाव्य—डा० श्रीनिवास शास्त्री एम० ए०, पी०एच० डी०
रत्नावली नाटिका—डा० शिवराज शास्त्री एम० ए०, पी०एच० डी०
बेणी-संहार नाटक—डा० शिवराज शास्त्री एम० ए०, पी०एच० डी०
वेदान्त सार—डा० नरेन्द्र देव सिंह एम० ए०, पी०एच० डी०
सांख्यकारिका—डा० हरिदत्त शास्त्री एम० ए०, पी०एच० डी०
तर्कभाषा—डा० सत्य नारायण पाण्डेय एम० ए०, पी०एच० डी०
सौमांसा-परिभाषा—डा० हरिदत्त शास्त्री एम० ए०, पी०एच० डी०
एम० ए० संस्कृत व्याकरण—डा० श्रीनिवास शास्त्री एम० ए०, पी०एच० डी०
संस्कृत निबन्धमाला भाग २—डा० रमेशचन्द्र शास्त्री
विक्रमांक-देवचरितम्—डा० हरिदत्त शास्त्री एम० ए०, पी०एच० डी०
नैषध-महाकाव्य—डा० हरिदत्त शास्त्री एम० ए०, पी०एच० डी०
भोज-प्रबन्ध—डा० शिवराज शास्त्री एम० ए०, पी०एच० डी०
संस्कृत निबन्धमाला (प्रथम भाग)—प्रोफेसर सी० मिश्रा
रघुवंश-महाकाव्य (द्वितीय सर्ग)—प्रो० श्री सत्यनारायण पाण्डेय एम० ए०
रघुवंश-महाकाव्य (पञ्चम सर्ग)—प्रो० श्री सत्यनारायण पाण्डेय एम० ए०
संस्कृत अनुवाद, व्याकरण तथा रचना—डा० श्रीनिवास शास्त्री एम० ए०, पी०एच० डी०
संस्कृत काव्यकार—डा० हरिदत्त शास्त्री एम० ए०, पी०एच० डी०
मुद्राराक्षस—प्रो० श्री चिरूपण विद्यालंकार
नलचम्पू—रामनाथ वेदालंकार

—::+::—

साहित्य भण्डार, सुभाष बाजार, मेरठ ।